

ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І.КРИП'ЯКЕВИЧА НАН УКРАЇНИ

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК
ІМЕНІ ГЕТЬМАНА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

МАЦЮК Ігор Іванович

УДК 94(477.8) “12|16”

**ПЕРЕХІД ДО ПРОФЕСІЙНОГО НАЙМАНОВОГО ВІЙСЬКА:
ПРИЧИНИ, СТАНОВЛЕННЯ, НАСЛІДКИ**

(кінець XII – початок XVI ст.).

20.02.22 – військова історія

Подається на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ І. І. Мацюк

Науковий керівник: ЛИТВИН Микола Романович, доктор історичних наук,
професор

Львів – 2017

АНОТАЦІЯ

Мацюк І. І. Перехід до професійного найманого війська: причини, становлення, наслідки (кінець XII – початок XVI ст.). Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 20.02.22 – військова історія. – Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, Міністерство оборони України, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, Міністерство освіти і науки України, Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2017.

В дисертації ґрунтовно проаналізовано європейську історіографію з військової історії кінця XII – початку XVI ст., присвячену питанням висвітлення проблем переходу від лицарського до професійного найманого війська. Ця історіографія є практично неосяжною, але з її розвитком постійно з'являються нові підходи і виникають проблеми. Зокрема такою є проблема *порохової революції*, що загострює дискусії навколо цього питання. Класичними залишаються праці Ганса Дельбрюка, Чарльза Омена та Філіпа Контаміна, які служать основою для нинішніх дискусій. Найбільш різносторонніми і об'ємними залишаються французька (від Жоржа Дауме до Жоржа Мінуа та Давида Ніколе), англійська (від Ніколаса Гарріса до Річарда Барбера та Келлі Де Вріс) та італійська (від Клаудіо Ренгіна до Марко Руфіні) національні школи військової історії. Російська школа (від Людвіга Зедделера до Євгена Разіна і Віталія Пенського) є надто тенденційною і заполітизованою. Українська школа (Олександр Філіпчук, Юрій Борискін, Леонтій Войтович, Леонід Кривизюк, Юрій Овсінський, Михайло Куцин) тільки починає формуватися. У цілому проблема залишається дискусійною і потребує дальшого дослідження.

Досліджена криза лицарського війська, яка була закладена у самій феодалній системі його формування. Ця система різко звузила базу формування і, відповідно, чисельність та можливість поповнення; обмежила обов'язкову службу певним терміном (кілька місяців протягом календарного року); ліквідувала підпорядкованість всього особового складу головним командирам

(через систему *васал мого васала не мій васал*), чим підірвала основи воїнської дисципліни; створила широкі можливості для сепаратизму і порушення васальної присяги, намагання подолати які шляхом запровадження морально-етичних принципів, оснований на цінностях християнства, не принесли бажаних результатів. Тенденція до намагання повністю захистити вершника і коня призвела до ускладнення озброєння, зростання його ваги і вартості, що у свою чергу ускладнило підготовку лицаря, яка вимагала довголітніх щоденних тренувань і відповідного калорійного харчування. Зростання ваги озброєння та введення захисного спорядження для коней призвело до використання бойових лицарських коней спеціальної породи, не здатних для дій на пересіченій місцевості. Все це після повернення на поля битв піхоти, озброєної новим видом зброї – довгими піками, *алебардами* та їхніми різновидами, яка могла прикрити стрільців, озброєних *арбалетами* та *англійськими довгими луками*, здатними пробити будь-який лицарський обладунок, зробило лицарську кавалерію неспроможною добиватися успіху, що продемонстрували битви швейцарських, фландрських воєн і, особливо, Столітньої війни. Подальше посилення бронювання зупинилося через вичерпання фізичних можливостей людей і коней, а швейцарська піхота стала нездоланим бар'єром для лицарського війська.

Встановлено, що європейські правителі, перш за все англійські королі, намагалися подолати ранні прояви недоліків феодального способу формування військ і початків кризи лицарського війська, перш за все, розширивши базу його формування і усунувши часові обмеження служби протягом року. Певним поступом було введення *щитових грошей*, які заміняли обов'язкову службу спеціальним податком, надходження якого давало королям можливість набору постійного війська на іншій основі. Інститут *лицарів-башельєрів*, які були неспроможними виставити цілий підрозділ – *спис*, але самі могли виступати латниками у *списах* більш забезпечених *лицарів-баннеретів*, та злиття *міністеріалів* (служебників, які виконували різноманітні двірцеві та адміністративні функції) з лицарством дозволили певною мірою усунути вказані недоліки. Ще більший ефект дав інститут *сержантів*, колишніх слуг з

мінімальним забезпеченням, озброєних частково або повністю коштом скарбниці, які також отримували від скарбниці часткову компенсацію за свою службу. Заохочення *сержантів* можливістю стати повноцінними лицарями значно підвищило їхні бойові можливості, які дозволяли використовувати їх у бойових порядках військ на рівні з лицарями, незважаючи на легше захисне озброєння. *Сержанти* стали основною частиною військ не тільки духовно-лицарських орденів, а й більшості королівств.

Вихід на політичну арену міст-комун, які, добившись самоврядування, трансформували свої *контадо* у політичні одиниці, призвів до появи найманих військ. Непридатність феодальної системи комплектування, ненадійність власних феодалів з *контадо*, а також зростання прибутків, які формували відповідні ресурси, змусили міську еліту звернутися до послуг *кондотьєрів* – командирів найманих формувань, які комплектувалися з різних верств населення і перебували на службі у своїх наймачів за відповідну плату, яка включала затрати на озброєння і підготовку таких формувань.

Детально розглядається діяльність кондотьєрів. Кондотьєри комплектували свої формації з найбільш придатних для такої служби осіб, використовували найновіші зразки озброєння, поповнювали свої формації піхотою, враховуючи досвід Столітньої війни, широко застосовували стрілецькі підрозділи, озброєні англійськими довгими луками та арбалетами. Однак їхня тактика була лише модернізацією лицарської тактики, пристосованої до нових умов. Кондотьєри, зокрема один з найбільш успішних – Бартоломео Коллеоне, започаткували використання артилерії та саперних військ у польових битвах. Найбільш вразливою стороною їхнього використання була висока плата за послуги, припинення виплати якої грозило переходом війська у повному складі на сторону противника. Крім того, найбільш успішні кондотьєри, з якими доводилося розплачуватися замками та ленами, самі були не проти захоплення влади і отримання феодальних титулів аж до герцогських, що продемонстрували Скалігери (де Ла Скала), Гонзага, Малатеста чи Сфорца. Тому еліта міст-держав у пошуках скорочення військ кондотьєрів, а головне витрат на них, не шкодувала

ресурсів для нових видів озброєння, терпляче витримуючи невдалі конструкції ранньої вогнепальної зброї.

Розглянені також спроби модернізації лицарського війська. Приклад кондотьєрів підштовхнув і правителів до модернізації лицарського війська, перш за все, з врахуванням досвіду Столітньої війни. Першими до такої модернізації вдалися французькі королі, які зазнавали постійних невдач у ході цієї війни. Однак спроба скорочення обсягу лицарського війська за рахунок збільшення чисельності піхоти, зокрема стрілецьких підрозділів, наштовхнулася на два фактори: відсутність коштів на утримання таких підрозділів і використання найманих військ взагалі та протидію лицарства, менталітет якого не допускав втрату позицій саме у военній сфері. Вже через це всіляка можлива модернізація, яка відбувалася в умовах, коли стара феодална система не була ліквідована, а більші феодали продовжували зберігати не тільки основні ресурси держав, а й власні формування і оборонні замки, не мала шансів на успішне завершення. До того ж вони зберігали важку лицарську кавалерію як основну частину війська, що вже не відповідало вимогам часу. З усіх спроб модернізації найбільш послідовною була бургундська, але й вона завершилася невдачею саме через намагання зберегти важку лицарську кавалерію як ударну частину війська.

Особлива увага присвячена аналізу причин успіхів швейцарської піхоти. Швейцарська піхота на перших стадіях свого становлення і розвитку максимально враховувала всі вимоги часу. Формувалася вона з вільного населення, придатного до служби. Враховувалися можливості регіону щодо матеріального забезпечення: лише третина війська, яка займала перші ряди, носила захисне озброєння. Було враховано також всі переваги довгих пік, алебард і арбалетів, а також знайдено оптимальну форму бойових порядків у вигляді *їжака*. Ці бойові порядки виявилися нездоланими для лицарської кавалерії. Тріумфальні перемоги, однорідний національний, конфесійний та соціальний склад війська забезпечили високий бойовий дух, а постійна участь у війнах відшліфувала бойову і тактичну майстерність командирів, які висувалися на свої посади не за родовим принципом, а за бойові заслуги. Однак ці ж успіхи та тріумфи призвели до

певного застою, яким скористалися їхні противники, враховуючи сильні і вразливі сторони швейцарської піхоти, в першу чергу, їхню незахищеність від масованого обстрілу тих же лучників через відсутність захисного озброєння у задніх рядах. Швейцарська піхота дещо зупинилася у своєму розвитку і тому не змогла протистояти новим формаціям, оснащеним вогнепальною зброєю.

Проаналізовано також процеси запровадження вогнепальної зброї. Зусилля еліти міст, яка підтримала розробку і впровадження вогнепальної зброї, у першу чергу, ручної, поступово дали позитивні результати. З XIII ст. до початку XVI ст. артилерія пройшла довгий шлях розвитку, ставши повноцінним родом військ. Було уніфіковано типи (гармати, гаубиці, мортири) і різновиди конструкцій та боєприпасів (від простого каміння до каліброваних ядер); визначено співвідношення маси гармати, ядра і порохового заряду, калібру та довжини; зафіксовано перші правила балістики; розроблено і запроваджено пристосування для зміни кутів підвищення; конструкції лафетів для транспортування; віднайдено організаційну структуру (батарею) і тактику застосування. Артилерійська обслуга, яка початково складалася з ремісників і їх помічників, стала професійною складовою війська. Частково була створена і артилерійська логістика. Розробка малокаліберних гармат перейшла в розробку ручниць (вогневих трубок, скопітусів, петріналів, ручних бомбард, гаківниць і пищалей), які наприкінці XV ст. довели свою спроможність ефективного використання на полі бою. Подальший розвиток ручної вогнепальної зброї призвів до появи аркебуз та мушкетів і розробки залпової тактики їх використання, що дозволило їм поступово витіснити арбалети та англійські довгі луки та збільшувати чисельність за рахунок скорочення у піхотних ротах пікінерів.

Також встановлено, що аналіз успіхів швейцарської піхоти, практики застосування ручної вогнепальної зброї призвів до появи професійних формацій ландскнехтів, які змогли довести перевагу своїх *банд* над швейцарськими *їжаками*. З появою формацій ландскнехтів, які поєднали ударні можливості швейцарської піхоти з вогневою підтримкою ручної вогнепальної зброї, пов'язане утвердження полків, як вищої постійної форми частин армії. Найбільш вразливою

стороною формацій ландскнехтів була відсутність логістики, яка часто змушувала їх перетворюватися на грабіжників, що сильно підривало військову дисципліну.

Звернена увага, що з врахуванням досвіду Італійських війн, під час яких використовували формації кондотьєрів, швейцарської піхоти, лицарської кавалерії та ландскнехтів, були сформовані терції іспанської піхоти, які надовго стали зразком для всіх інших армій Європи. Іспанська піхота найбільш вдало поєднувала можливості ударної холодної зброї, вогневої потужності та маневру. Її поява фактично завершила перехід до професійних найманих військ.

Встановлено, що перехід до професійних найманих військ був не воєнною, мілітарною чи пороховою революцією, а довготривалою еволюцією військової справи, яка тривала щонайменше з XII ст. і до початку XVIII ст. вже після завершення цього переходу, яке відбулося у першій половині XVI ст., з появою іспанської терції і відмовою від лицарського війська. Вогнепальна зброя, яка виникла в ході цієї еволюції, продовжувала конкурувати з металюною артилерією (до кінця XV ст.), арбалетами та довгими луками (до початку XVIII ст.). Криза лицарського війська прискорила *еволюцію військової справи* і перехід до професійних найманих військ, який, у свою чергу, прискорив повний перехід до вогнепальної зброї. Розробка вогнепальної зброї та її довготривале фінансування і запровадження попри невдачі теж були наслідком поступового відходу від лицарського війська. Величезні кошти, яких вимагало утримання професійного найманого війська, а також спротив лицарства, яке утримувало у своїх руках всі необхідні ресурси, затягнули цей процес в часі. Саме ці фактори призвели до того, що більшість країн, а передовсім Польсько-Литовська держава, Угорщина, Велике князівство Московське, тільки частково використовували професійні наймані війська, збільшуючи їхню питому вагу, однак зберігаючи напівфеодальну комплектацію решти війська.

Ключові слова: лицарське військо, професійне наймане військо, сержанти, кондотьєри, скопітарії, петриналії, аркебузири, мушкетери, порохова революція.

ABSTRACT

Matsiuk I.I. Transition to professional mercenary army: reasons, genesis, consequences (the end of the 12th beginning of the 16th centuries). Qualifying scientific work as a manuscript. The thesis on the degree of Candidate of Science (PhD) on specialty 20.02.22 – military history. – Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS, Ministry of Defense of Ukraine, National Army Academy named after Hetman Petro Sahaydachnyi, Ministry of Education and Science of Ukraine, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 2017.

The thesis thoroughly analyses European historiography of military history of the end of the 12th and the beginning of the 16th centuries dedicated to the issues of elucidating the problems of transition from chivalry to professional mercenary army. This historiography is practically intangible but with its development there constantly appear new approaches and problems. In particular, this concerns the problem of *the gunpowder revolution* which accentuates discussions on this issue. Classical works of Hans Delbruck, Charles Oman and Philippe Contamines which are fundamental for current discussions. The most miscellaneous and voluminous are French (from Georges Daume to Georges Minois and David Nicolle), English (from Nicholas Harris to Richard Barber and Kelly De Vries) and Italian (from Claudio Rengin to Marko Rufini) national schools of military history. Russian school (from Liudvig Zeddiel' to Yevgeniy Rasin and Vitaliy Pienskiy) is too tendentious and politicized. Ukrainian school (Oleksandr Filipchuk, Yuriy Boryskin, Leontiy Voytovych, Leonid Kryvysiuk, Yuriy Ovsynskyi, Mykhaylo Kutsyn) has just started. All in all, the problem stays controversial and needs further investigation.

There has been investigated the crisis of chivalrous troops which was embedded in the feudal system of its formation. This system significantly narrowed the basis of formation and correspondently the strength and capability for personnel replacement; limited the obligated service to a certain timeframe (several months a year); liquidated subordination of all the personnel to the officer in command (through the system of *the vassal of my vassal is not my vassal*) and this way undermined the fundamentals of military discipline; created broad opportunities for separatism and vassal's oath-

breaking, and efforts to overcome them by introducing moral and ethical principles based on Christianity did not lead to the desirable results. The tendency to complete protection of the knight and his horse led to complicated armament, increase in its weight and price which in its turn complicated training of a knight and demanded longstanding everyday training and corresponding high-calorie diet. Increase in the armament weight and introduction of protective gear for horses led to usage of chargers of special breed incapable of activities on the cross-country terrain. The return of infantry equipped with new types of weapon including long pikes, *battle-axes* and their varieties, which were capable to cover the bowmen equipped with *crossbows* and *English longbows* able to pierce the knight's armor, made chivalrous cavalry incapable of success gaining which was demonstrated by the battles of Swiss, Flanders wars and the Hundred Years' War in particular. Further reinforcing of the armor stopped due to the depletion of people's and horses' physical abilities and Swiss infantry became an insurmountable barrier for chivalrous troops.

It was identified that European rulers and English kings initially attempted to overcome early deficiency of the feudal way of troop formation and the beginning of chivalrous troops crisis by eliminating timeframes of the service during the year. Certain concessions were introduced by scutage which substituted compulsory service for a special tax and these tax revenues allowed the kings to raise regular troops on different grounds. The institute of *bas-chevaliers* who were incapable to present the whole unit called *spear*. However, they could be men-at arms in *spear* of *bannerets*' who were more affluent. Fusion of ministerial (servants carrying out various palace and administrative functions) with chivalry allowed to some extent to eliminate the mentioned deficiencies. Even more efficient there appeared the institute of *sergeants*, former servants with minimum maintenance, equipped partially or completely at the costs of the treasury who also receives partial compensation from the treasury for their service. *Sergeants* were encouraged by the opportunity to become full-fledged knights which improved their combat capabilities and allowed to deploy them in battle orders of troops equally with knights despite their lighter defensive armament. *Sergeants* became the main part of the troops of both ecclesiastical chivalric orders and most kingdoms.

Emergence of communes on the political arena, which achieved self-government and transformed their *contados* into political units, led to appearance of mercenary troops. Inaptitude of feudal recruitment system, unreliability of their own feudal lords from *contados* along with growth of income which formed the corresponding resources, made the town nobles appeal to *condottieres* for their services. *Condottieres* were the commanders of mercenary formations which were replenished by different population strata and served their hirers charging proper payment which included expenditures on armament and training of these formations.

Condottieres' activities are scrutinized. *Condottiers* replenished their formations with the most eligible people for the service, used the newest specimens of armament and reinforced their formations with infantry taking into consideration the experience of the Hundred Years' War. Moreover, they exploited bowmen units equipped with English longbows and crossbows. However, their tactics was exclusively a modernization of chivalric tactics adapted to new conditions. *Condottiers* including the most successful Bartolomeo Colleoni founded employment of artillery and combat engineers in field battles. The most vulnerable part of their deployment was the high charge for their services, and in case of stopping the payment they threatened to defect to the enemy in full strength. Furthermore, the most successful *condottiers* who demanded castles and fiefs as their payment were open to seize the power and receive feudal titles up to ducal ones which was demonstrated by the Scaligers (de La Scala), Gonzaga, Malatesta or Sforza. Therefore, the noblemen of city-states being in search of reduction of *condottiers* troops and mainly expenditure on them spared no expenses on new specimens of armament patiently enduring ineffective constructions of the early firearms.

The attempts of chivalry troops modernization are researched. The example of *condottiers* induced governors to modernization of chivalry troops, and first of all taking into consideration the experience of the Hundred Years' War. French kings were the first to apply this modernization since they suffered failures during that war. However, the attempt to reduce the strength of chivalry troops at the expense of increase in infantry strength including bowmen units came across two aspects: absence of funds on maintenance of these units and deployment of mercenary troops in general as well as

opposition of chivalry whose mentality did not admit any losses of their positions in military sphere. Due to this there was no chance for any possible modernization to succeed in the conditions when the old feudal system was not eliminated, and nobler feudal lords continued keeping not only main resources of the states but also their own troops and defensive castles. What is more, they kept heavy chivalry cavalry as the main part of their troops which did not correspond to the demands of that time. Out of all of the modernization attempts the most successful was the one of Burgundy. Nevertheless, it finally suffered a failure due to the efforts to keep heavy chivalry cavalry as the shock troop.

Particular attention is paid to the analysis of Swiss infantry's success. At the initial stages of its genesis and development, Swiss infantry took into account all the demands of the time to a maximum extent. It was replenished by freemen capable of service. The abilities of the region concerning logistic support were taken into consideration: only one third of the troops occupying the forefront was wearing defensive armament. All the advantages of long pikes, battle-axes and crossbows were considered. Moreover, the optimum form of battle formation in the shape of *hedgehog* was established. These battle formations appeared to be impenetrable for chivalry cavalry. Triumphant victories, homogeneous national, denominational and social composition of the troops helped to maintain high morale. Furthermore, their constant participation in wars allowed commanders to acquire combat and tactical mastery so they were recommended for their positions not according to their family clans but due to their combat service. Nevertheless, the same achievements and triumphs led to a certain stagnation which was used by their enemies considering strong and weak points of Swiss infantry and primarily their exposure to massive attack of the bowmen due to the absence of protective armament of the rare lines. Swiss infantry stopped in its development and because of that it did not manage to withhold new formations equipped with firearms.

Processes of firearm introduction were analyzed. The efforts of the noble town citizens who supported development and employment of firearms and primarily hand-held firearms gradually gave positive results. From the 13th to the beginning of 16th century artillery underwent a long way of development having become a full-fledged

branch. There were unified types (cannons, howitzers, mortars) and variables of constructions and ammunition (from simple stones to full-bore cannon balls); identified correlations between cannon weight, ball and propellant powder grain, caliber and length; recorded first rules of ballistics; worked out and implemented devices for changing elevation quadrants; constructions of gun-carriages for transportation; found organizational structure (battery) and tactics for deployment. Artillery crew initially consisted of craftsmen and their assistants became a professional part of the troops. There was partially formed artillery logistic support. Elaboration of small-caliber canons transformed into elaboration of rifles (fire pipes, petronels, hand cannons, heavy large-caliber rifles) which proved their effectiveness in the battle field at the end of the 15th century. Further development of hand-held firearms led to appearance of arquebuses and muskets and elaboration of salvo models of their applicability which allowed them to gradually put out crossbows and English longbows and increase strength at the expense of reduction of pikemen in infantry companies. There was also identified that analysis of Swiss infantry's success and applicability of hand-held firearms led to emergence of professional formations of Landsknechts who managed to prove prevalence of their *gangs* over Swiss hedgehogs. With emergency of Landsknecht formations which united striking capabilities of Swiss infantry with fire support of hand-held firearms there is connected assertion of regiments as a constant army formation of a higher level. Landsknecht formations' most vulnerable point was absence of logistic support which often forced them to transform burglars which significantly undermined military discipline. There was paid attention to the fact that when considering the experience of Italian wars during which the formations of condottiers, Swiss infantry chivalry cavalry and Landsknecht were used, there emerged tercios of Spanish infantry which became the example for all other European armies for a long time. Spanish infantry most successfully combined capabilities of striking white arms, fire power and maneuver. Its emerging finalized transition to professional mercenary troops.

It was determined that transition to professional mercenary troops was not a war, military or powder revolution but a long-lasting evolution of military arts which lasted

minimum from the 12th to the beginning of the 18th century after the accomplishment of that transition which took place in the first part of 16th century with emerging of Spanishtercio and refusal from chivalry troops. Firearms which emerged in the course of that evolution continued its competition with flinging artillery (to the end of the 15th century), crossbows and longbows (to the beginning of 18th century). Crises of chivalry troops accelerated *evolution of military arts* and transition to professional mercenary troops which in their turn accelerated the transition to firearms. Elaboration of firearms and its long-term financing and introduction despite misfortunes also were the result of gradual departure from chivalry troops. Great funds necessary for maintenance of professional mercenary troops and opposition of chivalry which kept all the necessary resources in their hands delayed the process in time. Particularly these factors led to the situation that most countries and primarily Polish-Lithuanian state, Hungary, Grand Principality of Moscow only partially deployed professional mercenary troops increasing their proportion but keeping semi-feudal replenishment of the rest part of the army.

Key words: chivalry troops, professional mercenary troops, sergeants, condottiers, pikemen, musketeers, petronel, gunpowder revolution.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Мацюк І. Початки європейських професійних армій: Джон Хоквуд *Держава та армія. Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. 2014. № 809. С. 133–141.

2. Мацюк І. Становлення європейських професійних армій: Сержанти *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2014. Вип. 15. С. 18–26.

3. Мацюк І. Становлення європейських професійних армій: Бартоломео Коллеоні. *Військово-науковий вісник*. Львів: Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, 2015. Вип. 24. С. 139–150.

4. Мацюк І. Становлення європейських професійних армій: Битва при Леньяно 29 травня 1176 р. *Схід: аналітично-інформаційний журнал*. Серія "Історичні науки". 2015. Вип. 7 (139). С. 30–35.

5. Мацюк І. Становлення Європейських професійних армій: Скопітарії, петріналії й аркебузири *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”*. Серія “Історичні науки”. 2016. Вип. 25. С. 201–207.

6. Maciuk I. The first professional formations in Medieval Armies *Tractu temporis. Ludzie-Regiony-Fakty* / dedykowana T. Nowakowi; red. T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak. Łódź: Wydanie Uniwersytetu Łódzkiego, 2017. S. 186–196 (ISBN 978-83-940074-6-1).

ЗМІСТ

ВСТУП	16
Розділ 1. Історіографія, джерела та методи дослідження.....	21
1.1. Історіографія проблеми.....	21
1.1.1. Головні базові праці.....	22
1.1.2. Огляд української історіографії.....	24
1.1.3. Огляд російської та радянської історіографії.....	25
1.1.4. Огляд німецької історіографії.....	28
1.1.5. Огляд французької історіографії.....	29
1.1.6. Огляд англійської історіографії.....	35
1.1.7. Огляд історіографії інших країн.....	39
1.2. Джерела.....	40
1.3. Методи дослідження.....	44
Висновки до розділу 1.....	49
Розділ 2. Криза лицарського війська і перші спроби її подолання.....	51
Висновки до розділу 2.....	80
Розділ 3. Кондотьєри.....	82
Висновки до розділу 3.....	115
Розділ 4. Спроби модернізації лицарського війська.....	118
Висновки до розділу 4.....	147
Розділ 5. Завершення переходу до професійного найманого війська.....	149
Висновки до розділу 5.....	177
Висновки.....	179
Список використаних джерел.....	185
Додатки.....	223

ВСТУП

Актуальність теми. З середини XIX ст., після введення у більшості країн загальної військової повинності, армії перестали комплектувати шляхом рекрутських наборів. Тоді ж відбувся перехід до масових армій, до складу яких мали бути залученими всі чоловіки, придатні до військової служби. У мирний час вони проходили дійсну військову службу, термін якої коливався залежно від освітнього рівня контингенту. Під час цієї служби призовники опановували військові професії, закріплюючи набуті навички під час регулярних військових маневрів. Після закінчення терміну дійсної військової служби їх звільнювали в запас та періодично скликали на короткочасні збори, де вони відновлювали свої навички, а також засвоювали новинки військової техніки. Така система дозволяла під час військових дій розгортати більш численні армії та поповнювати понесені втрати. Оскільки такі армії потребували значно більшої кількості командних кадрів, була запроваджена система підготовки офіцерів з числа більш освічених випускників університетів та гімназій. Так виник інститут військових кафедр з обов'язковим терміном служби на офіцерських посадах та інститут однорічників з присвоєнням першого офіцерського звання після року служби на солдатських та унтер-офіцерських посадах для тих, хто, маючи відповідну освіту, не проходив навчання на військових кафедрах. Масові армії воювали під час обох світових війн.

Однак промислова революція, дальше ускладнення озброєння, обслуговування якого потребує глибокого засвоєння і постійного вдосконалення, привели до кризи масових армій, що продемонстрували локальні війни кінця XX – початку XXI ст. Почалися розмови про доцільність переходу до професійних армій. Але вже перші практичні спроби без врахування історичного досвіду XIV–XV ст., коли внаслідок кризи лицарських армій відбувався перехід від лицарських армій до професійних найманих армій, продемонстрували ті ж проблеми, які поставали перед тодішніми правителями. Як слушно зауважив український дослідник Леонід Кривизюк, у XIV–XV ст. під час переходу до професійних найманих армій перед європейськими країнами постали дві головні проблеми: фінансово-економічні та ментально-

психологічні, які затягнули цей процес майже на два століття. Крім всього іншого, зміни, які відбулися за останні століття, виявили ще одну проблему: контрактна, тобто фактично професійна наймана армія потребує також щонайменше втричі більшого за чисельністю підготованого резерву, утримання якого вимагає теж не менш значних ресурсів. В Україні дещо дилетантські спроби створення такої армії мало не призвели до повного розвалу збройних сил.

Оскільки завдання створення армії повністю на контрактній основі залишається актуальним, вивчення історичного досвіду процесів переходу до професійного найманого війська стає одним з найбільш актуальних завдань у сучасній військовій історіографії.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках планової теми Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України “Роль польського чинника у формуванні національно-політичного простору сучасної України” (номер державної реєстрації 0112U006202).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є аналіз причин, становлення та наслідків переходу до професійного найманого війська наприкінці XII – на початку XVI ст. на основі опрацювання європейської історіографії з військової історії цього періоду та опублікованих нарративних джерел. Відповідно до вказаної мети завданнями дослідження є:

- проаналізувати європейську історіографію з військової історії кінця XII – на початку XVI ст. з питань висвітлення проблем переходу до професійного найманого війська;
- окреслити основні причини кризи лицарського війська;
- проаналізувати перші спроби подолання цієї кризи через інститути лицарів-башельєрів та сержантів і злиття міністеріалів з лицарством;
- дослідити роль міст-комун та пов'язану з ними появу формацій кондотьєрів;
- показати на прикладі діяльності найбільш успішних кондотьєрів вразливі сторони їхніх формацій;

- дослідити спроби модернізації лицарського війська у різних європейських країнах і виявити причини їхніх невдач;
- дослідити сильні та слабкі сторони швейцарської професійної піхоти та причини її тріумфів і поразок;
- проаналізувати зміни, викликані появою професійних формацій ландскнехтів;
- окреслити особливості іспанської піхоти, поява якої завершила перехід до професійного найманого війська.
- на основі проведеного аналізу визначити наслідки переходу до професійного найманого війська.

Об'єктом дослідження є еволюція військової справи в європейських країнах наприкінці XII – на початку XVI ст., яка завершилася переходом від лицарського війська до професійного найманого війська.

Предмет дослідження – озброєння, структура і організація та особливості бойового застосування різних професійних формацій, які утворювалися в процесі переходу від лицарського війська до професійного найманого війська.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють кінець XII – початок XVI ст. Нижня межа зумовлена першими спробами пошуків альтернативних методів формування війська (*щитові гроші* тощо) та появою ранніх професійних формувань на зразок *Роти смерті* у Мілані, які припадають на кінець XII ст. Верхня межа зумовлена завершенням переходу до професійного найманого війська у більшості європейських розвинених країнах під впливом завершального етапу Італійських війн, що відбувався на початку XVI ст.

Географічні рамки дослідження обумовлені визначеними завданнями роботи і охоплюють континентальні терени Західної Європи та Британських островів з окремими екскурсами в землі Центрально-Східної Європи.

Наукова новизна роботи визначається авторською постановкою досліджуваної проблеми, де не лише зосереджено увагу на фактологічному наративі теми, а й здійснено комплексне вивчення та синтезовано причини, становлення та наслідки переходу до професійного найманого війська наприкінці XII – на початку XVI ст.

Вперше:

- в українській історіографії здійснено спробу комплексного дослідження причини, становлення та наслідків переходу від лицарського війська до професійного найманого війська;
- в українській історіографії досліджено інститут сержантів у середньовічних арміях;
- обґрунтовано вирішальну роль міст-комун у появі формацій кондотьєрів;
- докладно проаналізовано еволюцію формацій, озброєних вогнепальною зброєю від кулевринерів, скопітаріїв і петріналіїв до аркебузирів і мушкетерів.

Удосконалено:

- уявлення про роль сержантів у розвитку середньовічного війська в Європі;
- позиції прихильників еволюційного розвитку військової справи у середньовічній та ранньомодерній Європі у дискусії з прихильниками *великої вогнепальної революції*.

Отримали подальший розвиток:

- методичні підходи до вивчення причини, становлення і наслідків переходу від лицарського війська до професійного найманого війська.

Практичне значення результатів дослідження. Отримані результати формують базу для подальшого дослідження причини, становлення та наслідків переходу від лицарського війська до професійного найманого війська, а також перспектив переходу від масових мобілізаційних армій до контрактних армій в новітніх умовах і швидшого подолання негативних сторін такого переходу. Зокрема, отримані результати дослідження можуть бути використані під час звернення до проблеми модернізації існуючої системи і процесів поповнення контрактниками масових армій, розгорнених на основі загальної військової повинності. Вони також стануть корисними під час написання узагальнюючих праць з військової історії, довідникових та енциклопедичних статей, укладання навчальних та навчально-методичних посібників, підготовки спеціальних курсів з військової історії.

Апробація результатів дослідження. Проміжні результати роботи та окремі розділи дисертації обговорено на засіданнях Центру дослідження

українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України та Науково-дослідної лабораторії (військово-історичних досліджень) Наукового центру сухопутних військ, а також оприлюднено у виступах на:

– 66-й Міжнародній конференції “Каразінські читання” (25–28 квітня 2013 р.), Харків;

– п’ятій науковій конференції «Кременецькі читання з історії Волині» (26–27 вересня 2013 р.), Кременець;

– п’ятих наукових читаннях імені академіка Я.Д. Ісаєвича “На службі Церкві і Україні (до 150 річчя з дня народження митрополита Андрея Шептицького) (24–26 лютого 2015 р.), Львів;

– шостих Ісаєвичівських наукових читаннях “Книгодрукування і видавнича справа в соціокультурних і державотворчих процесах в Україні” (9–10 березня 2016 р.), Львів;

– Міжнародній науковій конференції “Виклики політики безпеки: історія та сучасність” (16–18 червня 2016 р.), Львів;

– науковій конференції «Війна і збройний конфлікт як інструмент геополітики і соціальної інженерії: історична ретроспектива і сучасність» (жовтень 2016 р.), Львів;

– сьомих Ісаєвичівських наукових читаннях “Культурна пам’ять України: Європейський контекст (кін. ХХ – поч. ХХІ ст.)” (6–9 березня 2017 р.), Львів.

Публікації. Основні положення дисертаційної роботи викладені у шести наукових статтях, зокрема в п’яти статтях у фахових виданнях України та одній в фаховому науковому виданні у Польщі.

Структура дисертації обумовлена її дослідницькими завданнями і складається із вступу, п’яти розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (520 позицій) і додатків. Загальний обсяг дисертації сягає 224 сторінки, з яких основний текст – 169 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Військова тематика завжди була провідною серед проблем медієвістики та ранньомодерної епохи. Час від часу навколо теми переходу до професійних найманих армій в цей період виникали дискусії, однак вони завжди носили маргінальний характер. Їх розглядають переважно в контексті історії Столітньої війни або ж пов'язують з появою вогнепальної зброї. В останній час все більше прихильників здобуває теза про появу професійних найманих армій як наслідок *еволюції* або *революції* військової справи, яку викликала поява вогнепальної зброї. При цьому поза увагою дослідників залишаються причини появи вогнепальної зброї, процеси випробування, прийняття на озброєння і освоєння якої затяглися на століття і були пов'язані із значними затратами. Враховуючи тривалість періоду від появи перших зразків вогнепальної зброї та остаточного витіснення інших видів стрілецької зброї (луки, арбалетів, праці і металевих машин), багато дослідників відносять і сам період переходу до професійних найманих армій на більш пізній час – XVII – початок XVIII ст., залишаючи поза увагою професійні наймані формування, які з'явилися за століття до появи вогнепальної зброї.

Загалом, незважаючи на зміни в підходах і поглядах істориків, методології історичної науки, в цілому висновки дослідників щодо військової справи у середні віки та ранньомодерну добу практично залишаються на тому ж рівні, на якому вони були в середині XIX ст., коли провідний російський військовий історик генерал-лейтенант барон Людвіг Франц Ксав'є фон Зедделер (1791–1852), підводячи підсумок тогочасних досліджень, написав: “Ще нижче впало воєнне мистецтво у Середні віки, коли кінний вкритий залізом лицар безкарно топтав цілі натовпи злополучної піхоти, яка складалася з слабкої духом, погано озброєної і погано організованої черні; коли замість правильних війн між

державами відбувалися бійки ленних володарів і міст; нарешті, коли набір, утримання і навіть сам термін служби військ залежали від волі непокірних васалів” [88, с. 486–487]. Тим не менше, саме починаючи з ХІХ ст., зацікавленість найрізноманітнішими аспектами військової історії періоду пізнього середньовіччя і ранньомодерної доби не тільки постійно зростає, а й виходить на якісно новий рівень.

Особливо активне вивчення найважливіших проблем військової історії знайшло відбиток у працях німецьких, англійських та французьких істориків, а також дослідників з інших країн Європи. При цьому слід зауважити, що часто погляди на військову історію в цілому, як і на її окремі події, набували полярних характеристик – від захоплених, навіть панегіричних (які стосуються епізодів і оцінок власної національної історії, до поверхневих і доволі суб’єктивних оцінок, коли йдеться про діячів “протилежного табору” [513, р. 207]. Останнє особливо характерне для російської та радянської історіографії, де зберігалось неписане правило критикувати західноєвропейських полководців, теоретиків та дослідників, підкреслюючи власну самотність і вищість. На жаль, українська історіографія робить тільки перші кроки у дослідженні військової історії і з багатьох питань взагалі ще не визначилася.

Тому, на наш погляд, доцільним буде розглянути спочатку загальні праці, присвячені даній тематиці, а потім окремо доробок українських, російських та радянських, німецьких, французьких, англійських науковців та істориків інших країн.

1.1.1. Головні базові праці. До головних базових праць включаємо такі, які, на наш погляд, охоплюють проблему дослідження в цілому, враховуючи не тільки аспекти військової історії, та узагальнюють дослідження істориків різних шкіл певного періоду. Повз такі праці не може пройти жоден історик, який вивчає зазначені проблеми.

Це перш за все дослідження німецького історика Ганса Дельбрюка (1848–1929) “Історія військового мистецтва в рамках політичної історії” (для нашої

тематики – третій і четвертий томи, які охоплюють середньовічний і модерний періоди і стосуються всіх аспектів військової справи [79; 80]. Прослідковуючи еволюцію військових інститутів, при цьому блискуче використовуючи всі досягнення німецького позитивізму стосовно критики джерел, Г.Дельбрюк здійснив переворот у військовій історії. Але не всі його *революційні* висновки витримали випробування часом. Зокрема, він вважав кінного лицаря індивідуальним бійцем, нездатним до об'єднання у тактичну формацію, а лицарську кавалерію, відповідно, непридатною до творення підрозділів і з'єднань. Він не погоджувався з твердженням, що битви Столітньої війни остаточно повернули на поля битви піхоту. Взагалі весь генезис феодальної системи у інтерпретації та висновках Г. Дельбрюка залишається більш ніж дискусійним. Він зазнавав критики, починаючи від своєї появи (Ян Франц Вербрюгген та Томас Фредерік Тут) аж до наших днів, що, звичайно, не знижує цінності цієї праці.

Зберігає своє наукове значення фундаментальна праця англійського військового історика Чарльза Омена (1860–1946) “Мистецтво війни в Середні віки”, яка охоплює період з 378 по 1515 рр. і стосується всіх аспектів військової справи з детальними описами битв, структури і організації військ, їхнього озброєння та аналізом причинно-наслідкових зв'язків [424], а також англійський “Атлас військового мистецтва в середньовіччі (768–1487)” за редакцією Ніколаса Хупера та Метью Беннета [347]. Дослідження Чарльза Омена випередило свої часи і до багатьох його висновків звертаються дослідники початку XXI ст.

В останні роки провідним фахівцем у сфері дослідження війни як явища середньовічного суспільства, безперечно, є французький історик, професор Сорбонни, Філіп Контамін, автор цілої низки праць з історії військової справи доби Столітньої війни та ранньомодерного періоду [259; 260; 261; 262, р. 125–149; 263; 264; 265, р. 132–145; 267, р. 199–236], а його дослідження “Війна у середні віки” [266; 102, с. 337–385] – найбільш повною загальною працею з піднятої проблеми. Крім загального висвітлення історії розвитку армій і

військового мистецтва в країнах Західної Європи (V–XV ст.), Ф. Контамін докладно розглядав питання еволюції озброєння, появи й розвитку артилерії, проблеми найманства та становлення регулярних армій [102, с. 135–185], однак і він не звернув уваги, що саме криза лицарських армій та вихід на політичну арену вільних міст-комун були тим основним рушієм, який спричинився до появи і утвердження вогнепальної зброї, а через неї й еволюції всієї військової справи. Загалом у його дослідженнях поява артилерії та вогнепальної зброї не пов'язана із загальними тенденціями розвитку військової справи, але без величезної, перш за все фінансової та адміністративної підтримки, винахідники вогнепальної зброї ніколи не змогли б реалізувати свої проекти, а насичення військ цією зброєю (попри конструктивні недоліки і відверті невдачі та провали) не було б доведене до кінця. Попри певні дискусійні моменти на сьогодні праці Ф. Контаміна залишаються класичними.

1.1.2. Огляд української історіографії. У радянський період проблеми історії середніх віків вивчали лише у Москві та Ленінграді, в українських університетах з різних причин ці напрямки були згорнені. У військових академіях основна увага була зосереджена на історії двох світових війн. Історики, які перебували на еміграції, теж мало цікавилися Європейською медієвістикою. Через це доробок українських історіографів обмежується тільки поодинокими публікаціями. Як і дослідження з військової історії в цілому, вивчення медієвістики тільки починає розгортатися.

Деякі аспекти кризи лицарства проаналізував одеський дослідник Богдан Сушинський у своїй загалом компілятивній праці “Всесвітня історія лицарства” [147]. Можна згадати ще статті Т. Герчинко про битву при Азенкурі (1415) [69, с. 2–14] та В. Кисельова, присвячені битвам при Кресі (1346), Пуатьє (1356) та Азенкурі (1415) [105] у альманахах “Солдат” та “Новий солдат”, які видає військово-історичний клуб “Ветеран” у м. Артемівську Донецької області. Однак ці автори не подають джерельну та історіографічну базу публікацій, що значно применшує їх наукове значення.

Початком справжньої наукової розробки проблеми можна вважати тільки статті Олександра Филипчука з історії найманого руського корпусу на візантійській службі [156, с. 191–195; 157, с. 192–194; 158, с. 87–90; 159, с. 7–30; 160, с. 228–240; 161, с. 169–175; 162, с. 58–70; 163, с. 211–221; 164, с. 261–264], Юрія Борискіна з еволюції лицарського обладунку, вогнепальної зброї та етапів її введення й посилення ефективності, а також впливу цих еволюцій на становище лицарства як військової касты [45, с. 105–112; 46, с. 18–33; 47, с. 3–14; 48, с. 73–81], Леоніда Кривизюка [106, с. 369–376], Михайла Куцина [108, с. 92–97; 109, с. 139–150; 110], Леонтія Войтовича [57, с. 99–126; 60, с. 313–334; 63, с. 164–175; 64, с. 64–79], Юрія Овсінського [129, с. 76–87; 130, с. 276–289; 131, с. 371–398]. У цих статтях розглядається цілий ряд аспектів у руслі проблеми, вирішення якої є завданням нашого дисертаційного дослідження.

1.1.3. Огляд російської та радянської історіографії. В радянський період проблемами середньовічної та ранньомодерної військової історії у союзних республіках практично не займалися. Лідерами цього напрямку були науковці з Москви та Ленінграду. Тож, ми вважаємо за можливе об'єднати в одну групу дослідження радянських та російських істориків, усвідомлюючи, що вони дещо відрізняються ідеологічними та методологічними підходами.

Дореволюційна російська історіографія представлена ґрунтовними з огляду фактографії загальними працями віце-директора Військової академії, укладача першої російської військової енциклопедії 14-томного “Військово-енциклопедичного лексикону” генерал-лейтенанта Людвіга Зедделера [87; 88], нащадка слобідської козацької старшини професора Миколаївської академії Генерального штабу генерал-лейтенанта Модеста Богдановича (1805–1882) [44], начальника кафедри стратегії, воєнної історії і воєнної літератури, генерала від інфантерії князя Миколи Голіцина (1809–1892) [73], професора Академії Генерального штабу по кафедрі військового мистецтва генерала від інфантерії Олександра Пузиревського (1845–1901) [141, ч.1–2], професора кафедри військового мистецтва і начальника Академії Генерального штабу генерала від

інфантерії Миколи Міхневича (1849–1927) [125; 126], професора військової історії Академії Генерального штабу генерала від інфантерії Платона Гейсмана (1853–1919) [68] і професора кафедри історії російського військового мистецтва Академії Генерального штабу та редактора “Известий Императорской Николаевской военной академии” генерал-лейтенанта Олексія Байова (1871–1935) [24]. Праці дореволюційних військових істориків демонструють добре знання джерел та новіших на той час європейських досліджень проблеми, водночас у них загалом невисоко оцінено розвиток військової справи середніх віків та ранньомодерної доби. Дослідники зафіксували появу найманих професійних армій, пов’язуючи їх виникнення виключно з вогнепальною зброєю, яка змусила відійти у минуле лицарське військо, панцирі якого не могли протистояти аркебузам та мушкетам. Однак панцирі лицарського війська не могли вберегти і від довгих англійських луків та арбалетів, а повернення на поля бою піхоти, озброєної довгими піками та алебардами, також виявилось непереборною перепорою для лицарського війська. Перші професійні наймані формування, зокрема кондотьєри, з’явилися раніше, ніж вогнепальна зброя.

З праць радянського періоду найбільшої уваги заслуговує “Історія військового мистецтва” генерал-майора Євгена Разіна (Неклепаєва) (1898–1964) [142]. Автор змушений був корегувати свою працю відповідно до тогочасних теоретичних постулатів. Цього виявилось замало, за недостатню критику зарубіжного військового мистецтва його навіть заарештували і відправили в табори. Але основну працю не встигли вчасно вилучити, її з інтересом прочитав сам Сталін і поцікавився, як справи у генерала Разіна. Полковника Разіна швидко повернули в армію і невдовзі присвоїли генеральський чин. Вождь, правда, більше ним не цікавився і переробляти дослідження не довелося.

Ще більшою мірою прокрустові рамки тогочасної цензури вплинули на рівень колективних монографій радянських військових істориків [53, с. 44–61; 54, с. 16–23; 56, с. 28–41; 55, с. 22–30]. Крім всього, у цих працях перехід до професійних найманих армій висвітлено досить поверхово, десь на маргінесі. Це ж стосується і досліджень професора генерал-майора Олександра Строкова

(1907–1997), який очолював кафедру історії воєн і воєнного мистецтва Військово-політичної академії [146] та Петра Гуменюка [76], які просто констатували перехід до професійних найманих армій на певному етапі.

Дещо у меншій мірі ідеологічна складова відображена у низці ґрунтовних досліджень, присвячених Столітній війні. Тут найбільш плідними зарекомендували себе жінки-дослідниці, зокрема Олександра Люблінська (1902–1980) [113, с. 63–71; 114, с. 122–143] та Наталія Басовська [26, с. 212–224; 27, с. 348–356; 28, с. 72–92; 29, с. 120–140; 30, с. 153–171; , с. 71-90; ; 31, с. 48–66; 32; 33, с. 48–66; 34, с. 220–238; 35, с. 5–22; 36, с. 44–51; 37, с. 23–34; 38, с. 288–314; 39]. Хоча ці дослідниці не зосереджують основну увагу на військових аспектах, без їх досліджень важко зрозуміти цілу низку специфічно військових проблем.

Різним проблемам Столітньої війни присвячені праці Юрія Писарева [138, с. 82–83; 139] та Ніни Мелік-Гайказової [122]. До цієї групи примикає і давнє дослідження Дмитра Миронова способів комплектування англійського війська у XIII–XV ст. [124].

Кризі лицарства в умовах Столітньої війни присвячені ґрунтовні статті Михайла Корнілова [103, с. 57–89], Аркадія Каплана [98, 18–22] та Ольги Акімової [20, с. 66–78; 21, с. 125–127]. Правда, автори обминули окремі військово-політичні аспекти, що привели до цієї кризи задовго до Столітньої війни, яка просто вивела на перший план ці проблеми.

За змістовний аналіз розвитку військової справи в добу середньовіччя слід відзначити монографію В. Золотарьова “Історія західноєвропейських армій” [89]. Поряд з цим дослідженням до найцікавіших праць з проблематики переходу до професійних найманих військ, написаних російськими дослідниками останніх років, належать праці дослідника історії кавалерії та фехтування Валентина Тараторіна [149; 150] та історика середньовічного війська Сергія Жаркова [83; 84; 85]. Останнім часом почали з’являтися ґрунтовні огляди в інтернеті [519; 520].

Великою популярністю в останні роки користуються дослідження Віталія Пенського [136]. Хоча цей дослідник займається більш пізніми періодами, починаючи з XV ст., але саме він першим поставив проблему корінних змін у військовій справі, пов'язуючи їх з “вогнепальною революцією” або “пороховою революцією”. Будучи добре обізнаним з сучасною зарубіжною історіографією, він активно підключився до дискусії щодо *революції* чи *еволюції* військової справи, відстоюючи саме *революцію*. Але його живе насичене дослідження залишило за рамками основні причини переходу військ на вогнепальну зброю, детально фіксуючи тільки сам процес.

В цілому ж російська історіографія, хоча й значно численніша за кількістю робіт, а подекуди і цікавіша, просунулася не дуже далеко від української, залишаючи побіжними проблеми переходу до професійних найманих військ.

1.1.4. Огляд німецької історіографії. У XIX – на початку XX ст. німецька військова історіографія середньовічного та ранньомодерного періодів випереджала історіографії інших країн і часто служила базою для їх праць, зокрема російських. Класичний німецький позитивізм вимагав обґрунтування кожного висновку старанно вибудованим доведенням на підставі аналізу джерел, автентичність яких не викликала сумнівів. Тому багато тогочасних праць не втратили свого значення досі, зокрема, з огляду на фактографічний матеріал.

У хронологічному порядку виходу з друку із значного числа цих праць ми скористалися дослідженнями Людвіга Тимотеуша фон Спітлера (1752–1810) з військово-політичної історії [480], ґрунтовним оглядом військового мистецтва середніх віків Георга Брандта (1789–1868) [50], військовою енциклопедією Франца фон Каузлера (1794–1848) [356] та 4-томною давньою військовою історією цього ж автора [357], історією військової справи і військових інститутів у Європі Германа Гюнтера Мейнерта (1808–1895) [398], детальною історією Френческо Сфорца та італійських кондотьєрів Фрідріха Стегера (1811–1874) [481], позбавленим аполегетики різностороннім портретом Фрідріха Барбаросси та його епохи Фрідріха Гізебрехта (1814–1880) [322], історією піхоти

вюртемберзького полковника Вільгельма Рюстова (1821–1878), яка до Першої Світової війни залишалася основної класичною працею з цієї тематики [467] та відповідним розділом “Історії війн і воєнного мистецтва” Франца Мерінга (1846–1919) [123, с. 70–160].

У ХХ ст. кращі німецькі військові історики займаються дослідженнями більш пізніх періодів. З новіших робіт, дотичних до проблематики нашого дослідження, можна назвати блискучу біографію на тлі ренесансної епохи селянина, кондотьєра і герцога Франческо Сфорца – Карла Шелле [471] та біографії імператора Фрідріха Барбаросси Юргена Людаге [370] і Карла Гіріха [330].

Німецька військова історіографія залишається однією з ключових шкіл, яка традиційно вирізняється глибоким аналізом різносторонніх джерел і чіткою логічністю викладу матеріалу.

1.1.5. Огляд французької історіографії. Як зазначив Філіп Контамін, у Франції ще не створено бібліографічного покажчика, який би охоплював всі праці французьких медієвістів, не кажучи про їх докладний розгляд. Тож, скориставшись із огляду французької медієвістики, присвяченої військовій історії, здійсненої самим автором у його відомій монографії [102, с. 337–385], ми спробували здійснити деякі власні пошуки.

З другої половини ХІХ ст. французька історіографія, збагачуючись новими дослідженнями, пройшла традиційний для західноєвропейської історіографії шлях – від емпіричної, фактографічної, подійної історії до глобальної, всеохоплюючої синтетичної науки про людину, яка вирішує світоглядні питання про закони історичного розвитку, історичну причинність [78, с. 7–8; 67, с. 3]. Якщо ще Франсуа Гізо (1787–1874) патетично писав: “друга половина ХІV ст. і перша половина ХV ст. були періодом великих національних війн з Англією, часом боротьби, яка точилася за незалежність французької території, французького імені, проти чужоземної влади” [71, с. 211–212], героїзуючи цей період разом з іншими сучасними йому

французькими істориками, то, починаючи від Фюстеля де Куланж (1830–1899), якого підтримали Габріель Моно (1844–1912), Гюстав Фаньез (1842–1927) та Шарль-Віктор Ланглуа (1863–1929), французька історіографія, дотримуючись правил позитивізму, починає шукати у минулому базис для виховання поколінь в дусі національного єднання [67, с. 6–7]. Звідси і акценти у дослідженні Столітньої війни на подвигу Жанни д'Арк чи здобутках Франції на завершальному етапі конфлікту.

Цей період настільки захопив французьких істориків, що майже всі глибокі аналітичні праці охоплювали саме Столітню війну. До таких праць ми відносимо докладні дослідження Жоржа Дауме “Нариси про альянс Франції та Кастилії у XIV–XV ст.” (1898) [279], Фердинанда Лота “Франція від витоків до Столітньої війни” (1941) [376] і “Військове мистецтво та армії в середні віки в Європі та на Близькому Сході” (1946) [377], Роже Жуе “Опір британській окупації у Нижній Нормандії (1418–1450) (1969) [353] чи Жана Фав’є “Столітня війна” (1980) [298; 153], які на сьогодні вже стали класичними. Це монументальні історичні полотна, найслабшою стороною яких, однак, залишається брак обґрунтованих чітких оцінок саме військового боку проблем, які заміняють блискучі пасажі, на зразок: “конфлікт через спадщину зрештою переріс у зіткнення націй, а сама війна з феодальної перетворилася на монархічну; за війною, де перемагали лучники, слідувала війна, де тон задавали гармати; і тим не менше це був той самий конфлікт, якому епоха, часами змішуючи всі карти, надавала нового обличчя” [298, с. 6] або ж визначення періоду Столітньої війни як “часу кризи та надії” [282, р. 3–4]. Тому навіть з насиченого фактами дослідження війська і військового мистецтва Ф.Лота, у якому використана широка історіографічна база, важко зрозуміти процеси переходу до професійних найманих військ.

Слід відзначити фундаментальну працю Емануеля Бурассена “Англійська Франція. 1415–1453. Хроніка однієї окупації” (1981) [230], яка свого часу була розкритикована Наталею Басовською за ніби-то перебільшене акцентування на окупаційному періоді Столітньої війни [27, с. 349]. При всій повазі до відомої

дослідниці Столітньої війни, ми не можемо погодитися з такою оцінкою. На наш погляд, Е.Бурассен вірно звернув увагу, що Ланкастери розглядали французькі території не як частину об'єднаного королівства Англії і Франції, а радше як завойовані землі, які можна експлуатувати і грабувати, що, зрештою, і спричинилося до масового опору французького населення та різких антианглійських настроїв суспільної думки у Франції першої половини XV ст. Саме невдала англійська політика на французьких землях, яка не дозволила скористатися всіма здобутками перемоги при Азенкурі, і стала основною причиною поразки Англії у цій війні.

Розпочавши своє дослідження з більш раннього періоду Столітньої війни після англійської перемоги при Кресі, Алан Демурже, проаналізував вплив “динаміки Чорної Смерті” 1348–1352 рр. на укомплектованість військ обох сторін напередодні битви при Пуатьє, період правління Карла VI, появу Жанни д'Арк на причини її військових успіхів, а також відвоювання французами своїх територій на останньому етапі Столітньої війни. Але при цьому він припустився ряду відвертих помилок, зокрема у військовій термінології та поняттях [282].

Методологічні зміни в царині історичних досліджень, ініційовані молодшими поколіннями французької *школи анналів*, не могли не торкнутися і військової історіографії. У 1990 р. Християн Рейно опублікував результати дослідження обсягів військових знищень доби середньовіччя на території Франції [449]. У цій праці вражають перш за все обсяги зібраних матеріалів. Продовженням і доповненням цього дослідження стали збірники Філіпа Контаміна, Шарля Гірі-Делойсона та Моріса Гуго Кіна “Війна і суспільство у Франції, Англії та Бургундії у XIV–XV ст.” (1991) [339] та Філіпа Контаміна і Олівера Гужо-Жаніна “Війна, знищення і люди в середньовіччі” (1995), де детально розглянені окремі регіони – Лангедок, Прованс та Нормандія [369].

У 1992 р. у Парижі вийшло узагальнене дослідження відомого французького військового історика Андре Корвіз'єра (1918–2014) “Військова історія Франції” (період до 1715 р. на прохання автора, який був уже поважного

віку, редагував Ф.Контамін) [344]. На думку А. Корвіз'єра, основна причина перемог Англії у перших фазах Столітньої війни полягала в тому, що вона підійшла до її початку із помітно кращою мобілізацією сил, потужним флотом та дисциплінованою армією, частково сформованою на комбінованій основі. Францію ж паралізували й дезінтегрували громадянські конфлікти та розлад економіки регіонів, а також феодальний спосіб формування армії. Але, коли Карл VII почав докорінну реорганізацію та централізацію армії, насичення її артилерією – відразу ж прийшли успіхи [344, р. 475–476]. Погоджуючись з основними висновками цієї праці, зазначимо, що більшість аспектів появи професійного найманого війська залишилися без уваги, рівно ж як і критична оцінка реформ Карла VII, які не досягнули поставленої мети.

Причини кризи лицарського стану досліджував Мартин Орель, дійшовши до цікавого висновку, що благородство та аристократія були поняттями антагоністичними. Хоча благородство передавалося “по крові”, однак шляхетність мирного часу часто спустошувалася військовою буденністю, щоденними сценами насильства та мародерства, коли з мертвих на полі бою знімали не тільки озброєння, а й одяг. На думку дослідника, помітний моральний занепад у середовищі лицарства кінця Столітньої війни та зникнення лицарської етики і куртуазності до початку XVI ст. звели нанівець й саме лицарство, що було позбавлене свого ідейно-етичного підґрунтя [190, р. 186–187].

Окрему групу досліджень складають праці, присвячені особам, діяльність яких була визначальною у розвитку військової справи, зокрема правлячим династіям. Так у 2009 р. вийшла об'ємна праця Бориса Бове “Часи Столітньої війни”, у якій автор початком цього конфлікту нетрадиційно вважає не 1337, а 1328 рік – початок династичної кризи у Франції [232].

Вкладу у розвиток військової справи перших Валуа (1328–1422) присвятив своє дослідження Альфред Ковілл [272]. Автору, однак, не вдалося до кінця зберегти критичне ставлення до головних персонажів свого аналізу.

Фундаментальне дослідження Франсуази Отран присвячене постаті французького короля Карла V (1364–1380). Головні причини французьких

поразок дослідниця вбачає в тому, що маючи таких досвідчених військових радників, як Бертран дю Геклен, Карл V не здобув жодної суттєвої військової перемоги, прислухаючись до порад “військових підлабузників” з власного оточення [191, р. 654–657]. У 1349 р. принц переніс важку хворобу, яка не дозволяла йому пізніше самому брати участь у турнірах та битвах. На думку дослідниці, це був черевний тиф [191, р. 18–19], хоча, враховуючи тодішню епідемію *бубонної чуми*, це могли бути і якісь побічні наслідки цієї страшної хвороби, які викликали набряки кінцівок. Тому скоріше правильною виглядає інша здогадка дослідниці за якою Карл V страждав від *подагри*, яка прийняла хронічну форму і викликала появу свищів [191, р. 478–481].

Постаті Карла VII (1422–1461) присвячена монографія Філіпа Буллі, у якій автор досить критично оцінює свого героя, особливо у перші періоди його діяльності [240, р. 278–280].

Подібною, позбавленою будь-яких рис ідеалізації, є праця Жоржа Мінуа про життєвий шлях та військову кар’єру Бертрана дю Геклена (1320–1380), коннетабля Франції у 1370–1380 рр., який з 1364 р. вірно служив Карлу V, очолюючи спочатку його найманців *рутьєрів*, сформованих з найрізноманітніших верств, включаючи розбійників, успішно воював у союзній з англійцями Кастилії, а пізніше, вміло уникаючи великих битв, у яких французи терпіли поразки, витіснив англійців з більшої частини Аквітанії [404].

У 2008 р. в Парижі вийшла інша велика праця цього автора “Столітня війна”, у якій він, крім усього іншого, звернув увагу на вдосконалення військової техніки, поставленої “на службу французькому абсолютизму” [405, р. 10–11]. Це одна з найкращих праць про Столітню війну з точки зору військової історіографії.

Величезна кількість праць (понад 500 позицій) присвячена постаті Жанни д’Арк [373]. Однак серед них небагато праць, автори яких пробували розібратися у справжній ролі Жанни у ході війни. Здається, що тільки Жорж Бордонов дав належну оцінку військовому таланту та впливу Жанни д’Арк на

хід Столітньої війни [227]. Навіть одна з найвідоміших французьких дослідниць діяльності Жанни д'Арк Режин Перну (1909–1996) обмежилася констатацією, що “ця тендітна дівчина ... врятувала Францію й приборкала амбіції англійців” [434, р. 119]. Називаючи свою героїню “відвойовницею Франції”, історик не розкрила суті талантів Жанни як полководця та військового керівника [435, р. 152].

Не втратили актуальності праці відомого французького історика Столітньої війни Едварда Перруа [436; 438; 137]. Серед них можна виділити, зокрема, аналіз прибутковості цієї війни для заможних верств (на прикладі родини графів Деніа) [437, р. 573–580].

Окремо треба виділити праці, присвячені еволюції та розвитку військової техніки та озброєння. Клод Гайє досліджував індустрію та ринок військового виробництва у Франції протягом XIII–XV ст. [314]. Цьому автору також належить цікава розвідка змін лицарського менталітету [313, р. 385–396].

Губерт Дюбле зробив фаховий аналіз шляхів модернізації французької артилерії від часів Карла VII до початків правління Людовіка XI (1437–1469) [293, р. 555–637]. Саме розвиток артилерії та насичення нею польових військ певною мірою забезпечили перемоги французької зброї у другій половині XV століття.

Жан Франсуа Фіно досліджував розвиток фортифікації, артилерії, методів облоги, штурму та організації оборони у XV ст. [300, р. 13–21; 301]. Автор докладно розгорнув картину кардинальних змін у цій царині, викликаних застосуванням вогнепальної зброї. Крім цього, його праці відрізняються добротним аналізом історіографії проблеми [301, р. 489–529].

Потрібно відзначити дослідження Давида Ніколе, який займається докладним аналізом військової справи у Європі періоду Столітньої війни, зокрема стану війська, фортифікації, методів вербування, структури та організації військ [415, р. 579–600]. Серед цих робіт кращим, на наш погляд, виглядає аналіз стану і змін французького війська у 1328–1429 рр. [416; 128],

озброєння і виробництва зброї [414], основних битв періоду Столітньої війни, які вплинули на розвиток військового мистецтва [417, 418, 419, 420].

Основні зміни, які сталися у військовій справі, тобто зменшення ролі лучників, появу аркебузирів, а згодом й мушкетерів, вдосконалення артилерії, модернізацію піхоти та кавалерії, описав у своїй аналітичній монографії “Воїни в середні віки: кінець XV ст.” Флорент Ренодін [451]. За межами цього дослідження залишилася, однак, роль міст-держав і їх еліти.

Основні етапи еволюції зброї та бойових машин середньовіччя, технології їх виготовлення, характеристики виробничого та обслуговуючого персоналу відтворив Клод Фаньєн у праці “Середньовічна зброя: метал війни” [297]. Важливі дослідження Рено Беффейта з облогової металеві техніки і мистецтва штурму фортець та замків часів Столітньої війни [215; 216] та його остання монографія “Мистецтво війни у середні віки” [217].

Варто також відзначити оригінальне дослідження середньовічної ментальності XI–XV ст. Мартіна Ерве, зокрема “військової” ментальності середньовічного суспільства [342, р. 370–376] та проблем виникнення середньовічних воєн [342, р. 390–399].

Загалом сучасна французька історіографія, задаючи тон у військовій історіографії середніх віків та ранньомодерного періоду, все ж надто мало приділяє уваги суто військовим аспектам, зокрема переходу до професійних найманих армій, охоплюючи цей феномен лише на його завершальних стадіях.

1.1.6. Огляд англійської історіографії. Короткий аналіз історіографічного доробку британських дослідників військової справи у середні віки і ранньомодерну добу зробила відомий військовий історик Анна Керрі [277, р. 81–102]. Це дослідження охоплює основні праці, написані до 70-х років XX ст.

Серед найбільш важливих комплексних праць британських істориків 70-х – 90-х років XX ст. можна виділити монографії Кеннета Фаулера, присвячені періоду Столітньої війни [310; 311; 154] та Десмонда С’юарда про операції англійського війська на французьких теренах у 1337–1457 рр. [474; 475]; низку

знакових досліджень Хрістофа Олменда “Війна, література і політика у пізньому середньовіччі” (1976) [177], “Ланкастерська Нормандія. 1415–1450” (1983) [179], “Генріх V” (1993) [182], “Суспільство у стані війни. Досвід Англії та Франції у Столітній війні” (1998) [183] та інших, присвячених різноманітним аспектам військової історії періоду Столітньої війни [176, р. 762–769; 178, р. 28–33; 18; 181]; грандіозні праці Джонатана Самптіона про Столітню війну [488; 497; 498; 499]; глибокі дослідження з військової та політичної історії періоду 1200–1500 рр. (з помітним акцентом на Столітню війну) Анни Керрі [275, р. 135–163; 276; 277, р. 81–102; 278, р. 90–116]; цінний аналіз основних битв Столітньої війни Альфреда Берна [242; 243; 40; 41]. Ці знакові праці визначають стан англійської військової історіографії даного періоду як найбільш різносторонній та об’єктивний.

Однак не можна оминати і окремі давніші дослідження. Велику цінність зберігають праці Річарда Ньюхолла, який описав дисципліну та стан оснащення англійської армії у XV ст. [410, р. 141–151], зокрема у період повторного завоювання англійцями Нормандії (1416–1424 рр.) [411].

Неодноразово перевидавалася важлива праця Чарльза Фолкеса “Зброяр та його ремесло: з X до XV ст.”, присвячена еволюції зброярського ремесла та технологічним змінам, викликаних ускладненнями конструкцій та появою нових видів озброєння, а також розвитком спеціалізації зброярів [309].

Також неодноразово виходила добротна, насичена фактами праця Гарріса Ніколаса (1758–1844) “Історія битви під Азенкуром, і експедиції Генріха П’ятого до Франції в 1415 році, до якої додається роль людей при зброї в англійській армії”, яка була вперше видана ще у 1827 р. і, незважаючи на певну апологетику англійського короля, не втратила свого значення завдяки фактографічній насиченості [413].

Стан нормандських гарнізонів за командування англійськими військами герцога Джона Бедфорда (1422–1435) досліджувала Бенедикта Роу [464, р. 194–208; 465, р. 583–600].

Досі унікальним залишається підрахунок видатків Столітньої війни, виконаний у 40-х роках ХХ ст. англійським істориком та економістом Міхаелем Постановом [442, р. 34–53].

Важливе значення зберігає монографія Артура Фергюссона “Золота осінь англійського лицарства. Дослідження занепаду й трансформації лицарського ідеалізму” (1960), у якій автор дослідив різні аспекти останнього етапу існування англійського лицарства у XV ст.: політичну, національну, освітню та інтелектуальну сфери функціонування лицарських ідей на схилі Середньовіччя [155]. Це дослідження перегукується з блискучою працею голландського історика Йохана Хейзінги (1872–1945) “Осінь Середньовіччя” [167], де автор базував своє дослідження на матеріалах франко-бургундського лицарства XV ст.

Вартують уваги праці Джона Палмера “Англія, Франція та Християнський світ. 1377–1399” [427]; Барбари Тачмен “Віддалене дзеркало: важке XIV ст.”, у якій значну частину займає дослідження власне військових подій [491, р. 70–91, 126–154]; Малкольма Вела “Карл VII” [506], “Анжуйська спадщина і Столітня війна. 1250–1340” [507], “Англійська Гасконь у 1399–1453 pp.” [505]; Міхаеля Прествіча з військового мистецтва часів Столітньої війни, зокрема військових комунікацій і розвідки, ролі піхоти і її повернення на поля битв [445]; дискусійна узагальнююча аналітична праця Роберта Бартлетта “Творення Європи. Завоювання, колонізація і культурний обмін. 950–1350” [205]; дослідження Клайва Бартлетта з аналізу формувань англійських лучників [206]; аналіз Ернеста Джекоба стану англійського війська та причин його успіхів і невдач у XV ст. [351; 352]; масштабне дослідження Кліфорда Роджерса “Війна жорстока і точна. Англійська стратегія за Едуарда III. 1327–1360 pp.” [460].

Окремо слід відзначити цікаву розвідку і монографію Деніса Гріна [335, р. 53–68; 336] та монографії Річарда Барбера [202; 203], присвячені відомому англійському полководцю Едуарду Чорному Принцу. Р.Барберу належить також низка досліджень про англійське лицарство [200, 201].

Колективна монографія “Зброя, армії та фортифікації часів Столітньої війни” (за редакцією Анни Керрі та Марка Хаджеса) [185] містить чимало

цікавих розвідок і досліджень, зокрема з аналізу перемог англійського війська при Кресі (1346) та Азенкурі (1415), бойової тактики середньовічних армій, складу англійської армії напередодні Столітньої війни, озброєння та фортифікації у XIV–XV ст. та їх еволюції.

Надзвичайно цікавими є дослідження Ендрю Айтона, зокрема щодо оснащення бойових коней, обладунки та озброєння лицарства [192, р. 173–206; 194; 196], його гіпотеза “мілітарної революції” [193, р. 1–22; 195, р. 107–132]. Дослідження Е.Айтона цікаво порівняти з давньою працею А. Брайанта [49].

Не менш цікавою є праця Келлі Де Вріс “Піхотна війна в першій половині XIV ст. Дисципліна, тактика і технологія” [289], яка містить докладний аналіз битв Столітньої війни, включаючи навіть дрібні сутички, на які інші автори не звертали уваги. Зібраний масив документальних матеріалів дозволив авторці детально проаналізувати причини зростання ролі піхоти, яке знайшло свій відбиток у змінах розмірів платні солдатам. Цій же авторці належать ґрунтовні неупереджені монографії “Середньовічна військова технологія” [288] та “Жанна Д’Арк: військовий лідер” [290], а також (у співавторстві з Робертом Дугласом Смітом) унікальна праця “Артилерія герцогів Бургундії. 1363–1477” [476]. Для праць Келлі Де Вріс характерні добре знання джерел, увага до деталей і рідкісне для дослідника, який не служив у війську, розуміння суто військових деталей.

Можна ще назвати монографію Річарда Верньєра “Квітка лицарства. Бертран дю Геклен і Столітня війна”, присвячену чільному французькому полководцю короля Карла V, якому вдалося здобути низку перемог у сутичках із загонами Едуарда Чорного Принца та Джона Гонта [512] та численні праці Чарльза Алманда [176; 177; 178; 179; 180; 181; 182; 183] .

Стислий аналіз стану армій в основних битвах Столітньої війни здійснив у своїх розвідках Крістофер Розеро [462; 463].

Великий інтерес викликають розвідки еволюції переходу від феодального способу комплектування армій до професійного найманого війська Теренса Віса [516] і Ніколаса Майкла “Армія Бургундії. 1364–1477” [399], у якій розглянуто

еволюцію армії, очільники якої найбільш інтенсивно намагалися модернізувати лицарське військо. Обидві праці стисло підводять підсумок досліджень піднятих проблем.

В цілому ж англійська військова історіографія виглядає найбільш потужно і вражає зібраними матеріалами та різноманітністю підходів. І все ж залишаються на маргінесі основні моменти переходу до найманих професійних армій, хоча значна частина цих елементів знайшла свій початок саме у середньовічній Англії. І, підсумовуючи загальні результати, можна погодитися, що новіші дослідження англійських військових істориків в основному підтвердили концепції Чарльза Омена.

1.1.7. Огляд історіографії інших країн. Ми використовували, крім розглянутих вище, також переважно праці італійських та польських істориків. У першому випадку відіграла роль важливість праць, присвячених кондотьєрам, що змушує звертатися до італійської військової історіографії, незважаючи на мовні проблеми. У другому, натомість, заважила відносна мовна доступність польських досліджень, а також необхідність прослідкувати відповідні моменти еволюції військової справи у Центрально-Східній Європі.

З італійської історіографії вирізняємо блискучу за стилем, але дещо віддалену від нашої тематики праця Франко Кардіні, яку, однак, неможливо поминути [99].

Серед величезного масиву праць, присвячених кондотьєрам та їх формуванням виділяються дослідження в першу чергу Коррадо Аргеґні [184] та Клавдіо Рендіна [453], а також Карло Ціполли [249], Франца Бустеллі [241], Антоніо Батістелли [212], Рінальдо Беретта [220, с. 240–256], Бортоло Белотті [218], Марії Луїзи Фіумі [302], Франческо Когнассо [254, р. 172–174; 255, р. 79–114;], Паоло Маріні [390], Анжело Аскані [188], Катаріни Санторо [469], Егідіо Гіаназза [321], Джузеппе Міллі [403], Міхаеля Маллета [386, р. 32–61; 387], Лоренцо Бігнотті [223], Антоніо Корназанно [270], Антоніо Менніті [397, р. 46–52] та Марко Руфіні [466]. В цих дослідженнях, більшість яких насичена

багатими фактографічними матеріалами, на жаль, основна увага зосереджена на проблемах, далеких від власне військової історіографії. Автори набагато більше уваги приділили описам любовних пригод, вигідних матримоніальних альянсів, вишуканим гробницям і пам'ятникам роботи визначних митців ренесансної доби, приватному життю, а також драстичним деталям жорстокості та бруталності цієї доби, ніж деталям битв, організації та структури формувань кондотьєрів та їх суперників. Їх цікавили шалені злети і падіння цих відважних авантюристів, які з селян перетворювалися на герцогів. А от причини таких трансформацій, які крилися у військових талантах, у багатьох дослідників згадані побіжно десь на маргінесі. Скоріше винятком є праці, присвячені Бартоломео Коллеоні та Франческо Сфорца, але й вони не подають головних чинників, які змушували у кінцевому рахунку шукати альтернативу формуванням кондотьєрів [75].

В цілому, оцінюючи італійську військову історіографію, відзначимо її монументальність і намагання охопити всі сторони життя і діяльності досліджуваних осіб, а водночас камерний характер праць, у яких розглядаються виключно окремі апенінські регіони дещо відірвано від загальноєвропейського контексту із наперед заданим постулатом більш передового розвитку військової справи і технології зброярського ремесла, ніж у інших європейських регіонах, що не завжди відповідає реаліям.

У нашому дослідженні використано також ряд високоякісних робіт польських авторів, зокрема, колективну монографію під редакцією Яна Сікорського [517], Анжея Надольського [408] та Анжея Новаковського [421].

1.2. Джерела

Масив джерел є величезним, значна частина його опублікована, а перекладені видання переважно добре прокоментовані. Але наявність величезної історіографії, дотичної до проблеми, дозволила звертатися безпосередньо до джерел лише у тих випадках, коли протилежні висновки опонентів потребували

перевірки. Через це ми використовували тільки такі хроніки та документи: *Аннали Бергамо* в частині опису битви при Леньяно (29 травня 1176 р.) [13, р. 325–335]; *Міланська хроніка Гальвано Фіамма* (1283–1344) [16]; *Каталог баронів Неаполітанського королівства* (XIII ст.) [14]; *Хроніки Жана Фруассара* (1337–1405) [11; 12]; *Мемуари Філіпа де Комміна* (бл. 1447–1511) [10]; “*Історія Флоренції*” Ніколо Макіавеллі (1469–1527) [6] та “*Історія Генріха VII*” Френсіса Бекона (1561–1626) [1].

Аннали активного учасника Ломбардської ліги міланського сусіда міста-комуни Бергамо, видані у 1903 р. Освальдом Хольдер-Егером (1851–1911), охоплюють 1156–1266 рр. і представляють записи, синхронні до подій. Воїни з Бергамо брали безпосередню участь у битві при Леньяно, відгомін слави якої надовго зберігався у міській традиції, але ця традиція не вплинула на записи в *Анналах* [13]. *Хроніка Гальвано Фіамма* писалася більше ніж через сотню років після цієї битви і відображає скоріше міланську традицію, якою обросли перекази про цю перемогу, ніж фіксацію реальних подій [16].

Каталог баронів Неаполітанського королівства є автентичним реєстром лицарства цієї держави, який демонструє стан її мобілізаційних можливостей [14].

Апологет лицарства, придворний поет Люксембургів і вдумливий письменник-історик валлон з Бельгії Жан Фруассар створив чотиритомну “*Хроніку*”, яка охоплює події 1322–1400 рр. і містить детальні описи битв, маршів і, навіть, дрібних сутичок початкового періоду Столітньої війни. Він багато років прожив у Англії та Франції, був у Чехії, Франції та Брабанті, а свої симпатії так і не зміг до кінця розділити між англійцями та французами, особливо редагуючи свою першу книгу. Ми використували дві перші книги за 1325–1350 рр., перекладені російською мовою [11; 12].

Фламандський лицар Філіп де Коммін у 1464–1472 рр. служив бургундському герцогу Карлу Сміливому, ставши його довіреною особою, а у 1472 р. перейшов на службу до ворога свого сюзерена французького короля Людовика XI і далі залишався на французькій службі. Але, прийнявши активну участь у придворних інтригах та боротьбі за владу, був у 1487 р. заарештований і

п'ять місяців просидів у залізній клітці. У 1489 р. був засуджений і решту життя провів в основному у своїх володіннях в Пуату. Виконуючи різні дипломатичні місії у Італії, зокрема як посол у Венеції у 1494–1495 рр., він однак до самої смерті не позбувся судових переслідувань. Свої блискучі і неупереджені мемуари він почав писати у 1489 р. на прохання в'єнського єпископа Анжело Като. Шість перших книг цих записок охоплюють правління Карла Сміливого та Людовика XI, дві останні – італійський похід Карла VIII. Військові аспекти подій у мемуарах відображені досить добре [10].

Флорентійський політик, дипломат, письменник і філософ Ніколо Макіавеллі написав свої трактати у 1513–1520 рр., знаходячись фактично під домашнім арештом у своєму маєтку під Флоренцією. “Історія Флоренції” написана у 1520–1525 рр., коли її автор займав посаду офіційного історіографа і міг користуватися архівами [6]. У цій праці відбилася характерна для автора ідеалізація античної епохи, але в цілому це якісна праця і достовірне джерело, доведене до 1492 р. З інших трактатів Макіавеллі до нашої тематики найближчий “Про військове мистецтво” (1519–1520) [5]. Особливу увагу заслуговує пропозиція автора відмовитися від найманих контингентів кондотьєрів, замінивши їх професійним постійним військом, набраним за давньоримським прикладом на основі загальної військової повинності. Але надмірне захоплення римськими традиціями, які він ідеалізував, привело до недооцінки вогнепальної зброї та інших технічних новинок, широко запроваджених у його часи. Тому рекомендації автора, який сам ніколи не був військовим і не приймав участі у бойових діях, виглядають архаїчними. Інший знаменитий трактат Макіавеллі “Володар” (1513) [7] присвячений правителю Флоренції Лоренцо Медичі, але прообразом ідеального володаря, здатного об'єднати Італію, був вдалий авантюрист і кондотьєр Чезаре Борджія (1475–1507), котрий не гребував жодними засобами для досягнення мети, “поєднуючи у собі силу лева і хитрість лисиці”. Навколо основної ідеї цього трактату тривають дискусії, але для нас найбільш цікавими залишаються воєнні сторони цього невеликого твору.

Англійський політик, філософ і есеїст Френсіс Бекон написав історію короля Генріха VII у 1621 р. після свого звільнення з Тауеру і початку заслання у власному помісті, спираючись на опубліковані праці попередників та автентичні документи, які привозив йому його товариш, антиквар Р.Коттон. Праця відображає філософські погляди самого автора та нові ренесансні підходи до написання історичних творів, включаючи критичне ставлення до джерел. Для нас найважливішим у цьому трактаті залишається відображення проблем еволюції військової справи на завершальному етапі переходу до найманих професійних військ [1].

Особливе значення мають пізні візантійські джерела. Візантійська імперія змушена була вдаватися до послуг іноземних найманців, особливо після “втрати” самої імперії у 1204 р.

Найповніше складний період 1204–1261 рр. представлений у творі логофета Георгія Акрополіта (1217–1282), який спирався не тільки на власні спостереження та свідчення очевидців, а й мав вільний доступ до державних документів [3].

Але й повернувши Константинополь, імперія і надалі основну військову силу вбачала у найманцях. Опис цих військових кампаній і битв, політики і стратегії залишив ерудит-інтелектуал Георгій Пахімер (1242–1310), який хоч і займав духовні посади протекдіка і дікеофілакса, але мав нагоду спілкуватися з вищими військовими очільниками та членами імператорської родини [4]. При цьому добре знання античної традиції спонукало його чітко дотримуватися хронології викладу [296, р. 5–103].

Зменшення території і продовження економічної кризи змушувало імперію і далі орієнтуватися на найманців, виснажуючи рештки ресурсів. Цей наступний період добре відображений у іншого візантійського хроніста Никифора Григори (1290–1360), ритора, вчителя, впливового радника і посла імператора Андроніка II Палеолога, автора “Римської історії” [8].

Окремі цікаві повідомлення про використання найманців у візантійському війську містять т. зв. “малі хроніки” [15]. Для висвітлення історії найманців в імперській армії важливі також французька “Морейська хроніка”, створена у

1304–1314 рр. [19] та “Хроніка” Рамона Мунтанера (1265/1270 – бл. 1336) – найбільш репрезентативне джерело стосовно каталонських найманців у візантійському війську [18]. Бажання анонімного автора звеличити героїчні подвиги каталонців, однак, вплинули на оцінку хроністом описуваних подій.

1.3. Методи дослідження

Дослідження проблематики причин, становлення та наслідків переходу до професійного найманого війська періоду XII – початку XVI ст. вимагає застосування цілого ряду методів та принципів, спрямованих на об’єктивне і цілісне розкриття цих складних питань, які пройшли повз увагу поколінь істориків. Зрозуміло, що головними залишаються принципи об’єктивності та історизму. Було також застосовано системний підхід до вивчення зв’язків між змінами структури та організації військ і появою перших професійних найманих контингентів.

Аналіз всіх подій, процесів та явищ в рамках даного дослідження здійснювався згідно з принципом **історизму**, тобто відповідно до конкретних історичних обставин XII – початку XVI ст. в усьому спектрі їх особливостей. Питання політичних та економічних чинників, які впливали на процеси формування військ у різних країнах неможливо розглядати відокремлено від контексту геополітичних процесів, учасниками яких були ці конкретні країни. Особлива роль відведена відображенню причинно-наслідкових зв’язків загального внутрішнього розвитку суспільства та його станів, налагодження та розвитку політичних та династичних відносин та демонстрації їх в системі міжнародних зв’язків досліджуваної доби.

Згідно з принципом **об’єктивності** для створення цілісної картини розвитку військової справи і появи різноманітних професійних та найманих формувань проблема була розбита на менші питання, розгляд яких у їхній внутрішній повноті дозволив, рухаючись від деталей, комплексно підійти до дослідження проблематики, показуючи взаємодію тих чи інших подій та їх наслідки в

сукупності позитивних, неоднозначних та негативних проявів. Висновки з попередніх досліджень, співставлені з фактами джерел, згідно з цим принципом розглядалися за їхнім першопочатковим змістом, однак їхня інтерпретація відбувалася лише після критичного осмислення обставин створення дослідження, включаючи політичні інтереси його замовника.

Системний підхід дозволив поєднати одиничне із загальним і витворити цілісну картину проблематики даного дослідження, продемонструвати тісний взаємозв'язок причин та становлення професійного найманого війська у європейських країнах.

Необхідність розглядати всі ці зміни крізь призму геополітичних процесів XII – початку XVI ст. вимагала застосування цілого ряду загальноісторичних методів.

Застосування **історичного методу** дозволило досліджувати проблематику появи та становлення найманих професійних формувань з урахуванням специфічного географічного, хронологічного, культурного та цивілізаційного контекстів, що дозволило показати події та процеси в системі міжнародних відносин Європи XII – початку XVI ст. Уся проблематика дослідження розглядалась із врахування специфічних рис міжнародних відносин, перш за все тих держав, де з'являлися перші професійні наймані формування, які послужили зразком для своїх близьких та далеких сусідів.

Для побудови структури даного дослідження було застосовано **проблемно-хронологічний метод**. Перш за все дослідження всіх процесів виконувалось із дотриманням чіткої хронологічної послідовності. Проблематику, згідно з проблемно-хронологічним методом, було розбито на чотири великі частини, які аналізують перехід від появи перших професійних найманих контингентів до збільшення їхньої частки у загальній чисельності військ та повного утвердження професійних найманих армій. Кожна із виокремлених тем включає в себе цілу низку дрібніших проблем, розв'язання яких потребує окремої уваги.

Для дослідження паралелей у розвитку військової справи у різних європейських державах було застосовано **порівняльно-історичний метод**, який у

поєднанні з загальнонауковими методами співставлення та порівняння, а також пошуку аналогій, дозволив виокремити спільне, яке було наслідком взаємодії та впливу зовнішніх чинників, від специфічного, інспірованого внутрішніми особливостями розвитку держав. Так необхідно було враховувати нюанси розвитку держав з різним рівнем феодалізації, а також її специфічними рисами, приміром, різницю між англійським та французьким феодалізмом.

Для опрацювання джерел та літератури було застосовано **метод критичного аналізу**. Особливо це стосувалося літератури з проблеми, яка несе на собі значні пласти різних ідеологічних та методологічних підходів, які найбільше відображаються у висновках дослідників. Критичного підходу до їхнього опрацювання вимагали також праці різних національних шкіл в частині надмірного патріотизму самих дослідників. Зважаючи на те, що середньовічні європейські хроніки є джерелами достатньо упередженими, а у певних моментах навіть пропагандистськими, інформація, важлива для даного дослідження, здобута з таких джерел, вимагала застосування не лише критичного аналізу, а й інших відомих методик роботи з текстами, зокрема співставлення та порівняння. Зазначення факту чи цитати із джерела проводилось лише після його критичного осмислення, порівняння з матеріалами інших джерел.

Для систематизації інформації отриманої з джерел та досліджень стосовно постаті того чи іншого діяча, в першу чергу це стосувалося кондотьєрів, було застосовано **метод класифікації**, що дозволило чітко систематизувати джерела за кількома ознаками – часом їх написання, походженням інформаторів та країною, з якими хроністи чи дослідники пов'язували діяльність досліджуваної особи.

Висновки з проаналізованої інформації вибудовані за **методом індукції**, оскільки усі умовиводи базуються на детально вивченому фактологічному матеріалі та наведених доказах. При цьому враховувалися вже існуючі в науковому середовищі підходи до інтерпретації фактів, але вносилися новизна на основі їх критичного прочитання та співставлення з власними гіпотезами та умовиводами. Такий підхід дозволив переглянути низку положень, зокрема

причин появи професійних найманих формувань та їх зв'язків з появою вогнепальної зброї.

Ономастика. Персоніфікація. З методологічної точки зору важливим було чітке окреслення імен, згадуваних у рамках даного дослідження осіб, оскільки останнім часом у історичній літературі з'явилося різне написання одних і тих же імен, наприклад: *Карл* (у Франції воно звучить як *Шарль*, у Польщі – *Кароль*), *Людovic* (у Франції – *Луї*, німецьких державах – *Людвіг*, італійських – *Луїджі*), *Генріх* (у Франції – *Анрі*, Португалії – *Енріке*), *Фердинанд* (у Іспанії – *Фернандо*, Португалії – *Фернан*), *Фрідріх* (у Данії – *Фредерік*), *Яків* (у Англії – *Джеймс*, у Іспанії – *Хайме*), *Іван* (*Іоанн*, *Іоганн*, *Джон*, *Жан*, *Жуан*, *Хуан*, *Джованні*), *Стефан* (в Угорщині – *Іштван*), *Андрій* (в Угорщині – *Ондраш*) тощо. Дискусія на тему правильного написання імен або такого принципу (за національними традиціями країн до яких вони відносилися, європейськими традиціями чи традиціями країни дослідження) тільки розгортається. Тому у даному дослідженні ми користувалися традицією попередніх українських та російських досліджень, приймаючи *Карл*, а не *Шарль* і т. д. Наприклад: *Карл Великий* чи *Іоанн Безземельний*. У сумнівних варіантах в дужках приведені інші варіанти написання імен. Для Рюриковичів та Гедиміновичів першим іменем подається князівське ім'я, другим – хресне. Наприклад: *Любарт-Дмитро*.

В західноєвропейському середовищі традиція ідентифікації правителів за прізвиськом мала давню історію і власне прізвиська ми зустрічаємо уже у джерелах. Відповідно до принципу історизму імена правителів повинні вживатися згідно з історичними реаліями часу їх правління, чого ми і дотримувались. Ідучи за принципом історизму, ми ідентифікуємо англійських чи французьких королів чи італійських кондот'єрів так само як це робили їхні сучасники, а отже зберігаємо за собою право вживати ті прізвиська, які вживали для ідентифікації автори хронік. Наприклад: *Фрідріх Барбароса*, *Джованні Акуто*, *Муціо Аттендоло Сфорца*, *Еразмо да Марні Гаттамелата* і т. д.

Титулатура правителів та знаті також вказана згідно з принципом *історизму* і відповідає тій позиції, яку особа займала у суспільстві: *імператор*, *король*, *князь*

(у слов'янських країнах відповідник скандинавського і германського королівського титулу *конунг*, згодом прирівняний до *герцогів* та *принців* [від латинського *перший*, нім. *fürst*] і наступних за герцогами титулів *маркграфів* [правителів пограничних областей-марок], *пфальцграфів* [початково начальників дворів франкських та німецьких королів, а потім правителів прирейнських областей-марок], *ландграфів* [правителів тюринзьких і саксонських областей-марок] та *бургграфів* [правителів міст-марок]), *герцог* (від старонімецького *herizogo* “der vor dem Heer zieht” – *той, що йде попереду війська*, франц. *duc*, англ. *duke*, італ. *duca*: спадкові правителі герцогств або ж англійські чи угорські принци, яким відповідні титули були даровані королями без територій), *граф*, *маркіз*, *барон*, *лицар* і т. д.

Географічна номенклатура. Топонімія. Географічні назви відповідають реаліям досліджуваних періодів. Однак, зважаючи на специфіку вживання авторами середньовічних нарративних джерел топонімів та гідронімів, в рамках даного дослідження вживались сучасні відповідники із зазначенням історичної назви, характерної для певного періоду. Такий підхід є виправданим через використання кількох різних груп джерел. Саме тому вживання сучасних топонімів допомогло надати трактуванню джерел більш логічного викладу. Стосовно назв країн ми строго дотримувалися тогочасних історичних назв. Наприклад: *королівство Арагон* чи *маркграфство Монферрат*.

Термінологія. Хронологія. Історична термінологія досліджуваного періоду теж залишається дискусійною. На жаль, це стосується в першу чергу таких основних термінів, як *держава*, *лен*, *феод*, *бенефіцій* чи самого терміну *феодалізм*. Ми користуємося загальноєвропейськими значеннями цих термінів, чітко означених в дослідженнях Леонтія Войтовича [58, с. 385–394; 59, с. 13–32; 60, с. 12–21; 62, с. 7–16; 65, с. 95–107]. *Феодалізм* [німецьке *feudalismus*, французьке *feodalite* від пізньолатинського *feodum* – земельні володіння] – це система стосунків і комплектування військ на основі феодинів-ленів [французьке *fief* (*ф'єр*) – *майно, володіння*; французьке *fee* (*фі*); німецьке *lehn* (*лен*)] – земельних володінь або фіксованих доходів натурою чи грошми, які надходять з певних

територій, наданих сюзеренами [французьке *suzerain* від старофранцузького *sus* – *понад, вище* та латинського *vertere* – *скеровувати*] своїм васалам [французьке *vassal* від латинського *vassus* – *слуга*] у тимчасове володіння з правом успадкування та *інвеститури* [тобто надання частини отриманого на таких самих умовах своїм васалам] за умови виконання військової служби на користь сюзерена, терміни та умови яких уточнюються в конкретних випадках, а сама служба може бути заміненою відповідно на адміністративну, судову чи придворну.

Теж саме стосується чисто військової термінології. Дослідження таких складних проблем потребує не лише специфічної методології, а й обережного вживання загальнонаукової термінології. Перенесення сучасних термінів на реалії середньовіччя та ранньомодерного потребує ряду уточнень. Тому крім загальноприйнятих термінів типу *стрій, колона, штурм* тощо значення інших термінів, тлумачення яких може бути спірним, розшифровується.

Хронологічно основна частина роботи охоплює кінець XIV – початок XVI ст., коли відбувалися процеси становлення професійних найманих формацій і збільшення їхньої частки у загальній чисельності військ. Але дослідження причин і рання поява постійних найманих контингентів, зокрема *арбалетників*, чи перехідних контингентів, зокрема *сержантів*, змусила нижню межу дослідження опустити до XII ст. Зрозуміло, що всі ці рамки є умовними, бо процеси, розглянуті у даному дослідженні, мали глибокі корені. А криза феодальної системи формування війська почалася мало не з самої появи цієї системи.

Висновки до розділу 1

Європейська історіографія з військової історії кінця XII – початку XVI ст., присвячена питанням висвітлення проблем переходу від лицарського до професійного найманого війська є практично неосяжною, але з її розвитком постійно з'являються нові підходи і виникають проблеми, зокрема проблема *порохової революції*, що загострюють дискусії навколо цього питання.

Класичними залишаються праці Ганса Дельбрюка, Чарльза Омена та Філіпа Контаміна, які служать основою для нинішніх дискусій. Найбільш різносторонніми і об'ємними залишаються французька (від Жоржа Дауме до Жоржа Мінуа та Давида Ніколе), англійська (від Ніколаса Гарріса до Річарда Барбера та Келлі Де Вріс) та італійська (від Клаудіо Ренгіна до Марко Руфіні) національні школи військової історії. Російська школа (від Людвіга Зедделера до Євгена Разіна і Віталія Пенського) є надто тенденційною і заполітизованою. Українська школа (Олександр Філіпчук, Юрій Борискін, Леонтій Войтович, Леонід Кривизюк, Юрій Овсінський, Михайло Куцин) тільки починає формуватися. У цілому проблема залишається дискусійною і потребує дальшого дослідження. Широка джерельна база дозволяє продовжувати такі дослідження.

Набір методів та принципів історичного дослідження, використаних в ході опрацювання проблематики даної роботи, мав на мені висвітлити об'єкт, предмет дослідження та виконати поставлені завдання, щоб презентувати цілісну картину причин, становлення та наслідків переходу до професійного найманого війська.

РОЗДІЛ 2

КРИЗА ЛИЦАРСЬКОГО ВІЙСЬКА І ПЕРШІ СПРОБИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ

Загроза Європі з боку арабів і потреба у важкій кавалерії, захищеній бронею, стали викликом для європейських християнських держав, які сформувалися після падіння Римської імперії. Ці держави *дружинного типу* не мали ще достатньо розвиненого апарату і системи регулярного наповнення державної скарбниці, яка могла би забезпечити створення та утримання такого війська. Загальні ополчення общин, куди входило все чоловіче населення, здатне носити зброю, складали піхоту, яка була основним родом військ цих *варварських* королівств. Ці ополчення з'являлися на оглядини зі своєю різномірною зброєю і не відбували регулярних тренувань та маневрів. Зброя передавалася у спадок або ж поповнювалася трофейними зразками, багатші могли собі дозволити купити новішу зброю у ремісників. Основний захист складали щити та шоломи, багатші носили кольчуги з накладних кружків (плетені кольчуги *вікінгів* європейські християнські держави почали використовувати пізніше). Основною ударною зброєю залишалися списи та сокири, мечі мали тільки найбагатші. Бідніші були озброєні луками та пращами. Кавалерія була нечисленною і теж не мала достатнього броньованого захисту. Це військо виявилось непридатним для протистояння арабським кінним воїнам.

Необхідність утримання важкої кавалерії, надійно захищеної захисним озброєнням і достатньо навченої, спричинила військову реформу, яку в умовах арабського вторгнення (араби зайняли практично весь Іберійський півострів, перейшли через Піренеї і вторгнулися на рівнини Аквітанії, а також захопили Сицилію і шарпали Апулію та південне побережжя Провансу), провів Карл Мартел (686/688–741), майордом франків (717–741). Його попередники пробували реформувати військо, компенсувавши скорочення його чисельності за рахунок корінного покращення озброєння, в першу чергу захисного. Для цього були здійснені спроби організувати виставлення одного воїна, спорядженого коштом 2–4 дворів-господарств. Така система не дала потрібного ефекту, рівно ж як

передача дружинникам великих земельних угідь на правах *аллодів* (володінь, які можна було не тільки передавати у спадок, а й продавати). Карл Мартел пішов на радикальні кроки: він почав роздавати цілі земельні лени на правах *бенефіція* (тимчасових володінь, наданих на період виконання служби). При цьому, якщо на *аллодах* працювали в основному раби і колони (*серви*), то у *бенефіціях* працювали вільні селяни (*віллани*), сплачуючи державцю бенефіція податки за звільнення від військової служби та користування землею. Позаяк вільних земель для надання ленів практично не залишалося, Карл Мартел фактично секуляризував церковні землі, обіцяючи їх повернути після того як мине арабська загроза. Ця реформа дозволила йому створити важку кінноту, яка зупинила арабський наступ, здобувши 10 жовтня 732 р. перемогу під Пуатьє над 65–70-тисячним арабським військом *валі* ал-Андалуса Омейядського халіфату Абд ар-Рахмана ібн Абдалаха.

Реформа Карла Мартела дала старт *феодалізму*, тобто переходу від *бенефіцій* до *феодів* – умовних держань з правом успадкування і збереженням виконання аналогічної військової служби. Так сформувалося лицарське військо – фактично професійне військо, озброєне і підготоване власним коштом.

Ця система з самого початку містила недоліки, число яких постійно зростало. Намагання захистити всі частини тіла приводило до зростання ваги самого озброєння та його вартості. Перше змушувало воїнів до постійного тренування, друге вимагало зростання доходів на утримання. Зростання розмірів ленів і числа залежного населення (щоб збільшити доходи лицарів сеньйори-правителі мусили їм передавати додаткові прибуткові функції, зокрема фіскальні судові, а також покласти на них функції з оборони території, які невдовзі трансформувалися у будівництво оборонних замків.

Намагання удосконалити озброєння привело до того, що обладунки та екіпіровка стали коштувати надзвичайно дорого. На початку IX ст. в армії Карла Великого вартість озброєння одного кінного воїна була адекватною вартості 45 корів (кольчужні обладунки – 12, шолом – 6, меч з піхвами – 7, поножі – 6, спис і щит – 2, бойовий кінь – 12) [129, с. 79].

До XV ст. конструкції озброєння, особливо обладунків, які стали багат шаровими, далі постійно ускладнювалися, а їхня вартість відповідно зростала [355; 408; 303; 421; 288; 200; 487; 354; 468]. Ще до початку XIV ст. потрібно було вже 100 корів щоби озброїти одного лицаря. При цьому крім бойового коня (*destrierarchy*), здатного витримати власні бойові обладунки (майже такої ж вартості як обладунки лицаря) та лицаря в обладунках з повним набором озброєння, важкий кіннотник (лицар) мусив мати ще двох коней: для маршу (*roncin*) та для перевезення обладунку (*coursers*). Витримати в обладунку на марші більше двох годин було не під силу навіть досвідченим і загартованим воїнам. Тому на марші йшли без обладунку на маршових конях (*roncin*), а бойова охорона змінювалася через кожних дві години, знімаючи обладунки і пересідаючи з бойового на маршового коня. Підготовка бойового лицарського коня – дестрієра – включала годування, догляд, тренування коня і коня з вершником, адаптацію до обладунків. Це був важкий і дорогий процес, який коштував не менше ніж підготовка самого лицаря [251].

Посилення бронювання вело до зростання ваги і, відповідно, навантаження на коня. Тому коні підбиралися спеціальної породи, виведеної в результаті селекції – схрещення арабських скакунів і фламандських ваговозів. Ці коні були витривалими в бою, але ресурс їхньої витривалості був обмежений – до двох–трьох годин. Ці важкі коні не були здатні на галоп, віддаючи перевагу повільному кроку або бігу рессю. Для кінної атаки їх розганяли на короткій дистанції на рівнинній місцевості, що давало додаткову перевагу від сили інерції при прориві ворожої лінії. Тому для битв обирали рівнини, де ця важка кавалерія могла легко розігнатися, тоді як на пересіченій місцевості виникали проблеми, іноді лицарям навіть доводилося спішуватися і вести коней на повідку [308, р. 97–123].

Розв'язання цієї загадки стало можливим тільки після ретельних археологічних досліджень місцевостей, де відбувалися великі битви Столітньої війни. Археологи шукали зброю, але з огляду на її вартість, переможці зібрали всю зброю відразу ж як поле бою залишилося під їхнім контролем. Але віднайдені кінські могильники дозволили однозначно вирішити проблему лицарських коней.

Підготовка лицаря була справою дорогою і нелегкою. Вона починалася з 6–7 років [251, р. 28]. При цьому підготовка ця не залежала від соціального становища майбутнього лицаря. Потрібно було відповідно харчуватися і практично щоденно тренуватися, освоюючи володіння зброєю та навички носіння обладунків. Останні також постійно потрібно було підганяти під фігуру і комплекцію, інакше в бою вони могли не захистити, а, навпаки, пришвидшити травму або загибель. При цьому навіть найбільш досвідчені мусили постійно підтримувати форму і слідкувати за своєю вагою та комплекцією. У процесі лицарської науки кожен, незалежно від походження, включаючи королівських синів, поступово проходив три основні стадії: паж – зброєносець (*валет*) – шевальє (*лицар*). При цьому повноцінним лицарем можна було стати тільки на полі бою, отримавши посвяту після відповідного ритуалу, яка давала право носіння відзнаки – визолоченої остроги.

Навіть найбідніші лицарі мусили утримувати зброєносців, які разом з своїми лицарями брали участь у битвах. При цьому *пажі* і *валети* були як і лицарського походження, навіть знатного, так і простого походження. Останні могли стати повноцінними *лицарями* тільки у виключних випадках. Їх обладунок та коні купувалися за ресурси лицаря і, звично, були значно легшими. Таких зброєносців була більшість. Вся ця свита у кількості 3–20 чол. (у залежності від доходів лицаря) складала окрему бойову одиницю – *спис*. Так виглядало військо практично всіх країн тодішньої Європи [485; 228; 229, р. 463–523; 233; 346; 444; 454; 258; 384; 74], включаючи Русь [66, с. 13–29; 52–71].

Зрозуміло, що жодні сільські чи міські ополчення не могли виставити адекватних бійців, здатних протистояти лицарській кінноті. Кінний лицар був подібний до танку і в бою займав місце в ударній лінії, позаду нього займали місця зброєносці. Пажі звично в битвах брали участь лише у виключних випадках. Піхота не могла витримати удару броньованої кавалерії. Вона не мала ні захисного озброєння, ні взагалі зброї, ефективною проти броньованих вершників. Тому вже від VIII ст. і до початку XIV ст. чисельність і роль піхоти постійно зменшувалися. З ополчень залишалися тільки нечисленні формування пращників

та лучників. Але і ці формування, рівно ж як і професійні формування арбалетників, які виникли наприкінці XI ст., зовсім не мали захисного озброєння і тому при початку атаки броньованої лицарської кавалерії мусили втікати з поля бою. Якщо вони не встигали зробити це вчасно – їх топтала власна кіннота, яка, розігнавши коней до атаки, вже не могла зупинитися. Через це ефективність використання у польових битвах пращників та лучників була низькою, через що і чисельність таких формувань теж постійно скорочувалася.

Доля битви фактично вирішувалася силою першого удару і результатами наступних двобоїв лицарів з обох сторін. Саме тому основу тренування лицаря складали такі двобої, вони ж були центральною частиною лицарських змагань – *турнірів*. Лицарі і битви намагалися перетворити у своєрідні турніри, пропагуючи подібний підхід до польових битв через лицарські норми і правила, які стали частиною лицарського менталітету. Поряд з індивідуальними практично щоденними тренуваннями збори лицарського війська з формацій більших за *спис* відбувалися дуже рідко, а маневри не проводилися зовсім. Тому лицарські *хоругви* та *гуфи* ніколи не були добре організованими підрозділами та з'єднаннями. Чуття *товариського ліктя* було хіба всередині *списів*. Лицарська служба була довгою і нерідко тривала до 60 років, якщо її, звичайно, не обривали смерть або каліцтво. Однак лицарі були живими людьми з усіма іншими потребами, включаючи потреби у родинному житті. Тому військова лицарська служба обмежувалася навіть в умовах військових дій певним числом днів у році. І це вже було однією з найбільш вражливих сторін лицарського війська.

Дружинні та ранньофеодальні держави VIII–XIV ст. не мали коштів, щоби озброїти, екіпірувати, підготувати та утримувати лицарську армію. Тому вдала реформа франкського майордома Карла Мартела (714–741) швидко поширилася поза межі держави франків і дуже скоро майже всі європейські країни, окрім Візантії, перейшли до системи *бенефіцій*. Податки, встановлені для сільського населення території, де вони знаходилися, збирали самі державці бенефіцій (*бенефіціари*) у натуральному або ж грошовому еквіваленті. Держава, чий доходи, таким чином, відповідно скорочувалися, поклала на цих *бенефіціарів* також

судові функції та оборону наданої їм території. Виконання судових функцій збільшувало доходи бенефіціарів за рахунок судових штрафів, а й рівночасно збільшувало залежність від них населення наданих бенефіцій. Для оборони своєї території бенефіціари зводили оборонні замки. У цих замках під час небезпеки ховалося також сільське населення округи, яке зобов'язували брати участь у їх будівництві та ремонті [315, р. 173–197; 316, р. 147–175; 317, р. 153–169; 318; 319, s. 349–393; 509, р. 593–595; 508, р. 174–210; 244, р. 837–869]. Щоб збільшити доходи державців бенефіцій, населення зобов'язували також користуватися їх млинами чи іншими засобами колективного користування, зрозуміло за відповідну плату. Також встановлювали певні мита за користування мостами та переправами тощо. Всього цього не вистачало і під час бойових дій доводилося доплачувати їх учасникам, а також ділитися з ними трофеями та іншою військовою здобиччю.

За отримані надання бенефіціари були зобов'язані з'являтися на службу на заклик свого зверхника (*сюзерена*) зі своїм *списом*, озброєні та екіпіровані власним коштом. Але по закінченню обумовленого терміну *спис* на чолі з своїм лицарем міг покинути військо сюзерена, відмовившись продовжувати її навіть за винагороду.

Крім того, *бенефіції* надавалися виключно на час служби, що не влаштовувало самих *бенефіціарів*, тільки незначна частина яких могла розраховувати на успадковані *аллоди*, тобто приватні володіння, які можна було продати або передати у спадок нащадкам. Звичайно, у *дружинних державах* із старших дружинників формувалася адміністрація, а й туди не всіх брали, а крім того, значна їх частина через отримані в бою рани ставала непридатною для військової служби. Тому *бенефіціари* добилися поступової трансформації своїх тимчасових володінь у спадкові *феоди*.

За *феоди* потрібно було нести таку ж службу, як і за *бенефіції*. При переході *феоду* у спадок, спадкоємець як *васал* приносив *оммаж* (присягу) на вірність своєму *сюзерену*, обіцяючи нести службу, як її ніс його попередник. Така ж присяга приносилася у випадку зміни сюзерена [226, р. 44–58; 493, р. 807–870;

484, р. 788–812; 495; 374, р. 139–140]. Був розроблений спеціальний ритуал: васал ставав на коліно, клав свою руку в руку сюзерена, виголошуючи формулу клятви, а останній передавав йому в умовне володіння той самий *феод* на тих самих умовах. Основою присяги була відповідальність перед Богом, як порушника клятви. Відповідальність перед *сюзереном* полягала в тому, що порушення клятви було єдиною підставою, яка дозволяла сюзерену відібрати феод. Проблема цих стосунків полягала в тому, що *васал мого васала не мій васал*. Тобто сюзерен міг розпоряджатися тільки своїми безпосередніми васалами, тоді як один із них, зібравши своїх васалів, міг перейти на службу до іншого сюзерена і далеко не завжди можна було його повернути або ж відібрати у нього наданий феод, який останній мав ким і чим обороняти.

Становище рядових лицарів було складнішим. *Бенефіції* (на Русі – *кормління*) та *феоди* (на Русі – *отчини*) дрібних лицарів були недостатніми, щоби спорядити у військо *сюзерена* окремий *спис*, збудувати замок для оборони своєї території та підтримувати його у належному стані. Крім того, території, з яких можна було виділити *бенефіції* та *феоди* теж були обмеженими, а потреба у зростанні чисельності війська була постійною. Ця потреба у збільшенні чисельності війська штовхала правителів до надзвичайних заходів. Вони постійно шукали способи вирішення цієї проблеми. Так, приміром, в Англії не тільки всі державці лицарських *ф'єфів*, тобто *феодів*, а й земельні власники з доходами у 20 фунтів і більше при першій нагоді посвячувалися у лицарі. Особливо активним був цей процес у 1224–1272 рр. Так поряд з *лицарями-баннеретами*, тобто лицарями, які мали право вести в бій свій *спис* під власним прапором (*bannière*), з'явилися *лицарі-башельєри* (в Англії їх називали *лицарями-бакалаврами*), які прибували на службу або самі або у супроводі зброєносця-валета (*valletus*). *Лицарі-баннерети* мали квадратні штандарти на відміну від трикутних вимпелів *лицарів-бакалаврів*, які кріпилися до їх списів.

Штандарт *баннерета* ніс один з його *валетів* або *есквайрів*. *Лицарі-баннерети* отримали право зображати у своєму гербі фігури своїх щитonosців-есквайрів. Звання баннерета з усіма відповідними привілеями отримували на полі

бою у присутності короля або ж королівського штандарту. Цю традицію з метою підняття ваги і статусу *баннеретів* в Англії започаткував король Едуард I (1272–1307) [473, р. 656]. Для їхнього заохочення королі, навіть, дозволили фізичну відсутність самого баннерета в поході: вважалася достатньою наявність його повноцінного *списа з баннером*.

З лицарями-бакалаврами невдовзі злилися колишні слуги-щитоносці – *есквайри* (*esquire* від лат. *scutarius* – щитоносець), які в ранньому середньовіччі, озброєні коштом сеньйорів-баннеретів, забезпечували прикриття останніх в бою. Отримавши невеличкі лени, *есквайри* фактично злилися з лицарями-бакалаврами, переважно поповнивши *списи* своїх сюзеренів.

Традиція збільшення чисельності лицарства швидко поширювалася в інших країнах, особливо за Піренейми, де тривала *реконкіста* – відвоювання земель у мусульманських володарів. У піренейських християнських королівствах міщанин, здатний купити коня і легке бойове спорядження, звільнявся від міських повинностей і прирівнювався до лицаря – *ідальго* (того ж *башельєра*) [382, р. 137]. А коли навіть перспектива стати *ідальго* перестала бути привабливою, королі вдалися до фіскальних методів: міщани та вільні селяни за право їздити верхи на конях і мулах мусили платити спеціальний податок.

Скоро ця категорія лицарів без замків і власних *списів* стала найбільш чисельною. Для можливої участі у бойових діях вони потребували принаймні часткової оплати з державної скарбниці. Звичайно, під час служби як винагороду лицарі і весь склад їх *списів* отримували військову здобич (найціннішу частину якої складали зняті з вбитих і поранених обладунки, захоплена зброя та коні) і викуп за полонених. Але така винагорода не завжди траплялася і скарбниця мусила все-таки доплачувати цій категорії, правда, тільки за дійсну службу.

Всі лицарі як *васали* були зобов'язані з'являтися на службу на заклик свого сюзерена зі своїм *списом, валетом, пажем* чи *одноосібно* озброєні та екіпіровані власним коштом. Термін самої служби, як вже зазначалося, був встановлений конкретно у кожній державі: як правило, від 40 днів у мирний час до двох-трьох місяців в період війни протягом року. Після закінчення визначеного терміну

служби васал міг *законно* покинути військо сюзерена. Таке бажання і відмова від заохочення, включаючи обіцянку повної військової здобичі, часто виникало, коли військові дії велися далеко від територій, які зачіпали інтереси конкретного лицарства. Зіткнувшись з подібною проблемою, сеньйор не мав можливості щось змінити і мусив припиняти бойові дії, а часом навіть і укласти не вигідний мир чи перемир'я, іноді навіть за крок до повної перемоги. Тому сеньйори у веденні військових дій були сильно зв'язані цими обставинами. І ця обставина була однією з найбільш вражливих сторін лицарського війська.

Збільшити власні доходи для сеньйорів теж було непросто. Роздавши території васалам, вони залишали собі лише *домен*, з доходів якого утримували невелику дружину (своєрідну гвардію) та службовців-*міністеріалів*. Окремими доходами були також різноманітні *мита*, але скоро подібні мита встановили і васали на своїх територіях і, навіть, міські комуни, які в обмін за встановлену плату своїм державцям отримали самоврядування. Сюзерени діставали більшу частину військової здобичі, але й їхні витрати в рази були більшими від витрат васалів.

При переході *феодеу* у спадок його повністю отримував старший з синів, а за їхньої відсутності – старший із зятів. Молодші з синів *баннерета* у кращому випадку могли розраховувати на місце *башельєра* чи, навіть *есквайра* або і *валета* чи *міністеріала* у *сюзерена* своїх родичів. Молодші сини багатьох *сеньйорів* отримували феоди зі складу доменальних володінь, зменшуючи останні, або ж обирали духовні кар'єри. З виникненням духовно-лицарських орденів залишалася ще можливість пошуків щастя у їхньому складі. Все це, поряд з бойовими втратами, зменшувало число можливих лицарів і базу для їх поповнення.

Ще одна обставина суттєво впливала на військову службу і весь лицарський стан. Безпосередні васали коронованих сюзеренів – *барони* – тримали досить значні території, на яких користувалися повнотою військової, судової і фіскальної влади. Їхні безпосередні васали теж мали в складі цих територій значні феоди з відповідними повноваженнями і своїх васалів *баннеретів*, підлеглими яких були *башельєри*. За виключенням Англії, феоди баронів якої були розкидані по

територіях різних адміністративних одиниць – *графств*, в інших державах ці володіння були компактними. Значна частина баронів володіла спадковими титулами, які відображали колишнє правляче становище їхніх предків. Найбільшим баронам Франції та деяких інших королівств вдалося зберегти більші домени, ніж домени їхніх сюзеренів. Так герцоги Бургундії, Аквітанії, Нормандії та Бретані і графи Провансу володіли значно більшими доменами, ніж домен королів з династії Капетингів у Іль-де-Франсі. Все це, поряд із згадуваним правилом (*васал мого васала – не мій васал*) створювало базу для виходу васалів з-під зверхності своїх сюзеренів і переходу до інших сюзеренів, але й перетворення їх на незалежних сеньйорів – *суверенів*.

Лицарі стали окремою військовою кастою зі своїм менталітетом, основу якого складав *кодекс честі*. Останній був покликаний утримати васальну присягу не рядових лицарів, а сеньйорів, у чиїх руках поступово зосереджувалася адміністративна, судова, фіскальна і військова влада, а наявність навіть невеликих власних загонів та замків була спокусливою загрозою розірвати васальну присягу і стати суверенним володарем. Тому верховна влада надавала такого важливого значення ритуалам присяги, прив'язуючи останні до релігійних, що дозволяло трактувати їх порушення, як найтяжчі смертні гріхи. Подібно і самі лицарі, яким доводилося надовго покидати свої родини, ставилися до родинних стосунків, прив'язуючи до релігійних устоїв і підносячи ідею вірності своїм обранцям. Так виникли ідеали *куртуазної* поведінки, підняті і оспівані *трубадурами*¹, *труверами*² та *мінезінгерами*³, які стали частиною лицарського менталітету.

---

¹ *Трубадури* – провансальські поети-барди, автори і часто виконавці власних пісень при музичному супроводі. Тематика їх творів була переважно любовною лірикою, підкріпленою лицарськими ідеалами, що було певною втечею від жорстоких реалій. Крім куртуазної поезії у жанрах *канцони*, *альби* та *пасторалі* трубадури творили *сірвенти* (буквально *службова пісня*) на релігійні, моральні та політичні мотиви. Відомо більше 600 імен трубадурів, збереглося більше 2500 творів майже 400 авторів, серед яких найбільше представників лицарства від лицарів-баннеретів як Бертран де Борн до суверенів як Гійом VIII де Пуатьє чи король Річард Левине Серце.

² *Трувери* – фактично були спадкоємцями та послідовниками трубадурів, які творили у північнофранцузьких регіонах і користувалися французькою мовою. Трувери частіше були *менестрелями* (творцями і виконавцями власних творів). Серед них були такі відомі поети як Кретьє де Труа або король Наварри Тібо Шампанський.

Лицарські списи (3-20 чоловік, тобто лицар-баннерет, кілька зброєносців або лицар-башельєр та 1-2 есквайри і 2-3 зброєносці, кілька пажів і кінних лучників) об'єднувалися у *знамена*. *Знамено* мало від 4-6 до 10-12 списів, а іноді і більше. Часто *знамена* об'єднували *списи* однієї території, графства, маркграфства чи, навіть, герцогства. *Знамена* зводили у *гуфи*. *Гуф* мав 5-10 *знамен* і налічував від 500 до 1 тисячі воїнів [308, р. 132]. *Гуфи* були тимчасовими формуваннями, які утворювалися напередодні битви, а по її завершенню переставали функціонувати.

У італійських землях, де лицарство володіло значно меншими ленами, *списи* склалися з 3 осіб: лицаря (*capolancia*), зброєносця (*piatto*) і пажа (*ragazzo*), причому у бій вступали тільки перших двоє.

З XIV ст. 25-30 *списів* складали *ескадрон* (*squadri*), якими командували *squadriere*. Рідше ескадрони мали у своєму складі 50 *списів* (150 осіб). Ескадрони ділились на *капральства* по 10 списів. *Капральство* очолювали капрала (*caporali*). Ескадрони об'єднували в *колони* (полки) під командуванням *coloneli* [143]. Ця структура, запроваджена італійськими кондотьєрами, стала основою для подальшого розвитку кавалерійських підрозділів аж до їх ліквідації.

Розвиток захисного озброєння відбувався в напрямку повного захисту вершника і коня. Важке озброєння, вага якого доходила до 30 кг, не дозволяло проводити довготривалі бої. Особливо це стосувалося старших за віком воїнів. Лицарі все більше намагалися перетворити бій в індивідуальний поєдинок, не визнаючи елементарних засад загальної дисципліни. *Знамена* і *гуфи* були тимчасовими підрозділами, згадане феодальне правило (*васал мого васала не мій васал*) робило їх нестійкими. Командири *гуфів*, призначені згідно з місцями у суспільній ієрархії, а не військовими заслугами і досвідом, рідко визнавали взаємовиручку і взагалі взаємодію [472, s. 35–38].

---

³ *Мінезінгери* – теж фактично спадкоємці та послідовники трубадурів у німецьких землях, переважна більшість яких була з лицарського середовища. Тематика їх творчості теж була подібною. Серед мінезінгерів були і такі відомі епічні поети як Вольфрам фон Ешенбах. Мінезінгером був і німецький король Філіп Гогенштауфен.

Сепаратизм сильніших васалів і нестабільність слабших васалів, їхні тенденції до зміни сюзеренів, розхитував феодальну систему комплектації війська. Не тільки імператори змушені були постійно слідкувати за всіма цими герцогами, маркграфами, ландграфами та пфальцграфами, стримуючи їх спроби сепаратизму, а й дрібні королі та герцоги мусили слідкувати за своїми баронами, які теж за стінами своїх замків відчували себе незалежними володарями. Тому правителі середньовічних держав постійно шукали можливості заміни феодальних лицарських армій іншими контингентами. Тільки відсутність необхідних ресурсів стримувала ці пошуки.

Першим на таке становище змушені були звернути увагу англійські королі, які мали значні континентальні володіння. Франція намагалася повернути ці володіння і тамтешнім васалам потрібна була постійна допомога з островів. До змін мусили вдатися і правителі християнських піренейських держав, які перебували в стані постійної війни з мусульманськими державами (*реконкіста*). З кінця XI ст. до спроб реформування лицарського війська приєдналися духовно-лицарські ордени, а трошечки пізніше – італійські міста-комуни [63, с. 169–170].

Візантія – найбагатша країна середньовічної Європи і спадкоємниця Римської імперії – найдовше намагалася зберегти давню традиційну систему комплектування військ на основі часткової військової повинності вільного населення, опираючися запровадженню феодальної системи комплектування військ. Основну частину візантійського війська складали *стратіоти* та *акрити*.

Стратіоти відбували військову службу власним коштом у *фемних* ополченнях⁴. Як компенсацію за несення військової служби *стратіоти* тримали спадкові наділи і були звільнені від усіх податків, крім поземельного. Згідно з *Nomos Strateotikos* (Воїнським законом) наділи *стратіотів* не могли відходити знаті, чиновникам або церкві, у випадку поділу стратіотських наділів їх нові власники мали нести службу у складчину) [111, с. 243–258]. Кожна фема, яку

---

⁴ Феми – військово-адміністративні округи, які почали формуватися за василевса Іраклія (610–641). За Романа Лакапіта у 921–927 рр. таких *фем* було 30. Найбільшого розвитку ця система досягла в XI ст. Поява Латинської імперії та подальше скорочення території привели до занепаду та ліквідації фемної системи. Фему очолювали *стратіоти*, у руках яких зосереджувалася і адміністративна влада. З кінця XI ст. очільники фем отримали титули *дуксів*.

очолював *стратиґ* (з кінця XI ст. – *дукс*), мала канцелярію, яка вела військовий облік і періодично проводила оглядини, та польовий штаб. Стратіоти кожної феми були приписані до трьох *турм*, очолених *турмархами*. До складу турми входило кілька *банд* (*рот*), кожна з яких мала свій прапор (*бандерилью*). Командували бандами офіцери в ранзі *друнгаріїв банд* або *комітів*. Чисельність банд залежала від розташування феми і її економічного стану і коливалася в межах 100–400 осіб [367].

Акріти були прикордонними військовими поселенцями, які несли службу на подібних умовах [358, р. 47–48, 127–128].

Фактично *стратиоти* та *акрити* складали легку піхоту, яку Візантія успішно використовувала для оборони своїх територій. Але основну ударну частину візантійського війська складали нечисленна професійна імператорська гвардія та професійні наймані контингенти [361, р. 208–230]. Серед цих найманців-професіоналів довший час виділявся 6-тисячний “руський корпус”, який комплектувався переважно з варягів-вікінгів [52; 112, с. 347–353; 43, с. 68–105]. Цей корпус, згаданий у русько-візантійських угодах X ст., брав участь практично у всіх війнах Візантії X – середини XI ст., включаючи морські походи. Це була броньована ударна піхота.

Ціна на найманців-професіоналів постійно зростала (від 10 номісм до півлітри золота, тобто 36 номісм⁵) [159, с. 7–30], а ресурси імперії виснажувались разом з скороченням території та падінням виробництва, продукти якого закуповувалися іноземними купцями. Врешті Комніни змушені були вдатися до реформ, які завершилися фактичною заміною стратіотів *проніарами* [115, с. 109; 145, с. 117–119; 95, с. 100–111]. При цьому Комніни пробували здійснювати цей перехід поступово, намагаючись зберегти хоча б *акритів* [93, с. 65–68]. Причини цілком зрозумілі: Комніни не хотіли допускати поширення феодалізму у Візантії, розуміючи всі недоліки цієї системи. При всіх спробах дослідників відшукати у

---

⁵ *Номісма* – золота візантійська монета початковою вагою 4,5 г. Після реформи Никифора II Фоки вага зменшилася до 4,13 г, а далі почала падати проба золота. У 1092 р. василевс Олексія I Комнін провів реформу, піднявши вагу монети до 4,48 г. Ця монета отримала назву *гіперпірон*, але стара назва збереглася і надалі. *Літра* – візантійський фунт або 72 номісми.

проніарах продовження розвитку стратіотської системи [247, р. 131; 422, р. 353–371; 207, р. 347; 209, р. 3–26; 211, р. 164–169, 182–184, 186], *проніари* практично нічим не відрізнялися від *феодалів* [366, р. 75–99]. Це була лицарська кавалерія.

Реформа Комнінів, продовжена Палеологами, допомогла на певний час зберегти імперію. Але боязнь влади продовжити цей напрямок, рівно ж як і катастрофічне скорочення території, зумовили і скорочення армії та флоту через відсутність ресурсів для утримання найманого війська, що закінчилося падінням самої імперії. Візантія не змогла віднайти альтернативу феодальній системі комплектування військ, а використання переважно чужоземних найманих контингентів повністю виснажило її ресурси [209].

Небезпеку феодальної системи чи не першим з європейських володарів оцінив англійський король Вільгельм Завойовник. Після завоювання Англії у 1066 р., король відмовився від практики формування суцільних феодів своїх васалів, першим почавши роздавати їм лени у різних графствах. Це стало у майбутньому однією з причин відсутності сепаратизму у англійських баронів, обширні володіння більших з них були розкидані по всій країні.

Інший англійський король Генріх II Плантагенет першим у 1159 р. запровадив для частини васалів новий податок – *щитові гроші* (scutagium). Сплативши цей податок, вони звільнювалися від військової служби за межами свого графства [228; 229, р. 453–523; 231, р. 189–224]. Початково розмір сплати *щитових грошей* складав фунт стерлінгів⁶ потім зріс до 2 марок⁷ від лену, зобов'язаного виставити один *спис* [345, р. 586]. За ці кошти король отримав можливість формувати незначні контингенти латників, озброєних коштом скарбниці. Такі латники набиралися з числа слуг-міністеріалів (навіть включаючи рабів-відпущеників) та молодших синів дрібних лицарських родин, які не могли власним коштом спорядитися на службу. В цілому це не вирішувало проблеми і

⁶ *Фунт стерлінгів* – розрахункова англійська одиниця рівна 240 стерлінгам (пенсам), тобто срібним монетам 925 проби, сумарна вага яких дорівнювала 1 тройському фунту чи 373,24 г. 12 пенсів складали 1 шилінг.

⁷ *Марка* з часів Вільгельма Завойовника складала 2/3 фунта стерлінгів або ж 160 пенсів (13 шилінгів і 4 пенси).

зустріло спротив більшої частини феодалів. Тому спроба короля Іоанна Безземельного перетворити цей податок на загальнообов'язковий і збільшити його розміри призвела до бунту баронів на початку XIII ст.

Ще до виникнення феодальної системи формування військ навколо правителів *дружинних держав* королів та герцогів сформувався корпус т. з. міністеріалів (від *ministerium* – служба, посада), тобто слуг, які займали різноманітні посади у двірцевому господарстві та обслузі. Комплектувалися вони з клієнти правителя, часто навіть з рабів або відпущеників, нащадки яких згодом робили навіть великі кар'єри. Спершу з цієї категорії почали формувати легку кавалерію, своєрідну службу посильних та кур'єрів [187], яка поступово злилася з рештою лицарства, а окремі з міністеріалів навіть поповнили ряди баронів, особливо у німецьких землях.

В Англії в ході норманського завоювання в останній третині XI ст. в середовищі міністеріалів виникла окрема категорія *сержантів* (англ. *Sergeanty* від лат. *Serviens* – слуга). За першим англійським земельним кадастром *Книгою страшного суду* (1086 р.) ця категорія, зобов'язана військовою службою, тримала невеликі земельні лени, займаючи проміжне становище між *лицарями* та *фрігольдерами* (вільними власниками невеликих наділів землі, зобов'язаними військовою службою тільки в числі ополченців). З числа цих *сержантів* набиралися піші контингенти, які несли службу в оточенні короля, та залоги королівських замків. Позаяк їм не вистачало власних коштів для закупки озброєння, королівська скарбниця платила їм за службу 2-4 пенси в день.

В обов'язок сержантів входили також охорона і несення королівського прапора. Ця клієнтела відразу ж показала свою надійність і король Річард I близько 1189 р. сформував з них особисту охорону *Corps of Sergeants-at-Arms* чисельністю 24 особи. Далі її чисельність переживала незначні зміни: у 1278 р. за Едуарда I – 20 осіб, у 1339 р. за Річарда II – 30 осіб. За традицією ця служба продовжувала існувати аж до кінця XVII ст. (за Карла II – 16 осіб, у 1685 р. за Якова II – 8 осіб) [482, р. 67, 69, 74].

Сержанти, подібно до лицарів, отримали право успадкування ленів після сплати *рельєфу*, хоча їхні шлюби регулювалися королем, до якого якого відходили і їх лени у випадку відсутності прямих спадкоємців. Тільки у 1215 р. за “Великою хартією вольностей” королівська влада була змушена відмовитися від опіки дрібних сержантів. У XIII ст. більшість сержантерії була переведена на сплату ренти за свої володіння. Якщо англійські барони платили рельєф у розмірі 100 фунтів стерлінгів з баронії, а лицарі 100 шилінгів з ділянки на правах *сокажа* (лицарського ф’єфа), то рельєф сержантів регулювався за згодою сторін [104; 441]. З XIII ст. *сержанти* отримали можливість переходу за бойові заслуги в розряд лицарства [63, с. 168–170]. Правда, робилося це тільки у виключних випадках.

Маючи велику потребу у збільшенні війська, королівський уряд шукав будь-якої можливості вирішення цієї проблеми. Одним з напрямків стало наближення *сержантів* до *лицарів*, подібно як і колишніх слуг-щитоносців – *есквайрів*, які в ранньому середньовіччі, озброєні коштом сеньйорів-баннеретів, забезпечували прикриття останніх в бою [200, р. 124–137]. Тому *сержанти*, де скарбниця знаходила таку можливість, діставали озброєння коштом скарбниці. Це захисне озброєння було менш потужне, ніж лицарське, але дозволяло сержантам брати участь у польових битвах поруч з лицарською кавалерією. Часто *сержанти* мало чим відрізнялися від *лицарів-башельєрів*, поступались останнім хіба за своїм статусом.

Поступово категорія *сержантів* за становищем розділилися на три групи: кінних сержантів (*servientes equites*), кольчужних сержантів (*servientes loricati*) і сержантів, озброєних як лицарі (*servientes armati ut milites*). Кінні сержанти набиралися з числа тих, хто мав дохід з своїх ленів у 10–15 фунтів. У 1231 р. сержанти, озброєні як лицарі, подібно до останніх, теж мали трьох коней.

Із зростанням їхніх бойових можливостей стала зростати і плата за службу, яка дозволяла їм підтримувати ці можливості. Ця плата стала постійною у воєнний період і зросла до 36–48 пенсів в день (3–4 шилінги) [102, с. 82]. Їх не можна ще вважати найманним військом, оскільки без цієї плати вони би не змогли скласти

поважну військову силу. Але вони були стабільнішим військом за лицарське, позаяк не мали чітко визначеного терміну служби і більше підпорядковувалися військовій дисципліні. Два сержанти рахувалися рівними одному лицарю, так як їх озброєння було дещо легшим, на практиці ця різниця швидко зменшувалася.

З другої половини XIII ст. королівська влада використовувала всі можливі ресурси для озброєння *сержантів* і їхнього заохочення. Значно зросли і випадки посвяти у лицарі з наданням ф'єфу [119, с. 18–26]. Поступово ця категорія склала більшу частину королівського війська. Так, у 1277 р. в кампанії в Уельсі у складі англійського війська було 228 лицарів та 294 сержанти. У 1300 р. англійська армія в Уельсі налічувала 40 лицарів та 336 сержантів [520]. Кавалерія короля Едуарда I у битві при Фалькірку у 1298 р. налічувала 111 лицарів-баннеретів, 600 лицарів-башельєрів і 1700 сержантів та зброєносців з рівноцінним озброєнням (*scutiferi*) [285, р. 49–51].

Можливість використання сержантів оцінили не тільки в Англії. З XII ст. ця категорія набула швидкого розвитку у Франції, піренейських та апенінських державах, а також на землях, які входили до складу Священної Римської імперії.

Так, сицилійський король Рожер II (1130–1154), провівши перепис-реєстрацію, на теренах свого королівства (крім Сицилії і Калабрії) налічив всього 3453 ф'єфів. Але з цих територій виставлялось військо чисельністю 8602 лицарі (зрозуміло, що переважну більшість складали лицарі-башельєри) та 11090 сержантів [14, р. 43–51]. Маючи значні доходи від міжнародної торгівлі і надходження від багатих сицилійських міст, які справно наповнювали скарбницю, Рожер II міг дозволити собі озброїти таку значну кількість сержантів.

Французький король Філіп Август у 1194 р. велів укласти список сержантів королівства (*Prisia des sergens*). У цей список було внесено 7695 осіб. Французькі сержанти отримували 8 деньє в день (1 лівр на місяць⁸) [280, р. 224]. Тобто французькі сержанти отримували набагато менше за англійських.

---

⁸ *Деньє* (денарій) – дрібна французька срібна монета початково вагою 1,44–1,79 г, з кінця XII ст. паризький деньє був рівним 1,22 г, турський деньє – 1,16 г. *Лівр*, запроваджений Карлом Великим, подібно до фунта стерлінгів, складав 240 деньє.

У 1202–1203 рр. французьке військо на кордоні з Нормандією налічувало 257 лицарів, 267 кінних сержантів, 80 кінних арбалетників, 133 піших арбалетників, до 2 тис. піших сержантів і 300 найманців-латників [520].

Озброєні булавами кінні сержанти склали охорону французького короля Філіпа Августа у битві при Бувіне 27 липня 1214 р. Одного з його противників – герцога Фландрії – теж охороняло 100 сержантів [294].

У 1253 р. король Людовик IX виступив з військом, у якому 3100 сержантів складала більше 60 відсотків чисельності [224, р. 1199–1218].

У 1280 р. у неаполітанського короля Карла Анжуйського налічувалося 1037 сержантів, що складало більше половини його війська [314, р. 385–396].

Приведені цифри дозволяють стверджувати, що історики досі не звертали належної уваги на цю категорію, яка вже з другої половини XII – початку XIII ст. стала домінувати лицарської кавалерії.

Сержанти відзначалися мужністю і в битвах нічим не поступались *лицарям*, хоча їх захисне озброєння було, як правило, легшим: часто обмежувалося кольчугою без рукавів (*manicle*), неповними латами (без поножів) та шишаком замість шолома із заборолом. Так у битві при Мюре 12 вересня 1214 р. 900 французьких лицарів з сержантами піхотинцями (списоносцями в захисних обладунках) під командуванням Симона де Монфора атакували союзне альбігійсько-арагонське військо у якому було до 2 тис. тулузьких і провансальських лицарів, тулузьке ополчення, загони *рут'єрів* (*routiers*)⁹, фактично піших латників-списоносців, і арагонські кінні сержанти з королем Педро II. Педро II та його арагонські сержанти загинули на полі бою. У війську французьких хрестоносців також найбільші втрати припали на сержантів [151].

Духовно-лицарські ордени, які виникли на початку XII ст., найбільш гостро зіткнулися з проблемою поповнення своїх рядів. Щоб стати повноцінним братом-лицарем, треба було довести своє лицарське походження в шести поколіннях як з

---

⁹ *Рут'єри* – наймані бродячі формації з піших воїнів різнорідного походження, включаючи розбійників. Були організовані у великі *компанії* (роти) чисельністю до 2000 *списів* (4-5 тис. осіб). Рут'єри часто на маршах користувалися кіннями, але до битви розгортали піші бойові порядки.

батьківської, так і материнської сторони. Це сильно звужувало базу для формування орденських військ. Крім того, брати-лицарі давали клятву целібату, а служба була важкою і втрати великими. Поповнити ці втрати, особливо в Палестині, було ніким. Тому лицарські духовні ордени вдавалися до широкої практики використання сержантських контингентів. При цьому скарбниця ордену брала на себе спорядження сержанта, яке поступалось лицарському, але дозволяло брати участь у боях в лінійних бойових порядках. Контингент сержантів набирався з вільних верств населення незалежно від походження. Успішна служба давала надію на посвяту у лицарі. На наш погляд, саме контингенти орденських сержантів дали поштовх і королям та герцогам до розширення власних сержантських контингентів і перетворення їх на основу армій.

При цьому в орденських військах, як і у військах світських володарів, *сержанти* трактувалися нижче лицарів. Так у тамплієрів брати-сержанти мали лише одного бойового коня, не мали зброєносців і носили плащі коричневого кольору та чорні гербові котти з червоним хрестом спереду і позаду, що відрізняло їх від братів-лицарів, які носили чорні плащі та білі котти. Так само сержанти мали відкриті шишаки замість шоломів та лати без поножів і коротку кольчугу [96, с. 259–260].

У палестинських державах хрестоносців *сержанти* залишалися основною військовою силою. Так у Едеському графстві було заледве 100 лицарів, у графстві Тріполі – 200, Антіохійському князівстві – 700, Єрусалимському королівстві – до 1000. Тоді як *сержантів* Єрусалимське королівство могло виставити 5025, а ще 500 *сержантів* при крайній потребі могли спорядити своїм коштом єрусалимський латинський патріарх, каконіки св. Гробу Господнього і міські общини Єрусалиму та Акри [102, с. 77].

У 1243 р. гарнізон однієї з найпотужніших фортець тамплієрів – Сафета налічував у своєму складі 50 братів-лицарів, 80 сержантів, 50 туркополів¹⁰, 300 арбалетників, 800 слуг та 400 рабів¹¹ [349, р. 355–385].

---

¹⁰ *Туркополи* – початково кінні лучники, які рекрутувалися із нащадків змішаних шлюбів греків-візантійців з турками-сельджуками, які були християнами. У Палестині мали легке захисне озброєння (легкі кольчуги, поверх яких одягали халати з прошитих кількох смуг цупкої матерії, підсилені нагрудниками з набірних пластин, відкриті шоломи-каска з

Практика використання *сержантів* і сержантських контингентів перш за все у складі орденських формувань, безперечно, демонструвала європейським правителям переваги створення дисциплінованих професійних військ, які виконували накази своїх правителів. Але відсутність потрібних коштів не дозволяла відмовитися від феодального способу комплектації. Їм залишалося тільки розширювати чисельність сержантських формувань, які у бойовому і тактичному плані не відрізнялися від лицарських контингентів і в цілому лише посилювали або заміняли лицарські *списи*.

Збільшуючи чисельність *сержантів*, королівська влада, перш за все в Англії, намагалася залучати до несення лінійної військової служби державців невеличких ленів з доходом 10–15 фунтів. Це заохочувало і молодших синів навіть лицарів-баннеретів, не кажучи про дітей лицарів-башельєрів. Сержантська служба дарувала їм надію на отримання лицарського ф'єфу. А духовно-лицарські ордени взагалі розгорнули практику залучення до сержантської служби не тільки дрібних ленників, а й вихідців з інших вільних верств населення, включаючи селянство. При цьому духовно-лицарські ордени взяли на себе озброєння і повне утримання цієї категорії із перспективою посвяти у лицарі. Так сержанти стали з XIII ст. основою лицарського війська, але не замінили його, бо у своїй структурі, озброєнні і тактиці від останнього не відрізнялися. Тим не менше, *сержанти* стали першим етапом формування постійного професійного війська на платній основі.

Англійське королівське військо, на відміну від інших, включало також формації пращників та лучників, які набиралися з вільного населення, переважно

бармицями і кольчужні панчохи) і швидких арабських коней та були озброєні, крім луків, піками та круглими щитами. Виступали як застрільщики, кінні розвідники, кінні лучники та формували другу лінію, яка прикривала з тилу лицарів та сержантів. *Туркополи* отримували меншу плату за *сержантів* і мали інші обмеження, включаючи окремі столи для прийняття їжі. Правда, їх командири – *туркопольєри* – за своїм статусом вважалися вищими від *сержантів*.

¹¹ В Палестині в духовно-лицарських орденах при потребі слуг та, навіть, рабів озброювали і використовували для оборони укріплень. З їх числа формувалися переважно команди металевих машин і ремонтні саперні команди, які використовували для відновлення пошкоджених укріплень.

фрігольдерів (власників спадкових земельних наділів), в порядку військової повинності згідно з Ассізою про озброєння (Assize of Arms) 1181 р. [130, с. 262].

Лучники не мали захисного озброєння, але їх *англійський довгий лук* прямим влученням пробивав будь-який лицарський панцир на відстані у 100 кроків, а скорострільність сягала 10–12 пострілів у хвилину. Крім того, лучники вели стрільбу по настільній траєкторії, що дозволяло задіяти відразу кілька рядів, збільшуючи таким чином ймовірність враження противника. Однак ефективність застосування цієї зброї стримувалася відсутністю захисного озброєння. Як тільки-но лицарська кавалерія починала свою атаку, лучники мусли залишати поле бою, що не дозволяло лучникам вести прицільну стрільбу з близької відстані.

Аж під час Столітньої війни англійський король Едуард III усунув цей недолік, що відразу ж в разі підвищило ефективність цих формацій у польовій битві. Для цього він прикрив *лучників* пішими латниками, розставивши у бойових лініях шаховим порядком формації лучників та латників. Піших латників у англійському війську не було. А змусити лицарів приймати бій у пішому порядку було не так просто: менталітет лицарства включав зневагу до піхоти. Тому в битві при Кресі 26 серпня 1346 р. король Едуард III сам став пішим у другій лінії, а його безстрашний спадкоємець Едуард Чорний принц – у першій лінії. Іншим лицарям, не кажучи про сержантів, не залишалось нічого іншого, як зайняти місця поряд зі своїми зверхниками. Така, на перший погляд простісінька трансформація, виявилася надзвичайно ефективною. Тепер лучникам не було потреби покидати поле бою, в міру наближення лицарської кавалерії противника вони могли безпечно продовжувати стріляти за стіною піших лицарів. Ефективна стрільба на всіх стадіях бою дозволила англійським лучникам буквально розстріляти більш численний цвіт французького лицарства [26, с. 212–224; 417; 41; 196; 393].

Удосконалення луку привело до винайдення *арбалетів*, які натягувалися з допомогою спеціального пристосування і могли прицільно метати ковані стріли (*болти*) на віддаль до 300 метрів, пробиваючи на відстані до 150 метрів будь-який панцир. Дискусія про час появи арбалетів ще далека від свого завершення [172, с. 50–56], але широке застосування їх почалося з XII ст. Ефективність цієї зброї

оцінили відразу і лицарі почали домагатися її заборони, вважаючи арбалет *диявольським винаходом*. В результаті на II Латеранському соборі у квітні 1139 р. канонем 29 було заборонено використання арбалету проти християнських воїнів. Відразу ж німецький король Конрад III (1138–1152) заборонив використання арбалетів у своєму королівстві [172, с. 55].

Зрозуміло, що жодні постанови та декрети не могли зупинити поширення та використання ефективної зброї. Арбалет продовжували масово використовувати, спочатку при обороні та штурмі фортець, а потім і у польових битвах. Зокрема, широке застосування цієї зброї у своєму війську, яке воювало у Палестині, запровадив англійський король Річард Левине Серце (1189–1199). За іронією долі, при облозі замку Шалю-Шаброль поблизу Ліможа в Аквітанії, оглядаючи саперні роботи, 26 березня 1199 р. король без обладунків підійшов близько до стін і отримав арбалетний болт у ліве плече вище ключиці біля шиї. Він пробував самотужки вирвати його, але тільки зламав древяно. Операція по видаленню болта була проведена невдало, почалася гангрена. Хоча король пробачив арбалетника П'єра Базиля, поговоривши з ним, після його смерті з нещасного здерли шкіру живим [165, с. 254–278].

Формування арбалетних підрозділів на межі XII–XIII ст. стало об'єктивною необхідністю. Хоча арбалет поступався луку у скорострільності у 3–4 рази, але його пробивна здатність робила цей вид зброї найбільш дієвим проти лицарських обладунків на певних відстанях. Використання арбалета потребувало спеціальної підготовки, хоча і значно меншої, ніж підготовка лицаря. З арбалета можна стріляти також і з коня. Але були певні особливості, при заряджанні арбалета піший стрілець мусив обернутися спиною до противника, а кінні від'їжджати з позиції, а потім повертатися знову.

Все це покликала до створення спеціальних загонів арбалетників, які стали першими професійними формуваннями середньовічних військ, які дозволили зменшити число лицарів у цих військах, а також краще підготувати атаку лицарської кавалерії. Арбалетники спочатку практично не мали захисного озброєння, але вже до кінця XIII ст. ситуація змінилася. Арбалетники стали

носити сталі шоломи або каски з бармицями, шкіряні колети, а пізніше бригантини (пластинчаті обладунки на матерчатій основі), наручі та нагрудники-горжети. При собі ці стрільці мали запас стріл-болтів у кількості 12 одиниць [172, с. 57]. Пізніше число болтів у колчанах арбалетників зросло до 18 і, навіть, до 36 одиниць [281, р. 41]. Формациї арбалетників займали бойові порядки – *каре* у кілька рядів, але, позаяк арбалетники, на відміну від лучників, стріляли не вгору, а прямо, задні ряди не могли стріляти через голови передніх. Тому після залпу, шеренга розділялася наполовину і відходила назад, поступаючись наступній. Це дозволяло вести більш інтенсивний та довший обстріл, готуючи атаку своєї лицарської кавалерії [172, с. 57].

Однак арбалетники теж мусли залишати поле бою в момент розгортання кавалерійської атаки. Тому вони не могли підтримати атаку власної кавалерії до кінця, а нерідко потрапляли під копита коней своїх лицарів, не встигнувши вчасно відійти. Це значно зменшувало їх ефективність.

З метою підвищення ефективності використання арбалетників було зменшено число рядів в *каре* і розтягнуто стрій в лінію. Щоб прикрити своїх стрільців, під час перезаряджання стали використовувати високі щити-павези з товстих дерев'яних дощок, оббитих залізними полосами, які носили за арбалетниками помічники – *павез'єри*. Але це також не вирішувало проблеми. Під час кавалерійської атаки *павез'єри* були ще більш вразливими і часто взагалі мусли кидати свої щити, які заважали їм залишати поле бою. У них не було зброї, здатної протистояти кінним лицарям.

При всіх цих недоліках перші формациї арбалетників ускладнили проведення кавалерійських атак лицарського війська. Досі продовжується дискусія, коли ж саме і де з'явилися перші формациї арбалетників. Французи вважають, що перші формациї арбалетників з'явилися у французькому війську короля Філіпа Августа (1180–1223). Але це були переважно генуезькі найманці [189, р. 203].

Саме у Генуї, інших містах Лігурії, Пізі, Тортосі та на Корсіці виготовлення арбалетів (зокрема такого важливого елемента як тятиви) та боєприпасів-болтів

було поставлено на добру основу. Можна стверджувати, що генуезькі професіонали стали першими професіоналами-найманцями у лицарських арміях XIII ст. Але сталося це вже під самий кінець правління Філіпа Августа або ж навіть трохи пізніше. Так, у знаменитій битві при Бувін-сюр-Марк 29 липня 1214 р. у складі французького війська арбалетників ще не було [68, с. 34–39; 79, с. 258–262; 142, с. 192–195; 294]. Тільки у 1230 р. у Франції була запроваджена посада *гранметра арбалетників*, який вважався на ранг нижчим за *маршала* і на два ранги за *коннетабля*. Ця посада проіснувала до 1534 р. Тобто можна віднести початки формації арбалетників у французькому війську до 1230 р. або десь перед цією датою.

Англійський король Генріх III сформував окремий корпус арбалетників чисельністю 700 осіб (сюди не рахувалися їх помічники-павез'єри), напевно, дещо раніше. Це теж були найманці з континенту. Відразу ж ці найманці продемонстрували негативну сторону всіх найманців-іноземців – зневагу до місцевого населення, чим викликали його ненависть. Король вважав їх ядром англійського війська. 21 липня 1247 р. очолене королем англійське військо, яке підтримало аквітанського барона Гі X де Лузіньяна зазнало поразки у битві за міст через р. Шаранту при Тайлебурзі (Tailleburg) проти війська французького короля Людовика IX і його брата Альфонса де Пуату. Король звинуватив у поразці арбалетників, які не зуміли стримати вилазку французького лицарства із замку, яка виявилася вирішальною. Корпус арбалетників був розпущений, а з королівства прогнані “всі іноземні ... арбалетники, їх помічники та найманці” [150А, с. 56]. Англійці могли собі дозволити подібну акцію. Вони мали ким замінити арбалетників, у них були формації лучників, озброєних довгим англійським луком із скорострільністю більшою за арбалети.

Ще раніше під 1202 р. польський хроніст Вінцент Кадлубек зафіксував арбалетників у Польщі. Зображення арбалетника збереглося на мозаїці собору у Ланах Велькі, а арбалетні болти знайдені при розкопках замків XII–XIII ст. у Рицші, Щевежі і Легніце [172, с. 59–60]. Але ці свідчення, радше, підтверджують використання арбалета як зброї у польських князівствах з початку XIII ст. Перші

професійні формації у польському війську з'являються тільки з середини XV ст., з 1479 р. – вже постійно. Ці *роти* налічували спочатку 20, 30, 40 жовнірів, а пізніше найбільш поширеною стала чисельність у 150–200 осіб, причому 80 % їх складу становили арбалетники (у польських землях арбалет називали *куша*), а 20 % павез'ери. Перші *роти* набиралися переважно на 3 місяці з оплатою 5 флоринів. Пізніше зросли терміни, а також квартальна оплата на 2 флорини [199, с. 423–424].

Варто зазначити, що на Русі арбалет (самостріл) теж з'явився десь наприкінці XII – першій половині XIII ст. Його зображення подане у Радзивилівському літописі в сценах боїв під стінами Чернігова (1152 р.) та на р. Каялі (1185 р.) [9, л. 195, 233]. На цих рисунках показана конструкція з стременом, прикріпленим до переднього кінця ложа. При такій конструкції, впираючись у стремено ногою, стрілець натягував тятиву руками, скріплюючи її із зацепом (т. з. “горіхом”). При пострілі колінчатий важіль (спуск) виходив із заглиблення “горіха”, останній, повертаючись, звільнював тятиву і зчеплений з нею болт [100, с. 68]. Руські балістарії зафіксовані лівонським хроністом при обороні Юр'єва у 1223–1224 рр. [2, с. 214, 226]. Натяжний крюк до самостріла було знайдено при розкопках волинського Ізяслава. Ця зброя, безперечно, застосовувалася на Русі, але не була ще масовою. При розкопках міст, здобутих монголами у 1239–1240 рр., арбалетні болти складають 10 % відносно наконечників стріл [100, с. 69].

Однак перша формація арбалетників була організована у Генуї. Під час облоги Єрусалиму у 1099 р. формація генуезьких арбалетників, якою командував Гульємо Ембріано, придушила мусульманських лучників на стінах, підтримуючи атаку двох облогових веж-гелепол [70, с. 36–37]. Останнє дає всі підстави стверджувати, що перші формації арбалетників з'явилися наприкінці XI ст. і ці формації були генуезькими.

Генуезькі арбалетники перебували на службі у республіки і республіка наймала їх іншим державам, отримуючи плату за їх службу. Вони служили під своїми знаменами. У XII ст. їх хоругви (*bandiere*) налічували 20 осіб, якими командував коннетабль. Ці *бандієре* об'єднувалися у з'єднання від сотні до

кількох тисяч, яке очолював командуючий з числа генуезьких нобілів з елітних родин республіки. Він відповідав за їх координацію в бою. Формациї набиралися добровільно з терміном служби не менше року. У XIV ст. число осіб у *бандієре* зросло до 25 чол.

Згідно з угодою республіки з французьким королем, укладеною у 1339 р., генуезьке з'єднання арбалетників під командуванням Антоніо Доріа і Карло Грімальді мало забезпечити формациї арбалетників, з яких кожен мав мати 2 арбалети, пластинчату бригантину з горжетом, шолом-бацінет без заборолу, наручі, меч і кинджал. При собі арбалетник мав мати 18 болтів, решта перевозилися в обозі. Конетаблі *бандієре* отримували місячну плату 10 флоринів, арбалетники – 5 флоринів [219, р. 127].

Вже у XII ст. Генуя почала укладати контракти з іншими державами, передаючи їм своїх арбалетників (*balestrieri*) на певні терміни. Перший відомий такий контракт був укладений з лігурійським маркграфством Гаві і Пароди, яким володіла родина Обертіні, у 1173 р. [236, р. 71]. У 1225 р. Генуя найняла комуні Аости з'єднання з 120 арбалетників з 20 кіньми для війни проти Алесандрії [305, р. 123].

Ефективність використання формациї арбалетників при обороні міських укріплень була добре продемонстрована у 1247–1248 рр. при облозі Парми імператором Фрідріхом II Гогенштауфеном. Міські укріплення обороняло 600 арбалетників і імператор змушений був перейти до довготривалої облоги і, навіть, збудувати потужний замок Вітторія навпроти міських укріплень. Його захоплення соколиним полюванням 18 лютого 1248 р. призвело до найбільшої у його житті поразки, коли він покинув Вітторію, а полководці прогавили вилазку пармезанців [72, с. 197–199]. Основні втрати військо імператора понесло від арбалетних болтів. Тому імператор зірвав злість на арбалетниках, наказавши калічити полонених, щоби вони не змогли більше стріляти зі своєї зброї [452, р. 231].

Формациї арбалетників продовжували використовуватися італійськими державами протягом XV–XVI ст. поряд з вогнепальною зброєю, але їх питома вага

у складі військ ніколи не перевищувала 10–15 %. Так, згідно з угодою Флоренції з кондотьєром Мікелетто дельї Аттендолі від 13 листопада 1432 р. останній мав набрати 600 *списів* латників (1800 осіб) і 400 піхотинців, з яких тільки 200 арбалетників і 100 павез'єрів [102, с. 150]. Формації лучників, озброєних довгими англійськими луками, які почали організовуватися з XIV ст., виставляли куди більш чисельні з'єднання. Причина крилася, напевне, у двох факторах: скорострільності лука і здатності задніх шеренг стріляти одночасно з передніми.

Однак арбалет і формації арбалетників ще довго використовувалися як на полях битв у Італії, так і у інших регіонах Європи. Удосконалення конструкції привело до появи *балестри* – арбалета, який стріляв свинцевими та залізними кулями (мисливські варіанти – глиняними кулями). Ця зброя отримала спеціальні приціли, які дозволяли добиватися доволі точного попадання в ціль [42, с. 289, 298–299].

Цей різновид арбалета мав андалузьке походження, у XV ст. кращими вважалися балестри з Сарагоси та Барбастри. Італійські балестри відрізнялися конструкцією пристосування для натягу і спусковим механізмом. Їх називали *шнепперами*. Близько 1530 р. в Італії з'явилися мініатюрні арбалети, які можна було носити під одягом. У 1542 р. під загрозою великого штрафу сенат Венеції заборонив використання такої зброї [42, с. 299–301; 132].

У німецьких землях, незважаючи на заборони, ця зброя використовувалася регулярно з XII ст., в першу чергу, у містах, які входили до Ганзейського союзу. Ганзейський союз широко використовував арбалети для свого потужного флоту, а також для оборони міст – членів союзу. У ганзейських містах перші професійні формації розвивалися як ремісничі корпорації – гільдії св. Себастьяна або св. Моріца¹² [42, с. 288]. У цих же корпораціях працювали над постійним вдосконаленням конструкцій цієї зброї. Німецькі зброярі винайшли досконале пристосування для натягнення тятиви – “німецький ворот”, діючий за принципом

---

¹² Св. Себастьян (+ 288) був військовим трибуном у преторіанській гвардії, з наказу імператора Діоклетіана за приналежність до християнства його розстріляли легіонери з луків, а коли виявилося, що рани не смертельні – закидали камінням. Св. Моріц (+ 286) був військовим трибуном Фіванського легіону, його теж розстріляли за відмову нищити християн.

домкрата рейково-редукторний механізм, який дозволив стріляти на віддалі 200–300 ярдів (до 500 м) і не користуватися павезою. Цей арбалет-кранекін дозволив формувати підрозділи *кранекін'є*, які робили 2–3 постріли за хвилину [135, с. 213].

Винахід *кранекінів* привів до збільшення чисельності підрозділів кінних арбалетників, основним недоліком яких на перших порах була необхідність після пострілу від'їжджати для перезаряджання, а також стрільба з місця. Удосконалені конструкції *кранекінів* дозволяли вести стрільбу навіть на скаку. Формації кінних арбалетників були у бургундській, французькій та арміях іспанських християнських і мавританських держав. Так, на озброєнні бургундського війська у 1472 р. було 84 сталевих арбалетів, в т. ч. 80 кранекінів з “німецькими воротами” із запасом 2100 стріл-болтів [107].

З XII ст. кінні і піші арбалетники були постійними частинами у військах всіх піренейських держав, причому їх з'єднання були досить чисельними. Так у битві при Алжубарроте у 1385 р. португальський король Жуан I з військом близько 7 тис. (1700–2000 латників, 800–1000 арбалетників, 500–700 англійських лучників і 4 тис. піших пікінерів) розбив кастильську армію чисельністю 14–23 тис., у складі якої було 5–6 тис. латників і 5–6 тис. арбалетників, підсилених 16 бомбардами і кулевринами. Португальське військо зайняло добре укріплену позицію, яка дозволила арбалетникам та лучникам повністю використати бойові можливості своєї зброї, витримавши атаки більш чисельного противника, який якраз не зумів скористатися своєю перевагою у стрільцях та наявністю вогнепальної артилерії [170, с. 79–87].

Таким чином, можна стверджувати, що з кінця XI ст. формації арбалетників, як перші підрозділи професійних воїнів, з'явилися спочатку у Генуї, а потім у сусідніх державах, зокрема Англії та Франції, іспанських та німецьких державах. Їх поява була зумовлена вдосконаленням конструкції арбалета, яка дозволяла пробивати багат шарову броню важкої лицарської кавалерії. Ці формації, організовані у хоругви (*бандієре*), об'єднувалися у з'єднання і складали 10–15 % від загальної чисельності військ. З наступним удосконаленням конструкцій арбалетів, зокрема механізмів натягування тятиви та прицільних пристосувань,

зростали їх бойові можливості і діапазон застосування, зокрема поява кінних арбалетників. Найбільшого ефекту ці формації досягали при обороні укріплень, а також при їх штурмі, але вже XII ст. вони стали незмінними учасниками польових битв на всьому європейському просторі. Вони сприяли поверненню ролі піхоти на поле бою.

Саме вдосконалення озброєння арбалетників і поява *кранекінів* призвели до повної автономії арбалетників на полі бою і відмови від помічників-павез'єрів. Навіть поява ручної вогнепальної зброї не витіснила цей рід військ: формації арбалетників використовувалися до кінця XVII ст., а подекуди, навіть, і на початку XVIII ст. Причиною була відносна дешевизна зброї, скорострільність, точність попадання порівняно з першими ручницями, аркебузами і, навіть, мушкетами та фузеями.

Подібно до того, протягом XIII–XV ст. поряд з арбалетниками формувалися підрозділи лучників, озброєних *довгими англійськими луками*, які мали більшу скорострільність і можливість стріляти, використовуючи всю глибину бойових порядків. В Англії формації лучників комплектувалися у порядку виконання військової повинності з вільного сільського населення, переважно фрігольдерів, які отримували незначну компенсацію. Продемонструвавши свою ефективність на полях битв Столітньої війни, англійські лучники подали приклад континентальним військам. Формації, озброєні *довгими англійськими луками*, почали з'являтися і у інших країнах, в першу чергу, у Франції. Але там не було бази для набору відповідних виконавців, через що практично скрізь ці формації стали комплектуватися з найманців-професіоналів, переважно англійського походження.

Формації арбалетників були першими професійними формаціями у середньовічних арміях, які утримувалися коштом державних скарбниць і з яких почався перехід до професійних військ. Запозичені у Англії формації лучників теж комплектувалися на подібній основі і були одними з перших найманих професійних військових формацій.

Висновки до розділу 2

Криза лицарського війська була закладена у самій феодальній системі його формування, яка різко звузила базу формування і, відповідно, чисельність та можливість поповнення; обмежила обов'язкову службу певним терміном (кілька місяців протягом календарного року); ліквідувала підпорядкованість всього особового складу головним командирам (через систему *васал мого васала не мій васал*), чим підірвала основи воїнської дисципліни; створила широкі можливості для сепаратизму і порушення васальної присяги, намагання подолати які шляхом запровадження морально-етичних принципів, оснований на цінностях християнства, не принесли бажаних результатів. Тенденція до намагання повністю захистити вершника і коня призвела до ускладнення озброєння, зростання його ваги і вартості, що у свою чергу ускладнило підготовку лицаря, яка вимагала довголітніх щоденних тренувань і відповідного калорійного харчування. Зростання ваги озброєння та введення захисного спорядження для коней призвело до використання бойових лицарських коней спеціальної породи, не здатних для дій на пересіченій місцевості. Все це після повернення на поля битв піхоти, озброєної новим видом зброї – довгими піками, *алебардами* та їхніми різновидами, яка могла прикрити стрільців, озброєних *арбалетами* та *англійськими довгими луками*, здатними пробити будь-який лицарський обладунок, зробило лицарську кавалерію неспроможною добиватися успіху, що продемонстрували битви швейцарських, фландрських воєн і, особливо, Столітньої війни. Подальше посилення бронювання зупинилося через вичерпання фізичних можливостей людей і коней, а швейцарська піхота стала нездоланим бар'єром для лицарського війська.

Європейські правителі, перш за все англійські королі, намагалися подолати ранні прояви недоліків феодального способу формування військ і початків кризи лицарського війська, перш за все, розширивши базу його формування і усунувши часові обмеження служби протягом року. Певним поступом було введення *щитових грошей*, які заміняли обов'язкову службу спеціальним податком,

надходження якого давало королям можливість набору постійного війська на іншій основі. Інститут *лицарів-башельєрів*, які були неспроможними виставити цілий підрозділ – *спис*, але самі могли виступати латниками у *списах* більш забезпечених *лицарів-баннеретів*, та злиття *міністеріалів* (служебників, які виконували різноманітні двірцеві та адміністративні функції) з лицарством дозволили певною мірою усунути вказані недоліки. Ще більший ефект дав інститут *сержантів*, колишніх слуг з мінімальним забезпеченням, озброєних частково або повністю коштом скарбниці, які також отримували від скарбниці часткову компенсацію за свою службу. Заохочення *сержантів* можливістю стати повноцінними лицарями значно підвищило їхні бойові можливості, які дозволяли використовувати їх у бойових порядках військ на рівні з лицарями, незважаючи на легше захисне озброєння. *Сержанти* стали основною частиною військ не тільки духовно-лицарських орденів, а й більшості королівств.

РОЗДІЛ 3

КОНДОТЬЄРИ

Феодальна система поставила міста в один ряд з іншими населеними пунктами, зробивши їх частинами *бенефіцій* або *феодів*. Переважна більшість міського населення жила з обробки приміських земель і мало відрізнялася від сільського населення. Але неспроможність натурального виробництва при зростанні потреб у військовому спорядженні, конструкції якого постійно удосконалювалися, а також у побутових предметах, стали вагомими поштовхами відродження спеціалізованого міського виробництва. За капітулярієм короля Карла Великого 799 р. у *манорі* (англ. *manor*)¹³ для забезпечення його нормального функціонування потрібно було тримати ремісників більше 20 спеціальностей. Але це було практично неможливо: не маючи достатньої кількості замовлень, ремісники мусили займатися сільським господарством, що не сприяло зростанню якості їх виробів і засвоєнню нових технологій. Відродження і зростання ремісничого виробництва сприяло відродженню та зростанню ринків, куди також пішли сільськогосподарські продукти та сировина. А феодальна система гальмувала подальший розвиток міст. І тоді міста, особливо на теренах колишньої Римської імперії, де ще жили спогади про традиції античних полісів, розгорнули *комунальний рух* за відновлення цього самоврядування в рамках якого можна було чітко зафіксувати плату-податок, а також впливати на його зміни. Верховна влада зустріла комунальний рух репресіями. І тоді багаті міста, особливо в італійських землях, які опинилися на задвірках імперії, вдалися до опору, організовуючи власне військо. Програвши ряд каральних експедицій, імператор Фрідріх I Барбароса нарешті зрозумів, що надання містам самоврядування може принести вигоду верховній владі [133]. Такі міста, справно платячи податки, були зацікавлені у сильнім імператорській чи королівській владі для встановлення єдиних правил торгівлі на всіх імперських землях, забезпечення

---

¹³ *Манор* – помістя, яке належало державцю *бенефіція* або *феоду*, з двором власника-державця.

шляхів і охорони прийнятих правил через ефективну систему судочинства. Верховна влада зрозуміла, що у містах, звільнених від зверхності феодалів, може мати найбільш дієвих союзників. Крім сплати податків, такі міста можуть взяти на себе і власну оборону через будівництво і утримання оборонних споруд та озброєння і утримання гарнізонів, підсилених міськими ополченнями. Врешті і феодали зрозуміли вигоду в таких містах і почали самі надавати їм подібний статус, отримуючи взамін чисті гроші у вигляді міських податків та звільнившись від трат на міські укріплення і їхню оборону.

Італійські міста-комуни, відстоявши своє самоврядування і розширивши прилеглі території, т. з. *контадо*¹⁴, переживали бурхливий розвиток у всіх сферах. Ці міста фактично перетворили свої території у повністю суверенні, трансформувались таким чином у міста-держави. А завдяки успішній міжнародній торгівлі товарами власного виробництва вони швидко накопичили значні фінансові ресурси. До влади скрізь прийшла бюргерська верхівка¹⁵ та верхівка цехів, орієнтованих на експорт. Потреба у лицарській кавалерії змушувала їх терпіти *грандів*¹⁶, які опиралися на свої замки, розміщені в *контадо*, частина яких продовжувала відігравати роль опорних пунктів на підступах до міст-столиць. Але гранди прагнули провідної політичної ролі в містах-державах, тому їх кавалерія часто зраджувала і загалом була неефективною. Тому бюргерська еліта пішла на знесення всіх замків, які не мали оборонного значення для міст-столиць, і переселення грандів до самих міст. А для заміни лицарського війська уряди міст звернулися до *кондотьєрів*¹⁷ [399]. При цьому міста підтримували всі конструктивні новинки в озброєнні та фортифікації, стимулювавши розвиток нових видів озброєння, включаючи вогнепальну зброю.

---

¹⁴ *Контадо* (італ. *contado* від *conte* – *граф*) – територія за межами міських стін, яка юридично та економічно підпорядкована міській владі.

¹⁵ *Бюргери* (нім. *bürger* – *міщанин, громадянин міста*) – частина міського населення, яке користувалося міським правом, підтвердженим відповідними документами.

¹⁶ *Гранди* (*grandes* – вищий, великий) – початково спадкова знать, в італійських землях з XIII ст. – всі нащадки лицарства.

¹⁷ *Кондотьєри* – командири професійних формувань (компаній), які укладали з правителями містам-держав чи князівств *кондотту* (договір про найм на військову службу, який регламентував обов'язки, плату і терміни несення служби). Кондотьєри самі займалися комплектацією, озброєнням і підготовкою свої формувань.

Першими кондотьєрами стали лицарі-авантюристи, які набирали свої формації з числа охочих людей з різних станів та країн, звертаючи увагу тільки на придатність до військової служби за фізичними даними. Різниця з лицарським військом полягала і в тому, що кожен рядовий зброєносець міг авансувати до *капітана* (від пізньолатинського *capitaneus* – воєначальник) *компанії* (нім. *Kompanie*, франц. *compagnie*, англ. *company* – буквально *група компанезників*, тобто *ті, які разом їдять*), званої також *ротою* (нім. *rotte* – *зібрання натовпу*), а останній, як показали наступні приклади, – за сприятливих обставин стати герцогом чи іншим правителем з високим титулом. Озброєння та навчання таких *компаній* відбувалося власним коштом, але, наймаючись на службу, вони отримували досить значну плату, крім того, військові трофеї в частині того ж озброєння і викуп за полонених також переходили до них.

Перші угоди з кондотьєрами обмежувалися 2–3 місяцями, тобто укладалися на час однієї кампанії. Але в міру зростання потреб у постійній професійній армії з XV ст. терміни угод зросли від 6 місяців до двох років. Капітан *компанії*, уклавши угоду, отримував задаток в розмірі третини встановленої суми і починав комплектувати або ж доукомплектовувати свою формацію. Ці компанії-роти у своїй структурі переважно копіювали лицарські хоругви з тою різницею, що були більш постійними формуваннями і їх списи були однакової чисельності з трьох осіб: латник з лицарським озброєнням, зброєносець з легшим озброєнням та паж. В середньому на *спис* виділяли до 10 *дукатів*¹⁸ на місяць. У XV ст. у різних містах-державках уже платили по 8–15 дукатів. Крім того, за штурм міста чи замку належалася окрема плата. *Списи* отримували також частку військової здобичі та викупу за полонених. Договори-кондоти передбачали також і викуп коштом держави-наймача у випадку полону когось з компанії. Термін *солдат* якраз походить від *soldo* – *плата*. Самі капітани-кондотьєри отримували більш значну

---

¹⁸ *Дукат* – назва походить від останнього слова легенди *Sit Christe datus, quem to regis iste ducatum* (*Тобі Христе, присвячується це герцогство, яким Ти правиви*) на срібних монетах, які карбувалися на Сицилії з 1140 р. З 1284 р. Венеція почала карбувати золоті монети з тою ж легендою, які звідси перейняли назву *дукат*. Ці дукати вагою 3,5 г майже чистого золота 986-проби були рівні за вартістю флоринам, з XIV–XV ст. почали карбувати рівноцінні золоті монети і у інших країнах і їх уже традиційно називали дукатами.

плату, залежну від їх рейтингу, дістаючи у володіння замки з земельними ленами [439А, р. 84–184].

Винахід алебарди та її різновидів, вперше застосованих фламандською піхотою при Куртре (11 липня 1302 р.) [446; 254; 404, р. 136–160] та шотландською піхотою при Баннокберні (23–24 червня 1314 р.) [204; 339; 375, р. 103–105; 178; 49, с. 101–104; 81, с.120–129; 398; 76, с. 120–129; 205; 234], а також успіхи англійських лучників на полях битв Столітньої війни означали повернення піхоти як рівноцінного роду військ. Позаяк підготовка та озброєння навіть броньованої піхоти були значно дешевшими, ніж відповідні затрати на кавалерію, формування кондотьєрів були переважно піхотними.

Натомість початки формувань кондотьєрів ідуть від знаменитої битви при Леньяно 29 травня 1176 р. [193, р. 240–256; 194; 284; 256; 257; 334; 346, р. 15–42; 291; 296].

Зростання попиту на продукцію міських ремісників, зокрема ломбардських та міланських зброярів, і відкриття нових ринків збуту підносило окремі міста і збагачувало їх верхівку, яку складали купці-гуртовики та цехова верхівка. Помістя італійських нобілів теж швидко втрачали свій натуральний характер. Сільська економіка, тісно пов'язана з містами, стала базуватися на товарно-грошових стосунках. Майнова диференціація призводила до відтоку розорених селян у міста, де почав складатися ринок найманої праці підсобних та сезонних робітників у цехах, які працювали на експорт, та купецьких караванах. Села втягувалися у міські округи – *контадо* і відчували себе належними до міст-держав, виборне правлінням яких піклувалося і їхніми проблемами [59, с. 313]. В італійських землях особливо прогресувала ломбардська північ, продукція якої заповнювала ринки мало не всієї Європи за Альпами. Серед ломбардських міст виділявся Мілан – визнаний центр зброярства, продукція якого, особливо захисні воронені лати, користувалася попитом у всій Європі [59, с. 327].

Німецький король і римський імператор Фрідріх I Гогенштауфен (бл. 1125 – 1190), який намагався трансформувати конфедерацію, чи радше конгломерат європейських королівств, герцогств та інших князівств у потужну централізовану

Священну Римську імперію, довго не розумів вигоди від підтримки комунальних рухів міст, зацікавлених у сильній центральній владі, і кинувся буквально нищити ту силу, яка могла стати його опорою у боротьбі з імперськими князями. Мілан, який очолив ломбардські міста, він вважав головним ворогом [123; 25; 327; 376; 122; 292].

У 1175 р. імператор розпочав свій *п'ятий* італійський похід, який мав на меті поставити на коліна не лише Мілан, а й всю Ломбардію. Фрідріх I Барбароса не міг пробачити Мілану останньої образи. Міланці спорудили місто-фортецю, розташування якої дозволяло контролювати шлях до Ломбардії через Альпи, прикриваючи Мілан з півночі. До того ж вони не тільки не попросили дозволу у імператора, а й назвали місто Олександрія на честь папи Олександра III, який підтримав ломбардські міста у їх прагненні добитися комунальних свобод [292, s. 372; 425].

Похід почався з успішного штурму і пограбування невеликого міста Суза. Далі імператор обложив місто Асті, яке через 6–7 днів у вересні 1175 р. здалося. Фрідріх I підійшов до Олександрії і розпочав облогу. Але місто мало непогані нові укріплення, які обороняло міське ополчення. Ці укріплення нівелювали перевагу лицарського війська. Імператорські інженери почали вести тунель під міську стіну. Але руйнування виявилися незначними і атака Олександрії на Пасху 1176 р. була відбита. Імператор відступив до Павії.

16 квітня 1176 р. розпочалися переговори у замку Монтебелло. Однак впертий Фрідріх I виявився неготовим піти навіть на дрібні поступки. Він вимагав повної покори. Обидві сторони стали готуватися до продовження бойових дій.

Розуміючи, що з наявними силами добитися перемоги неможливо, імператор вирушив назустріч підкріпленню у Беллінцону ближче до перевалу Сент-Готард [296, р. 117]. Фрідріх Барбароса мав серйозні проблеми. Близький родич і непокірний васал – саксонський герцог Генріх Лев відмовився привести допомогу, фактично порушивши васальну присягу. У Беллінцону прийшли тільки кельнський архієпископ Філіп I фон Хайнсберг (1167–1191) та магдебурзький архієпископ Віхман фон Зеєбург (1152–1192), привівши тільки незначні сили

загальною чисельністю близько 1–2 тис. осіб [256, р. 32; 296, р. 123, 125]. Правда, це були добірні кінні лицарі [296, р. 125].

Зустрівши ці підкріплення біля оз. Комо і долучивши незначні контингенти місцевого ополчення, імператор вирішив прориватися до вірної йому Павії, до якої залишалося близько 50 км. Разом зі охороною, з якою він прийшов з Павії, його сили налічували до 3 тис. осіб [284, р. 11]. Потрібно було, уникаючи зустрічі із значно чисельнішим міланським військом, швидко з'єднатися з рештою імператорського війська у Павії, а вже потім приймати рішення щодо подальшого продовження кампанії.

В ніч з 28 на 29 травня 1176 р. військо імператора зупинилося на нічліг у бенедиктинському монастирі Cairate. Сам Фрідріх I ночував у замку Кастельсерпіо, власник якого був запеклим ворогом Мілану [256, р. 76].

Довідавшись, що до імператора підійшли зовсім незначні підкріплення, які він зустрів із малою охороною, лідери Мілану вирішили перехопити імператорське військо і заблокувати йому прохід до Павії, а при нагоді і розгромити. Цю операцію вони доручили Альберто да Джуссано (1105–1177).

Альберто да Джуссано походив з південноіталійського міста Барі, яке з давніх часів було пов'язане з Міланом. За фахом він був нотаріусом і належав до партії *гвельфів*, тобто противників імператора. Ця постать обросла стількома легендами, що відділити їх від реалій практично неможливо [439, р. 18–29].

Сили міланців, висланих назустріч імператорському війську, налічували 1450 кінних латників та 2050 піхотинців. Основу цього війська складала незвична формація – *Компанія (рота) смерті* (Compagnia della Morte) [292, р. 125]. Міланська кіннота мала 900 міланців та 550 осіб з інших міст-комун. Це не була звичайна лицарська кавалерія, організована у повноцінні списи, хоча, можливо, теж набрана з *контадо* Мілану та інших міст. Це була легка кавалерія з озброєнням рівноцінним озброєнню лицарських зброєносців [292, р. 89]. Ще менш придатними до битви проти лицарської кавалерії були піші міланські ополченці [383, р. 9–10].

Рота смерті була незвичною формацією. Вона налічувала 1500 осіб, тобто майже половину війська, посланого проти Фрідріха I Барбароси. Рота складалася з трьох підрозділів. За міланським хроністом Гальвано Фіамма (1283–1344), в роті було 900 міланських кіннотників з легким озброєнням, 300 піших ополченців з сіл контадо, озброєних щитами та списами, і 300 піхотинців, озброєних косами і посаджених на ковані кінні повозки [16, р. 51]. Все це військо було споряджене коштом міланської комуни, пройшло вишкіл і склало присягу на вірність міланській комуні, поклявшись померти, але не зрадити чи пропустити ворога [296, р. 104].

Таким чином, не маючи змоги виставити рівноцінне лицарське військо, міланські лідери наважилися на експеримент створення нової формації. Пізніша традиція всі заслуги у цьому експерименті приписала нотаріусу Альберто да Джуссано. Однак останній при найбільшому бажанні та ентузіазмі не зміг би озброїти та навчити без відповідних ресурсів таку кількість людей. Потрібно було не тільки закупити коней, захисне та інше озброєння, нехай і нерівноцінне озброєнню німецьких лицарів, але й протримати цих людей у таборі в процесі навчань, забезпечивши відповідним повноцінним харчуванням, і при цьому відірвавши їх від звичайних занять, які забезпечували їм засоби існування. Частина цих людей мусила мати родини, які теж потрібно було забезпечити. Очевидно, що брак ресурсів мусив обмежити мобільність цього війська, залучивши до нього піхоту. Пошуки виходу привели і до появи *косарів* на колісницях, які мали компенсувати нестачу латників. Звичайно, що їх бойові коси-гізарми не могли бути ефективними проти закутих у броню вершників, але були небезпечними проти коней, які у XII ст. ще не мали броньованого захисту. Вперше подібна зброя (гізарма) з'явилася в Англії, але там вона мала боковий відросток у формі шила, який дозволяв колоти противника [42, с. 256]. Міланські коси, схоже, були просто селянськими косами, прикованими до втулки і насадженими на древко.

Використання таких змішаних підрозділів у складі однієї формації, без сумнівів, вимагало довгих і регулярних формувань. І сама конструкція окованої

повозки, яка служила захистом *косарям*, вимагала тренувань екіпажів і запрягів, щоби привчити тварин не лякатися кавалерійських мас.

Тобто обставини змусили міланську верхівку вдатися до незвичних експериментів і спробувати сформувати з громадян військо, здатне хоча б оборонятися супроти кращого лицарського війська у польовій битві. Схоже, що самі ініціатори утворення цієї формації до кінця не усвідомлювали її практичне застосування, а пізніші реалії надто обросли легендами [383, р. 26–27]. Але те, що *Рота смерті* готувалася задовго до битви при Леньяно, сумнівів немає.

Займаючи позицію при Леньяно, міланці сподівалися затримати військо імператора, зв'язавши і ослабивши його сили до підходу основного війська, яке висувалося на дорогу між Міланом та Леньяно. Ці основні сили налічували близько 15 тис. осіб, в числі яких було 3 тис. кінних лицарів [256, р. 211–213; 292, р. 125]. У самому Леньяно знаходився замок, куди авангард міг відступити у випадку невдачі [257, р. 211]. Це рішення міланських очільників було половинчатим. Більш правильним було би тримати всі сили в одному кулаку, при цьому, звичайно, ведучи постійну розвідку переміщень противника. Але, напевно, міланці не були до кінця впевнені у своїй здатності протистояти німецькій лицарській кавалерії і наперед забезпечували собі шляхи відступу під захист міських укріплень.

Командир авангарду (традиція вважає, що ним був командир *Роти смерті* Альберто да Джуссано, якому були підпорядковані і інші підрозділи, хоча, не виключено, що ім'я цього достойника просто випало з переказів) не знав, де перебуває противник, які його сили, і взагалі чи відбулося з'єднання з прибулими з німецьких земель військами. Тому вранці 29 травня він вислав розвідку у складі 700 кіннотників у напрямку Бусто-Арсіціо і Борсано [338, р. 38].

Імператор виступив вранці того самого дня з Cairate. Попереду рухався авангард з 300 лицарів. Обидві розвідки зустрілися за 4,5 км від Леньяно під лісом, з якого виходили німецькі лицарі. Так як обидві сторони рухалися обережно, досвідчені німці відразу ж оцінили сили противника і рівень його озброєння. Але менш досвідчені міланці кинулися атакувати менш чисельного,

однак краще озброєного противника. Досвідчений полководець Фрідріх Барбаросса відреагував негайно, підтримавши свій авангард більшими силами, які змусили міланців відступати вздовж ріки Олони в напрямку на Леньяно. При цьому міланці, зрозуміло, зазнали більших втрат. Проте їхня легша кавалерія зуміла відірватися від німецьких лицарів з їх важкими кіньми та обладунками [256, р. 26, 78; 296, р. 135], взагалі непридатними для переслідування противника.

Очільники міланського війська, імен яких джерела не зберегли, допустили ще одну велику помилку. Отримавши перші, схоже, панічні звістки від втікаючих вершників з авангарду Альберта да Джуссано або і від самого командира, вони відступили з основним військом до Мілану, не ризикуючи приймати польову битву. Тим самим вони фактично покинули свій авангард напризволяще.

Радники вмовляли імператора не поспішати і продовжити марш на Павію до з'єднання з основним військом [292, р. 136]. Але Фрідріх Барбароса з цим не погодився. Він побоювався, що така обережність буде потрактована в ломбардських містах як слабкість і противник швидко довідається, що підкріплення з німецьких земель прибули невеликі. Крім того, азарт переможця підштовхував його до використання першого успіху, поки противник не опам'ятався і не отримав підкріплення з Мілану.

Імператорська армія почала переслідування відступаючого противника. Фактично бій розв'язався на підході до Леньяно посередині між Борсано і Леньяно за кілька миль на захід від Леньяно, де зараз містечко Вілла Кортезе. Недосвідчений, але мужній, Альберто да Джуссано кинув проти противника всю свою кавалерію. Зрозуміло, що вона не мала шансів встояти перед чіткою німецькою машиною із закованих у броню лицарів. Тим більше, що частина цієї кавалерії відступила аж до основних сил. Фрідріх Барбароса без особливих зусиль просто розкидав італійську кавалерію. Італійські кіннотники кинулися втікати в напрямку Мілана, покидаючи поле бою і свою піхоту [296, р. 145].

Тільки частина кіннотників з *Роти смерті* вирішили продовжувати оборонятися разом з товаришами вже у пішому порядку. Джерела не дозволяють оцінити роль контратаки *косарів* на колісницях. Очевидно, що Альберто да

Джуссано кинув у бій і цей технічний підрозділ, який, однак, не вплинув на подальшу боротьбу. Не відомо, які були втрати цього підрозділу і чи частина його складу взяла участь у подальшій битві. Одне можна стверджувати: контратака *косарів* не зупинила військо імператора і не збила його запалу. Екіпажі кожної колісниці ніби-то мали по 10 воїнів, тобто всього колісниць було 30. Вони мушили бути громіздкими. Частина дослідників вважає цих *косарів* на колісницях взагалі фантазією згадуваного міланського хроніста Гальвано Фіамма, який писав через 150 років після битви і плутався в окремих її деталях [256, р. 81; 346, р. 38]. Деякі, навіть, сумніваються взагалі в існуванні Альберта да Джуссано, вважаючи його теж вигаданим хроністом [292, р. 153].

Останнє, навряд, чи доцільно розглядати взагалі. Пам'ять про битву, яка тішила міланську гордість всі наступні століття, неодмінно зберігала ім'я її героя, яке хроніст просто не зміг би вигадати. Але щодо *косарів* на колісницях, то, можливо, що скептики мають певну рацію. Загалом такий експеримент міг мати місце, тим більше, що *гізарми* вже використовували англійці. Але цей експеримент закінчився невдало і до його повторення не поверталися. Якби ця контратака виявилася вдалою, то подібні колісниці неодмінно з'явилися б на озброєнні інших військ і безперечно певний час зберігалися б на озброєнні міланського війська. Просто ця чудернацька ідея могла прийти комусь в голову і такий підрозділ було створено. Він пройшов певні тренування і у відповідальний момент, передчуваючи поразку, Альберто да Джуссано кинув його в атаку. Найбільш вірогідно, що всі ці 30 колісниць було втрачено під час цієї атаки. Навіть прорвавши лицарські бойові порядки, колісниці мушили зустрітися з піхотою імператора, серед якої були лучники, а коні, запряжені в колісниці, спеціального захисту не мали. Певний час, необхідний німецьким лицарям для переформування бойових порядків після цієї атаки, міг, все ж, дозволити міланцям привести себе в порядок.

Залишившись без кавалерії, Альберто да Джуссано розташував рештки свого війська у п'ять піших ліній широким півколом 2–3 км, у центрі якого знаходилася *кароччо* – повозка із закріпленими на ній прапорами Мілану та його

союзників і розп'яттям. Таке *кароччо*, звично, ставилося позаду бойових порядків і на ньому разом з прапорами та розп'яттям займав місце священик. До цієї повозки зносили важкопоранених і вмираючих воїнів, яким священик відпускав гріхи. На цей раз *кароччо* судилося зіграти роль символу міланської свободи. Міланські воїни, більшість яких належало до формації *Рота смерті*, вирішили до кінця дотриматись своєї присяги. Подібно до античних гоплітів вони прикрилися щитами і виставили свої списи. При цьому перший ряд став на коліно, що дозволило збільшити число задіяних списів [256, р. 211].

Складається враження, що готуючи свою формацію до військових дій, Альберто да Джуссано чи його очільники начиталися античних авторів. І тренування бійців *Роти смерті* використовували античну практику.

Фрідріх I атакував цей бойовий порядок у кінному строю. У імператора була своя піхота, але, можливо, вона ще була зайнята боротьбою з колісницями. Фрідріх Барбароса не став її чекати, боячись втратити темп атаки. Такою була практика тогочасних воєн і лицарі просто не могли повірити, що якась купка відчайдушів може їх зупинити. В цей момент імператор, без сумніву, був переконаний у скорій перемозі. Однак битва затягнулася. Штурм *кароччо* тривав приблизно з 8–9 години ранку до третьої години дня. Зрозуміло, що лицарське військо брало паузи для перепочинку та перегрупування сил [292, р. 145].

За цей час Фрідріху I вдалося розбити щонайменше три лінії противника, які практично повністю полягли на полі бою. Які втрати при цьому понесли лицарі, сказати важко. Напевно, що ці втрати все ж мали бути меншими за втрати міланців з огляду на захисне озброєння і підготовку німецьких лицарів. Але, безсумнівно, що ці атаки виснажили військо імператора [284, р. 15; 292, р. 146].

Напевно, битва закінчилася б перемогою Фрідріха I Барбароси. Імператор зберігав ініціативу і методично добивав противника. У нього на підході ще були союзні піші ополченці. Але тут в події втрутився випадок. З Брешії рухалося підкріплення у складі лицарів з числа місцевих грандів. Це підкріплення зупинило рештки кавалерії, яка втікала з поля бою при Леньяно. Оборона *кароччо* дала достатньо часу для перегрупування цих сил, які врешті атакували з правого

флангу виснажене імператорське військо. Саме ця атака і вирішила долю битви. Свіжі брешіанці пробилися до імператорського прапороносця і великий імператорський прапор впав. А потім було вибито з коня самого імператора і всі вирішили, що Фрідріх I Барбароса загинув. Це послужило сигналом для відступу імператорських військ, який перетворився у панічну втечу. В ході переслідування в полон потрапили баденський маркграф Бертольд фон Церінген, внук імператриці Філіп д'Ельзас та брат кельнського архієпископа Госвін фон Хайнсберг [292, р. 146–147].

У запалі переможці до кінця не скористалися плодами цієї перемоги. Вони не тільки не організували переслідування, дозволивши решткам імператорського війська спокійно досягнути Павії, але й, навіть, не пошукали тіло ніби-то вбитого імператора. Основна увага була зосереджена на грабунку імператорського табору. Фрідріх I зумів вибратися з поля бою і за кілька днів, коли вже ніхто його не очікував, благополучно добрався до Павії.

Зрозуміло, що після цієї поразки і без відчутної допомоги з німецьких земель імператор не міг продовжувати далі війну і погодився на компромісний мир з папою Олександром III та Ломбардською лігою на 6 років, який було підписано в ході Венеціанського конгресу 24 липня 1178 р.

Битва при Леньяно 29 травня 1176 р. була першим сигналом про закінчення ери безроздільного панування лицарської кавалерії, а рівно ж і феодалного комплектування армії. Вперше за кілька століть від часів Карла Великого піше військо зуміло вистояти проти атак панцирної лицарської кавалерії добре підготованих німецьких лицарів, застосувавши давню тактику античних фаланг, при цьому, зрозуміло, за наявності захисного озброєння, нехай і легшого, ніж у противника [256, р. 30; 257, р. 26].

Варто зауважити, що вперше у польовій битві була використана сформована, озброєна і навчена міською комуною формація, яка складалася з професійних воїнів, набраних з різних верств вільного населення. Попри те, що не всі новації, випробувані при утворенні цієї формації, дали позитивні результати, а сам перебіг битви та її завершення стало наслідком збігу різних обставин, а не

закономірним результатом міланських новацій, перемога при Леньяно дала поштовх до утворення професійних військ, відмінних від лицарських, як за структурою, так і за озброєнням, і тактикою. Комплектація цих військ з різних верств вільного населення, практично без залучення лицарської верстви, теж почасти була наслідком високого морального духу, продемонстрованого при Леньяно.

Не випадково перемогу при Леньяно зафіксували аннали різних італійських міст-комун, зокрема Аннали Бергамо (1117–1207): “У 1176 р. імператор Фрідріх бився з ломбардіями з шостої до дев’ятої години і не зміг перемогти, а пішов від них з жалем” [13, р. 329].

З цієї перемоги беруть початок і утвердження муніципальних свобод міст аж до їх повної трансформації у політичні одиниці, які відразу ж намагалися використовувати новітні військові формації, відомі в італійських землях як формації *кондотьєрів*. У цьому сенсі Альберто да Джуссано можна з певними застереженнями назвати *першим* кондотьєром.

Однак першими класичними кондотьєрами все ж були скоріше Раймонд де Кардона (+ після 1325), Каструччо Кастракані (1281–1328), Вернер фон Урслінген (1308–1354) та Джон Хоквуд (бл. 1320/1323 – 1394).

Раймонд де Кардона, каталанський гранд, був найнятий папою Іоаном ХХІІ і у 1322 р. очолив військо *гвельфів*¹⁹ у війні з *гібелінами*²⁰. На початку ХІV ст. у італійських містах-комунах, які вже трансформувалися в суверенні міста-держави, обидві течії перемішалися, а верхівка меневрувала між ними у залежності від своїх власних інтересів. У 1323 р. Раймонд де Кардона здобув Тортону і Олександрію, але у наступному році потерпів поразки від міланських військ, очолених Марко Вісконті та Галеоццо Вісконті, які виступали на стороні *гібелінів*.

---

¹⁹ *Гвельфи* – політична течія у італійських землях ХІІ–ХVІ ст., назву отримали від династії Вельфів противників імператорів з династії Гогенштауфенів (Вельф ІV був сином феррарського маркграфа Альберто Аццо д’Есте), виступали проти посилення імператорської влади, підтримуючи в протиположності їм римських пап та міста-комун, які добивалися суверенітету.

²⁰ *Гібелліни* – політична течія у італійських землях ХІІ–ХVІ ст., назву отримали від одного із замків Гогенштауфенів – Гаубелінг, підтримуючи імператорів.

У 1325 р. Раймонд де Кардона був розгромлений флорентійцями та потрапив в полон до Каструччо Кастракані. Дальша доля його невідома [164, р. 235–296].

Каструччо Кастракані походив з дрібних грандів Лукки і був *гібеліном*. Він першим продемонстрував можливості кондотьєрів. Розпочавши службу у 1300 р. у Фландрії як найманець французького короля Філіпа Красивого, він повернувся в Італію як капітан кондотьєрів на службу до міланських Вісконті. З 1313 р. служив тиранові Угучоне делла Фаджола. Здобув для свого сеньйора Лукку та виграв битву при Монтенатіні. Наляканий його популярністю Угучоне ув'язнив кондотьєра в тюрмі, звідки його визволив натовп повсталих громадян Лукки. У 1316 р. став пожиттєвим консулом Лукки, а згодом був призначений Фрідріхом Габсбургом імператорським вікарієм Лукки. Після битви при Мюльдорфі перейшов на сторону Людовика Віттельсбаха. У 1325 р. розбив і взяв в полон кондотьєра Раймонда де Кордона, який очолював *гвельфів*. У тому ж році Людовик Віттельсбах надав йому титул герцога Лукки, Пістойї, Вольтерри і Луні. У 1327 р. здобув Пізу і став імператорським вікарієм Пізи. Фактично підпорядкував собі Флоренцію. Але його смерть у 1328 р. призвела до перевороту у Луцці в результаті якого до влади прийшли знову *гвельфи*, які позбавили наслідників Кастракані всіх їх володінь [299].

Інший капітан кондотьєрів Вернер фон Урслінген походив з швабських грандів, титулував себе герцогом і племінником герцогів Сполето. Кар'єру розпочав на службі у Венеції у 1338 р. воюючи проти Мастіно II де Ла Скала. Перейшов в компанію св. Георгія, відзначився у битві при Парабьяго. У 1342 р. перейшов на службу до Пізи проти Флоренції. Після цього очолив *Велику компанію* найбільш численну формацію кондотьєрів з якою грабував Тоскану, Умбрію і Романью, підтримуючи Франческо Орделаффі в боротьбі з папськими вікаріями. Перекуплений Малатестіно Малатеста з Ріміні, воював проти Феррантіно Малатеста [306]. У 1343 р. був найнятий авантюристом Таддео Пенолі з Болоньї і воював проти Обіццо II д'Есте з Модени. Був витіснений з феррарських земель і з рештками своєї компанії відійшов у Швабію. У 1347 р. знову повернувся до Італії з військом угорського короля Людовика Анжуйського,

якому допоміг здобути Неаполь. Звинувачений у змові з королевою Джованною, був ув'язнений. Після звільнення з 3 тис. найманців воював на стороні Каетані з Фонді проти Орсіні з Супіно. У 1348 р. здобув і жорстоко пограбував Ананью. Це викликало спротив Перуджі, до якої приєдналися війська інших міст. З рештками своїх найманців служив у Папській області, потім допоміг Джованні відвоювати Неаполь. У 1351 р. його взяв на службу старий противник Мастіно II де Ла Скала, але невдовзі кондот'єр вже був на службі у його противників Вісконті. Врешті Вернер фон Урслінген вернувся у Швабію, де невдовзі помер [237].

Однією із знакових фігур серед перших кондот'єрів був Джон Хоквуд (бл. 1320/1323 – 1394), діяльність якого мала великий вплив на структуру, організацію і використання компаній (рот) кондот'єрів в апенінських державах протягом XIV–XVI ст.

Дослідження діяльності кондот'єрів в українській та російській історіографії не отримало належного висвітлення. В останні роки, крім Л. Кривизюка [100, с. 369–376], частково цієї проблеми торкалися Михайло Куцин [101, с. 92–97; 102, с. 139–150; 103] та Леонтій Войтович [61, с. 164–175; 62, с. 64–79]. Наша розвідка, присвячена Джону Хоквуду, була першою в українській історіографії на цю тему [117, с. 134–141]. Попри те, що у європейській історіографії, навпаки, особливо в останні роки, ця тематика викликає значний інтерес [197; 140, с. 55–64; 415; 438; 312, р. 131–148; 407; 206; 360, р. 151–155; 236; 312, р. 28–35; 489], надто мало уваги приділяють власне військовим аспектам. Найбільше їх цікавлять пригоди та трансформації об'єкта їхніх досліджень та жорстокі епізоди з діяльності *компанії* Джона Хоквуда. Вже третє століття майже фантастичні пригоди Джона Хоквуда надихають авторів художніх творів, з яких безперечно кращою залишається знаменита повість Артура Конан-Дойла “Біла компанія”. Знято також на цю тему ряд пригодницьких фільмів.

Джон Хоквуд, якого італійці називали Джованні Акуто (від *l'akuto* – *крутий*), з'явився в бурхливий період, коли Західну Європу потрясли баталії Столітньої війни. Він народився бл. 1320–1323 рр. в Англії у містечку Сібл

Гедінгхам у графстві Ессекс у родині Гілберта де Хоквуда, який був ремісником-чинбарем (дубильником шкіри) та володів земельною ділянкою як *фрігольдер*. Джон мав двох братів і чотирьох сестер. Він був середнім із синів. Старший брат Біл мав успадкувати батьківську майстерню, молодший Ніколас став священиком, а Джон повинен був шукати щастя десь на стороні. Він ніби-то пробував стати кравецьким чи шевським підмайстром, але врешті обрав військову кар'єру і з допомогою старшого брата, який оплатив його початкові витрати, пішов до війська короля Едуарда III [245, р. 38–42].

Ранні етапи військової кар'єри Джона Хоквуда овіяні легендами. Найбільш певно, що він розпочинав рядовим лучником, пізніше став латником, пройшовши шлях від пажа до сержанта і, навіть, за бойові заслуги був посвячений у лицарі Едуардом Чорним принцом чи самим королем Едуардом III. За інформацією хроніста Жана Фруассара у битві при Кресі (1346) Джон Хоквуд знаходився у свиті Едуарда Чорного принца і стояв у першій лінії [12, С. 297].

Схоже, що він також брав участь у битві при Пуатьє (1356), але точних відомостей не збереглося. Під час Столітньої війни Джон Хоквуд набувався досвіду у *компаніях* капітанів Джона де Вірі (John de Vere) та Вільяма Богуна (Wilhelm Bohun) [489, р. 39–41].

Стрімка кар'єра Джона Хоквуда розпочалася у грудні 1360 р., коли він опинився у складі *Великої компанії* – формації різноетнічних найманців, які воювали проти папи Інокентія VI, і, навіть, обложили Авіньйон. З *Великої компанії* виділилася *Біла компанія* (англ. White Company, італ. Compagnia bianca del Falco), якій судилося стати найбільш знаменитою формацією професійних найманих військ третьої чверті XIV ст. Першим капітаном цього формування був німець Альберт Штерц, а з 1361 р. капітаном став Джон Хоквуд. Майкл Едвард Маллет вважає, що Джон Хоквуд став капітаном *Білої компанії* аж у 1365 р. [385, р. 39], але у липні 1364 р. у битві під Кашине саме Хоквуд командував цією компанією.

Назва *Біла компанія*, на думку дослідників, походить від блискучих посріблених і добре відполірованих лат [245, р. 47], білих блуз (surcoats) [245, р.

47] чи, скоріше, білого прапора [197, р. 41]. Колір прапора, схоже, був пов'язаний з англійськими геральдичними барвами. У інтернаціональній *Білій компанії* більшість складала англійці – ветерани Столітньої війни. Їх також називали ще *Compania del Inglese* [245, р. 46]. Скарбником компанії був теж англієць Вільям Тори [245, р. 75]. Крім англійців, валійців та шотландців до складу компанії входили також німці, італійці та угорці [245, р. 66]. Їх всіх єднали можливість доброго заробітку засобами, якими вони оволоділи під час Столітньої війни, пошуки пригод і нездатність займатися якимись іншими ремеслами.

Чисельність *Білої компанії* (роти) у 1361 р. складала 3500 кавалеристів та 2 тис. піхотинців, які на марші теж пересувалися на конях, а тільки вели бій у піших бойових порядках [269, р. 76–77]. *Списи*, які входили до складу роти, налічували 3 особи: найманці обмежувалися одним зброєносцем, який брав участь у бою нарівні з латником, маючи дещо легший обладунок, та одним пажем [245, р. 88].

Ветерани *Білої компанії* залишилися основою війська Джона Хоквуда впродовж всієї кар'єри. Причому чисельність його формацій завжди була невеликою: у 1363 р. – 1200 списів (бл. 3 тис. осіб); у 1371 р. – 500 списів (бл. 1500 осіб); у червні 1379 р. – 1000 списів (600 німецьких і 400 англійських); у 1387 р. – 500 латників і 600 лучників [269, р. 109–115].

У 1362 р. *Біла компанія* була найнята маркізом Монферрату на війну проти Мілану і була передислокована з Провансу у Північну Італію. Джованні II, правитель невеличкого маркграфства Монферрат, затисненого між Морськими Альпами та р. По і оточеного потужними сусідами: Міланським та Савойським герцогствами, походив з імператорської династії візантійських Палеологів. Ставши імперським вікарієм Італії, він отримав ряд інших італійських володінь, зокрема Павію. Але його одруження у 1361 р. з королевою Майорки Єлизаветою привело до розриву з імператором. Крім того, Галеаццо II та Бернабо Вісконті, які розділили між собою Міланське герцогство, накинулися на його володіння за межами Монферрату. У маркіза не було вибору і він найняв *Білу компанію* [396, р. 105–109; 492, р. 372–377; 496, р. 59; 324, р. 123–129].

Війна Монферрату з герцогом Бернабо Вісконті тривала майже три роки протягом 1361–1363 рр. Головною військовою силою маркграфа були найманці капітана Джованні Акуто (Джона Хоквуда), які продемонстрували італійській лицарській кавалерії стійкість броньованої піхоти [269, р. 76], а також переваги англійських луків у поєднанні з артилерією [269, р. 81]. Війна закінчилася компромісом: маркграф отримав володіння в області Асті, як компенсацію за Павію, яка відійшла до Вісконті.

Не встигла закінчитися війна Монферрату з Міланом, як *Білу компанію* відразу ж найняла Піза, яка воювала проти Флоренції (1363–1364). Багаті міста-республіки не довіряли кавалерії власних грандів, але могли собі дозволити набрати добротне військо кондотьєрів, яке коштувало недешево [269, р. 25].

Кульмінацією цієї війни стала битва при Кашіне, яка відбулася 28 липня 1364 р. Пізанським військом командував Джон Хоквуд, у розпорядженні якого було близько 5 тис. воїнів, в т. ч. близько 800 ветеранів *Білої компанії*, бл. 3 тис. німецьких кінних латників Ханнекена фон Баумгартена та бл. 1200 пізанців [470, р. 51].

Хоквуд успішно розорвав флорентійське *контадо*, здобувши і розграбувавши Прато, Муджелло і Пістойю. Флоренція тим часом найняла до 11 тис. піхоти та 4 тис. лицарів під загальним командування кондотьєра Галеотті Малатеста (1299–1385), сеньйора Ріміні і Фано. Г. Малатеста виступив з Кашіне у декількох кілометрах від Пізи. Противника ніде не було, зате була страшена спека і солдати не витримували маршу. Немолодий Г. Малатеста відразу ж заснув у палатці, не перевіривши, як був облаштований табір, а його воїни почали скидати важкі обладунки і шукати прохолоди у водах Арно. Досвідчений Джон Хоквуд постійно стежив за противником. Розуміючи, що його сили є значно меншими, ніж сили противника, англійський кондотьєр вирішив негайно атакувати розслаблене військо Малатести, значна частина якого купалася в р. Арно. Для цієї атаки він виділив своїх перевічених англійських ветеранів.

Однак Малатеста на дорозі до Пізи виставив бойову охорону у складі флорентійських підрозділів Манно Донаті та Боніфаціо Мутті, підкріплені

підрозділом генуезьких арбалетників під командою Руччері Грімальді. Ці сили поспішили прикрити заскочених зненацька флорентійських воїнів, які голими вискакували з води. Хаос, який утворився на полі бою, не давав їм пробитися до прямого зіткнення з противником. Тоді Манно Донаті відступив назад, і обійшовши сутолоку, вдарив поправому фланзі. Спека і сильно нагріті панцири заважали і війську Хоквуда, який чекав, поки в лице флорентійців подує вітер з моря. Флорентійці тим часом зібрали свою кавалерію на чолі з графом Енріко ді Монфорте, яка затримала просування німецьких кірасирів. А арбалетники, використовуючи як прикриття зруйновані будівлі, продовжували обстрілювати військо Хоквуда. Зрозумівши, що раптовий наступ провалився, Хоквуд почав відводити *Білу компанію* до абатства Сан-Совіно, щоби зберегти кращі війська. Німецькі кірасири Ханнекена фон Баумгартена теж почали відступати, в результаті пізанська піхота стала легкою здобиччю переважаючих сил флорентійців. Військо Хоквуда втратило до 1 тис. осіб вбитими і близько 2 тис. полоненими (полонені найманці часто переходили на сторону противника). Шлях на Пізу був відкритий, але Малатеста не ризикнув скористатися своєю перемогою, побоюючись англійців Хоквуда, які засіли в Сан-Совіно [409, р. 53–58].

Незважаючи на поразку, Джон Хоквуд проявив у цій битві всі якості доброго полководця, перш за все вміння ні на мить не випускати з рук управління боєм. У нього була добра і постійна розвідка, він вчасно оцінив зміну ситуації і відвів з-під удару ядро своїх військ. Епізод атаки пізанців на флорентійців, які вискакують з вод Арно, зобразив Мікеланджело у своїй незавершній фресці для флорентійської Сеньйорії.

Незважаючи на цю поразку, слава *Білої компанії* не розвіялася, і Джон Хоквуд незабаром опинився на службі у міланського герцога Бернабо Вісконті (1365–1372) [269, р. 32]. У другій битві при Кашіне (1369 р.) йому вдалося розгромити флорентійців, які на цей раз не мали чисельної переваги. Ця перемога забезпечила Бернабо Вісконті здобуття Пізи, також підготоване інженерами, найнятими Джоном Хоквудом.

У тому ж році Хоквуд допоміг Перуджі вистояти перед папськими військами, а у 1372 р. очолив міланське військо у війні за спадщину маркграфа Монферрата Джованні II.

Необережно відпустивши кондотьєра Хоквуда, який відразу ж перейшов на службу до папи Григорія XI (1372–1377), Вісконті позбулися і військових успіхів. Хоквуд без проблем розгромив Джованні Галеаццо Вісконті у травні 1373 р. у битві при Монтік'ярі поблизу Брешії. Джованні Галеаццо Вісконті мав під рукою більше тисячі списів, включаючи німецьких кірасирів Х. фон Баумгартена, та кілька сотень лучників. У Хоквуда було не більше 600 списів латників, 700 лучників та кілька сот обозної обслуги (*провізіонати*). Але 300 списів латників знаходилися під командуванням Ангерана VII де Кусі графа Бедфорда (1339–1397), зятя англійського короля Едуарда III, який несподівано з'явився у папському війську. Гаряча французька кров цього лицаря ледь не призвела до поразки. Не слухаючи Хоквуда, він кілька разів кидав свої сили в лобові атаки, які завершувалися значними втратами. І у цій ситуації знову холодна голова і розсудливість Хоквуда дозволили врятувати майже безнадійну ситуацію. Його залізна піхота під прикриттям лучників дозволила де Кусі зібрати рештки своїх сил і організовано відступити на вершину горба, зайнявши кругову оборону. Військо Вісконті зайнялося грабунком їхнього табору, а недосвідчений Джованні Галеаццо вирішив, що перемога вже здобута. Тим часом Хоквуд перегрупував своє військо і несподівано атакував противника. Джованні Галеаццо не зміг зібрати міланські підрозділи і його самого ледве врятували міланські лицарі, коли він спішений втратив шолом і зламав свого списа, але більше, ніж 200 лицарів з міланської еліти потрапили в полон [269, р. 135].

Папа засипав компліментами графа де Кусі, призначивши його головнокомандуючим, а Хоквуду пообіцяв швидко прислати гроші для розплати з найманцями з розрахунку 20 флоринів на спис. Оцінивши свої сили і добре усвідомлюючи, що його професіонали задарма не воюють, Хоквуд не пішов в Савойю на з'єднання з графом Савойї і герцогом Аоста Амадеєм VI (1343–1383), а відступив до Болоньї. Де Кусі мусив з цим погодитися. Амадей VI пробився до

Болоньї, звідки об'єднане військо рушило до П'янченци, але по дорозі формація Джона Хоквуда, яка так і не отримала платні, пограбувала Мантую та Модену. Лише у серпні 1373 р., коли почалися ливні і розмило дороги, війська папи обложили П'янченцу. Врешті 23 січня 1374 р. де Кусі отримав від папи відпустку до родини і вже не повернувся до Італії [148, с. 117–118]. Гаряча кров кидала авантюриста де Кусі по цілій Європі, врешті він помер у Бурсі, потрапивши в полон до турецького султана Баязида після нещасливої битви при Нікополі (1396) [426, р. 133; 152, с. 261–262].

Невдовзі папа Григорій XI розв'язав нову війну проти коаліції міст-держав на чолі з Флоренцією, яка ввійшла в історію як *Війна Восьми святих* (*Guerra degli Otto Santi*) (1375–1378)²¹ [140, с. 55–94]. Хоквуд, як головний кондотьєр папи, був спрямований проти Флоренції. Але папа мав проблеми з фінансами, а наймане військо воює, тільки отримуючи регулярно плату. Багата Флоренція запропонувала 130 тис. флоринів відступного, щорічну винагороду у розмірі 600 флоринів і персональну пенсію капітану у 1200 флоринів [504, р. 141–143]. Цього виявилось досить, щоби військо Хоквуда не розорювало флорентійське контадо. Кондотьєр та його солдати не порушили контракту, залишаючись на службі у папи, але тепер просто маневрували, не руйнуючи поселень в *контадо*.

Однак зовсім по-іншому повели себе найманці Хоквуда при здобутті Чезени 1 лютого 1377 р. Папським військом, яке налічувало близько 6 тис. найманців бретонців та англійців, командував легат кардинал Роберт Женевський. Здобуття міста підготувала інженерна та артилерійська підготовка Хоквуда, формації якого зіграли головну роль у його здобутті. А потім найманці з ініціативи та дозволу кардинала влаштували різню на вулицях здобутого міста, у якій загинуло до 4 тис. осіб [478, р. 102–103; 269, р. 37–39].

Цей епізод став одним з найбільш одіозних у війнах, у яких приймали участь кондотьєри. Історики і сучасники більше звинувачували кардинала Роберта Женевського, незважаючи на те, що він згодом став папою. Прагматик

---

²¹ У Флоренції військовими справами керувала спеціальна “Колегія Восьми з ведення війни”. Так як вони розв'язали війну проти самого папи, легат якого заборонив флорентійську торгівлю хлібом у Болоньї, то їх вжарт обізвали *Вісім святих*.

Джон Хоквуд теж, звичайно, не поворухнув пальцем, щоби зупинити своїх вояків: звичайно, можна дискутувати чи це було взагалі можливе. Стримати військо, яке почало грабувати беззахисне населення, мало кому вдавалося.

У тому ж 1377 р. Хоквуд перейшов на службу до Флоренції [6, с. 129]. На цьому останньому етапі своєї воєнної діяльності, Джон Хоквуд залишався на флорентійській службі (1377–1394, з перервою у 1386–1387 рр., коли він з своєю формацією перейшов на службу до Падуї). Саме за цей період кондотьєр став знаменитим, здобувши славу кращого командира у Італії [269, р. 51].

Особливо успішною була участь Джона Хоквуда як командуючого у війні Флоренції проти міланського герцога Джованні Галеаццо Вісконті. Він стояв у 10 милях від Мілану, а потім оборонив Флоренцію та Падую від значно потужнішого війська противника [269, р. 47–51].

Битва при Костагнаро (Costagnaro) між Вероною і Падуєю 11 березня 1387 р. була вершиною військового мистецтва Джона Хоквуда. Військо Падуї, яким номінально командував її правитель граф Франческо Новелло да Каррафа, налічувало більше 8 тис., в т. ч. 600 арбалетників. Але фактичним командуючим був Джон Хоквуд, який привів з собою ще 600 латників і 500 лучників. Верона, союзник міланського герцога, мала 11-16 тис. під командуванням Джованні Орделафі та Остасіо II да Полента. Події відбувалися за сценарієм Джона Хоквуда, який змусив противника атакувати його за невивідних обставин і повністю розгромив з мінімальними втратами. Веронці втратили приблизно 800 осіб вбитими, 700 пораненими і біля 4 тис. полоненими, а також всю артилерію і обоз. У полон потрапили обидва веронські командуючі [269, р. 60–61]. Ця битва мала величезне значення для Скалігерів, які панували у Вероні з 1260 р. і довгий час намагалися об'єднати більшу частину Північної Італії. 19 жовтня 1387 р. Мілан здобув Верону, а останній правитель із Скалігерів Антоніо де Ла Скала знайшов притулок у Равенні у свого тестя Гвідо III да Полента.

У вересні 1391 р. у битві при Тізано Джон Хоквуд змусив потужну міланську армію відступити з Тоскани [269, р. 140]. Флорентійці вважали його рятівником їх держави.

Останні роки Джон Хоквуд прожив на віллі в околицях Флоренції. Він помер в ніч з 16 на 17 березня 1394 р. і був похований у базиліці Санта-Кроче. Флоренція збиралася поставити йому пишний надгробок у соборі Санта-Марія-дель Фьоре. В соборі зберігається фреска Паоло Учелло (1397–1475) із зображенням цього пам'ятника, який так і не був зведений (1436).

Вплив Джона Хоквуда на розвиток військового мистецтва і кондотьєрів у Італії був великий: не зачіпаючи прийнятих до нього основ (списи далі склалися з 3 осіб, з яких в бою брали участь тільки двоє), він запровадив тактику броньованої піхоти [269, р. 76], маневри якої прикривали лучники (Хоквуд віддавав перевагу великим англійським лукам над генуезькими арбалетами) та артилерія [269, р. 81]. При потребі його кінні латники вели бій спішеними, але він широко продовжував використовувати стару тактику лицарської кавалерії [269, р. 80].

Як прагматик і добрий організатор, Хоквуд довів до досконалості систему контрактів [269, р. 62] і зобов'язань [269, р. 69], намагаючись дотримуватись всіх записаних правил, демонструючи, тим самим, надійність військ кондотьєрів. Водночас він вмів добиватися отримання плати, компенсуючи постійні затримки використанням відкупів-контрибуцій, нагород і викупів за полонених [269, р. 91–94] для утримання і постачання свого війська. Як полководець він блискуче використовував навіть властиву італійцям нерішучість і боязнь поразки [269, р. 88]. Він провадив постійну розвідку під час воєнних дій, при цьому не гребуючи послугами шпигунів [269, р. 151]. Його успіхам сприяли швидкість пересування [269, р. 149] (на марші його піхота завжди переміщалася на конях), інтелект та військова хитрість, а також і військовоє щастя [269, р. 153]. Навіть у надзвичайно важких ситуаціях, коли здавалося, що все втрачено, він зберігав спокій і холоднокривно рятував те, що можна було врятувати.

Джон Хоквуд не вмів писати, його листуванням займалася дружина [245, р. 11]. Командуючи інтернаціональним військом далеко від Англії, Джон Хоквуд залишався в душі таки англійцем. Англійці протягом всієї кар'єри склали основу його формацій та його найближче оточення. У битві при Монтік'ярі він врятував графа де Кусі тільки через те, що той був зятем короля Едуарда III.

Діяльність Джона Хоквуда на добрих 100 років закріпила кондотьєрів як основну військову формацію на італійських теренах.

Одним з найвидатніших кондотьєрів, які залишили помітний слід у розвитку військової справи, був, на наш погляд, Бартоломео Коллеоне (бл. 1395/1400–1475). У європейській історіографії цій особі присвячена численна література [198; 218; 273; 350; 471; 500; 386, р. 32–61; 270]. Але знову ж таки, докладно досліджуючи біографічні моменти, приділяючи увагу посмертній славі та, особливо, знаменитому пам'ятнику, який нині прикрашає Венецію, історики мало уваги приділили власне вкладу Бартоломео Коллеоне у розвиток військової справи. У вітчизняній історіографії особою кондотьєра не займався ніхто. Наша розвідка на цю тему була першою [118, с. 139–150].

Бартоломео Коллеоне народився на межі XIV–XV ст. у Сольфа поблизу Бергамо на території Міланського герцогства в родині *грандів*, тобто лицарів, які належали до партії *гвельфів*. Вісконті, які тримали Міланське герцогство, належали до партії *гіббелінів*, через що родина Коллеоне стала вигнанцями. Батько Бартоломео був кондотьєром і за свої заслуги отримав містечко Треззо, але був підступно вбитий власними кузинами з наказу графа Павії, а пізніше міланського герцога, Філіпо Марія Вісконті (1392–1447) [249, р. 123; 254, р. 172–174; 256, р. 213; 144, с. 148–159].

Тому рання юність Бартоломео Коллеоне протікала у 1414–1415 рр. при дворі іншого кондотьєра Філіпо Арчеллі Фонтана (1375/1380 – 1421), на той час сеньйора П'яченци. Там він пройшов перші ступені лицарської науки [184, р. 50; 333, р. 174]. Філіпо Арчеллі теж був *гвельфом*, через що посварився з Вісконті і мусив покинути П'яченцу, яку він у 1417 р. продав іншому відомому кондотьєру Карманьйолі, перейшовши на службу до Венеції [23, с. 273]. Невдовзі, у 1419 р.

вже як капітан-генерал і головнокомандуючий військами Венеції він відзначився перемогами над імперськими військами, здобуттям Удіне і завоюванням території Аквілейського патріархату, яка була приєднана до Венеції [75, с. 474]. Можна припускати, що при дворі і під опікою цього досвідченого полководця Бартоломео Коллеоне мав можливість опанувати всі головні досягнення практики кондот'єрів.

Але Бартоломео Коллеоне не пішов з Філіпо Арчеллі на венеційську службу, а з 1419 р. опинився на службі як один з капітанів іншого відомого кондот'єра Браччо да Монтоне (Фортебраччі) (1368–1424), теж одного з найбільш досвідчених полководців свого часу [188; 403; 453; 466; 235]. Бартоломео Коллеоне очолював кінну *компанію* важких латників у війні в Апулії, виступаючи на боці сицилійського короля Альфонса V і неаполітанської королеви Джованни II проти папи Мартина V та Людовика III д'Анжу, а з 1423 р. – на стороні Альфонса V проти Джованни II, Людовика III д'Анжу і папи Мартина V [75, с. 359–361].

У 1423 р. Бартоломео Коллеоне зі своєю компанією (ротою) перейшов на службу до іншого знаменитого кондот'єра Джакомо Муціо Аттендоло на прізвисько Сфорца (“Сильний”) (1369–1424). Цей селянський син завдяки своїй фізичній силі і військовим талантам піднявся до ступеня великого коннетабля Неаполітанського королівства, тобто верховного командуючого. Саме у нього Бартоломео Коллеоне навчався тактики [295, р. 149–152; 469, р. 12–13; 101, с. 4–40].

На початку 1424 р. під знаменами Муціо Аттендоло капітан Бартоломео Коллеоне воював проти свого недавнього соратника і командира Браччо да Монтоне. Браччо взяв в облогу Аквілу і, прикриваючись р. Пескара, укріпив її берег польовими укріпленнями, а також затопив човни на переправі і між ними вбив палі, щоб утруднити противнику перехід через ріку. Як і інші досвідчені кондот'єри, він намагався використовувати всі технічні новинки, які дозволяли зменшити чисельність війська, не втрачаючи бойових можливостей. Всі ці методи блискуче використовував пізніше Коллеоне, ставши на чолі війська.

Муціо Аттендоло вирішив будь-що атакувати противника. Після декількох невдалих спроб переправитися через Пескару, капітани Франческо Сфорца, Мікеле Аттендоло та Бартоломео Коллеоні з чотирма сотнями кінних латників форсували річку ближче до гирла, де не було інженерних загороджень. Відкинувши заслони Браччо, вони продовжили наступ. Тоді Муціо Аттендоло вирішив ввести в бій всі основні сили. 4 січня 1424 р. був сильний вітер, який підняв хвилі в ріці. Бачачи нерішучість своїх воїнів, полководець сам кинувся у бурхливі води. Помітивши, що його паж, який віз його шолом, почав тонути, він спіймав його за волосся. Але в цю мить кінь Муціо Аттендоло встав дибки і полководець сам впав у воду. Важкий панцир потягнув його на дно.

Загибель Муціо Аттендоло Сфорца не призвела до поразки. Його військо відступило в порядку, визнавши своїм новим вождем його сина капітана Франческо Сфорца. Компанія Бартоломео Коллеоне прикривала цей відступ.

Браччо да Монтоне не встиг скористатися з цієї перемоги. Він був смертельно поранений у повторній битві при Аквілі 2 червня 1424 р. У цій битві військо Франческо Сфорца вперше порушило неписане правило кондотьєрів, відкривши вогонь з ручної вогнепальної зброї по конях, чим фактично вивело з строю кавалерію Браччо да Монтоне [101, с. 38–40].

Після цих подій капітан Бартоломео Коллеоні перейшов на службу до ще одного знаменитого кондотьєра Франческо Буссоне да Карманьола (бл. 1390–1432). Карманьола теж був сином простого селянина. Він зробив кар'єру на службі у Фачіно Кане, кондотьєра міланського герцога Джан Галеаццо Вісконті, пройшовши шлях від зброєносця до капітана, а по смерті свого командира став капітан-генералом війська герцога Філіпо Марії Вісконті з титулом графом Кастельнуово і посадою губернатора Генуї. Філіпо Марія Вісконті не довіряв нікому, особливо вдалим полководцям. Вони потрібні були йому, так як фізичні дефекти не дозволяли йому самому очолювати військо, а герцог поставив перед собою завдання об'єднати під своєю владою всі італійські землі. Але він постійно побоювався, що вони можуть його змістити і зайняти його трон. У 1424 р.

Франческо Буссоне да Карманьйола граф Кастельнуово через підозри герцога мусив втікати з Мілану.

У 1425 р. Карманьйола поступив на службу до Венеції, очоливши венеційське військо у війні з Міланом [241; 212]. У 1426–1428 рр. він розгромив міланське військо, захопив провінцію Брешія але, хоча венеційці обіцяли йому міланський престол, не спішив завершити розгром герцогства. Війна велася в союзі з Флоренцією. Венеція виставила 17 тис. війська (9 тис. кінних латників та 8 тис. піхоти), Флоренція – 12 тис. (6 тис. кінних латників і 6 тис. піхоти) [75, с. 415]. Обидві сторони використовували річкові флотилії. На р. По венеційська флотилія адмірала Франческо Бембо потопила галіони Вісконті. Найбільша битва розгорнулася 12 жовтня 1427 р. при Маклодіо, де Карманьйола заманив міланське військо у болото і, відрізавши відступ за допомогою флорентійських загонів, які знаходилися у засаді, оточив його та розгромив [75, с. 417].

За Феррарським миром, укладеним після довгих перемовин 18 квітня 1428 р., Венеція та Флоренція розширили свої території за рахунок Мілану. Венеція отримала Брешію, Бергамо і всю територію східної Ломбардії до р. Адди; Флоренція повернула свої прикордонні укріплення, зайняті міланцями, а герцог Савойї, який пристав до коаліції, отримав Верчеллі і частину північного заходу Ломбардії. Утримання кондотьєрів дорого обходилося італійським державам. Тільки Флоренція, чиї зусилля були меншими ніж венеційські, витратила бл. 3,5 млн. флоринів [6, с. 156–157]. Але іншого виходу не було, у XV ст. крім компаній кондотьєрів італійські республіки не мали військ, які можна було би протиставити у польових битвах тим же кондотьєрам, найнятим противником.

Бартоломео Коллеоне у цій війні був одним з головних капітанів війська Карманьйоли. Використовуючи плоди перемог, тобто зароблені кошти, у 1431 р. він завершив облаштування палаццо при *via Tassis* у рідному Бергамо.

Але вже невдовзі агресивна політика венеційського дожа Франческо Фоскарі (1423–1437) призвела до відновлення війни. Впевнений у своїх талантах, Карманьйола добився від республіки св. Марка звання верховного

головнокомандуючого з оплатою 1 тис. дукатів на місяць та передачі у феодемі міст К'ярі і Роккафорте з графським титулом [75, с. 478].

Однак Венеція змушена була воювати на кілька фронтів: в Греції проти турків, в Істрії – з імперськими військами і у Ломбардії – з Вісконті. Вже на самому початку війни у 1431 р. Карманьола потерпів поразку під замком Сончіно поблизу Кремони. У липні 1431 р. венеційська флотилія була розгромлена на р. По поблизу табору Карманьоли, який не встиг підійти на допомогу. У Венеції давно вже підозрювали головного кондотьєра у змові з Вісконті. Ці підозри посилювалися, коли у жовтні 1431 р. Карманьола не зміг взяти практично беззахисну Кремону. За рішенням Ради десяти, куди запросили ще 20 видніших сенаторів, 28 березня 1432 р. капітан-генерал був викликаний до дожа. Нічого не підозрюючи, він прибув до Венеції, де був заарештований, звинувачений у зраді, і 9 квітня 1432 р. відданий під суд, який тривав майже місяць. 26 з 36 суддів засудили його до смертної кари.

5 травня 1432 р., одягнений у малиновий бархат, з кляпом у роті і скованими за спиною руками, Франческо Буссоне да Карманьола був обезглавлений між двома колонами п'яццети напроти палаццо дожів. Кат виявився невинним і відрубати голову вдалося тільки з третього разу. Враховуючи заслуги генерал-капітана перед республікою св. Марка, його вдові та дочці була призначена значна пенсія. Тіло кондотьєра на їх прохання було відправлено у Мілан і поховано у церкві Сан Франческо [75, с. 478].

Після загибелі Карманьоли Бартоломео Коллеоне фактично очолив військо на ломбардському фронті в чині капітан-генерал-лейтенанта. Капітан-генералом було призначено старого кондотьєра Джан Франческо Гонзага (1395–1444), який довгий час був капітаном народу (*capitano del popolo*) Мантуї (1407–1432), а 22 вересня 1433 р. отримав від імператора титул маркграфа Мантуї, яка стала його спадковим леном. Однак, відразу ж після другого Феррарського миру (26 квітня 1433 р.) Джан Франческо Гонзага перейшов на службу до Мілану [257; 407; 223].

Війна відновилася вже у наступному 1434 р., але до справжніх військових дій доходить аж весною 1437 р. Капітан-генералом Венеції став ще один

знаменитий кондотьєр Еразмо да Нарні на прізвисько Гаттамелата (“Смуґаста кішка”) (1370–1443) [302; 390; 397, р. 46–52]. Цей син пекаря також зробив фантастичну кар’єру, ставши врешті сеньором Падуї. У Венеції він надовго не затримався. Новим капітан-генералом став Франческо Сфорца, з яким Коллеоне воював під знаменами його батька. Франческо Сфорца і добився миру, який було нарешті укладено 20 листопада 1441 р. у Кремоні. За цим миром за Венецією залишилися Брешія, Бергамо, Равенна та Червію [75, с. 478–479].

Під час цієї війни у 1439 р. Бартоломео Коллеоне одружився з юною Тісбою Мартіненго (1424–1471) з родини відомих грандів, чий родовий замок Мартіненго знаходився поблизу Бергамо в центрі їх багатого домену. Там же у с. Мартіненго після смерті дружини у 1471 р. кондотьєр збудував монастир Санта-Клара. Від цього шлюбу народилися троє дочок, які були видані за представників інших гілок родини Мартіненго, започаткувавши лінії Мартіненго-Коллеоне. Один із зятів Гаспар Мартіненго (+ 1481), чоловік Катерини Коллеоне, теж став кондотьєром.

У бойових діях 1437–1441 рр. капітан-генерал-лейтенант Бартоломео Коллеоне приймав найактивнішу участь, здобувши кілька самостійних перемог, зокрема під Брешією, Вероною і на оз. Гарда [332; 255, р. 79–114; 477, р. 41–62].

З цієї шеренги перемог виділяється перемога на оз. Гарда у 1439 р. Інженерне забезпечення боїв активно застосовували кондотьєри і до Бартоломео Коллеоне. Йому ж належить першість у використанні спеціальних саперних формацій. Для забезпечення своїх сухопутних військ Бартоломео Коллеоне перекинув на озеро 3 галіони, 3 галери, 1 барк і 25 дрібніших суден. Траспортувати цю техніку довелося на віддаль більшу 200 км, спочатку вверх по р. Адізі, далі до оз. Лопію, а з-відти до оз. Гарда. Перепад висот між двома озерами з 320 м до 65 м. Проти течії і по суходолу на катках судна переміщали з допомогою 2 тис. волів. Спеціально сформована саперна команда чисельністю 2 тис. осіб рівняла дороги і підсилювала мости. Найважчим був спуск в долину оз. Гарда, який долали з допомогою системи *поліспаствів* – канатів і блоків. Вся нечувана досі операція тривала 15 днів. Кораблі, оснащені артилерією, які

з'явилися на оз. Гарда неочікувано для противника, забезпечили перемогу венеційського війська [477, р. 43–51].

Варто зауважити, що інженерна наука у тогочасній Венеції була досить розвиненою, досить згадати трактати з гідротехніки Фра Мауро, Джоконда де Вероне, Марко Корнаро та Паоло Саббадіно [132, с. 266–267], але організувати саперні формації і переміщення кораблів міг тільки великий полководець, який зумів оцінити можливості інженерної науки.

Венеція намагалася тримати під державним контролем оснащення та озброєння війська, перш за все флоту, для чого був збудований спеціальний Арсенал, покликаний забезпечити потреби республіки у спорудженні та оснащенні галер та інших бойових і торговельних кораблів, які теж озброювалися артилерією та арбалетами [132, с. 48–55].

Республіка намагалася утримувати військо, набране згідно з військовою повинністю громадян, від якої не звільнювали навіть магістратів, але вже з 1289 р. змушена була вдаватися до послуг кондот'єрів. Найбільша чисельність військ, які перебували під командуванням капітан-генерала була досягнута у 1427 р.: Карманьола мав 36 тис. Утримання таких військ коштувало шалені гроші, тому чисельність намагалися зменшити за рахунок оснащення війська перш за все вогнепальною зброєю. Важливими були і підрозділи арбалетників, які проходили постійні тренінги по нерухомих мішенях поблизу Арсеналу [388, р. 55, 91, 125, 129].

Зрозуміло, що місто торговців і ремісників пильно слідкувало за всіма технічними новинками. Венеція однією з перших на італійських землях почала приділяти велику увагу розвитку артилерії. Ще у 1376 р. був запрошений німецький майстер, який започаткував лиття бронзових гарматних стволів. В той час більшість гармат ще залишалася кованими з полос, стягнених спеціальними бандажами. Довший час ця майстерня у Венеції залишалася єдиною в Італії [42, с. 311].

Поступова відмова від стрільби градом каміння привела до появи кам'яних та свинцевих ядер, які підганялися під розмір ствола. Самі стволи пережили

значне видовження з метою збільшення дальності. Це призвело до появи бл. 1400 р. такого типу гармат як *кулеврина*. Ці гармати зі стволами, ще не вилитими, а викуваними з залізних або мідних смуг, кріпилися до дерев'яного ложа з допомогою п'яти смуг-бандажів. За своїми розмірами вони були п'яти типів: екстраординарна кулеврина (довжина ствола 4,5 м, калібр 140-мм, вага 2200 кг, ядро 135-мм вагою 20 фунтів або 9,1 кг), ординарна кулеврина (довжина ствола 3,6 м, калібр 140-мм, вага 2000 кг, ядро 7,9 кг), середня кулеврина (калібр 114-мм, ядро 4,5 кг), мала кулеврина (довжина ствола 3,6 м, калібр 85-мм, вага 1800 кг, ядро 6,6 кг) та легка кулеврина (калібр 100-мм, ядро 3,1 кг).

Подальший розвиток цього типу гармат привів до появи *серпантини* (*serpentina*), яка отримала замість дерев'яного ложа колісний лафет. Довжина ствола цієї гармати була в межах 1,2–2,1 м, а калібр 50–150-мм. Вперше ця конструкція зафіксована у 1420 р. у бургундському війську [412, р. 18–19].

Гармата на колісному лафеті означала не тільки зміну транспортування, але й можливість переміщення на полі бою, що дозволило застосувати *серпантини* у польовій битві. Перші лафети були примітивними: ствол кріпився у видовбаних колодах, які ставилися на важкі колеса. Такий лафет допускав лише незначний кут підвищення. Цю ваду було усунуто винайденням пристосування для зміни кута нахилу ствола [406, р. 155–156, 170–173, 309–312, 362–366].

У війську Бартоломео Коллеоне *серпантини* з такими пристосуваннями з'явилися одними з перших. Уже в битві при Сончіно, де 14 червня 1440 р. була розбите міланське військо [333, р. 59], значну роль відіграла польова артилерія Бартоломео Коллеоне.

Залишалася ще одна важлива проблема: неконтрольована сила віддачі (пороховий заряд визначали “на око”) зривала стволи з лафетів. Тільки винайдення цапф, які запобігали руху стволу назад, дозволило певною мірою усунути цю проблему. Але перші гармати з цапами з'явилися у Франції тільки у 1463 р. Бартоломео Коллеоне, який вперше на італійських землях почав використовувати артилерію у польових битвах, частково усунув цю проблему за рахунок зменшення калібрів, використовуючи переважно 16-фунтові серпантини,

т. з. *passa volante*, дрібніші 2-3 фунтові *cerbatana* та 10–15 фунтові *espingarde*, які стріляли кам'яними (гранітними) каліброваними ядрами [42, с. 316–317].

Застосування польової артилерії потребувало терпіння, тривалих тренувань і полігонних випробувань. Бартоломео Коллеоне не шкодував ні власного часу, ні власних ресурсів.

Однак, у 1443 р., так і не дочекавшись посади капітан-генерала, Бартоломео Коллеоне покинув службу у Венеції і разом з давнім соратником Франческо Сфорца знову перейшов на службу до того ж герцога Філіпо Марія Вісконті. Боягуз, який ніколи не з'являвся на полі бою і підозрівав усіх успішних полководців, не міг повірити Бартоломео, чийого батька було вбито з його наказу. Незважаючи на те, що Коллеоне ніколи не порушив присяги кондотьєра, чим відрізнявся від багатьох своїх колег по фаху, його було арештовано і ув'язнено у замку Монз. На кілька років аж до смерті Філіпо Марії у 1447 р. Бартоломео Коллеоне був ізольований від активного життя. Франческо Сфорца негайно звільнив свого товариша у 1447 р. У 1448 р. Бартоломео Коллеоне повернувся у Венецію і нарешті як капітан-генерал очолив її військо в черговій війні з тим же Міланом.

Війна ця видалася для Венеції важкою. Венеційський флот, яким командував Андреа Кверіні, був розбитий Франческо Сфорца при Казальмаджоре 16 липня 1448 р., а сам Бартоломео Коллеоне потерпів поразку при Караваджо 15 вересня 1448 р., що поставило республіку св. Марка у скрутне становище [75, с. 471]. Дож і сенат Венеції шукали винних. Бартоломео Коллеоне був зміщений, а капітан-генералом було призначено Джентіле делла Леонесса (1408–1453). Бартоломео Коллеоне це образило і у 1451 р. він знову перейшов на службу до Мілану до Франческо Сфорца, який вже став герцогом. 19 квітня 1453 р. Бартоломео Коллеоне переміг Джентіле делла Леонесса в битві біля Манербіо поблизу Бреції. В цій битві венеційський полководець загинув. У 1454 р. венеційсько-міланська війна завершилася миром, підписаним у Лоді.

Після цього дож і сенат Венеції знову запросили Бартоломео Коллеоне, надавши йому у 1455 р. пожиттєве звання капітан-генерала. З того часу до смерті він залишався на службі у Венеції. У 1467 р. він за згодою сенату Венеції очолив

військо, найняте флорентійськими вигнанцями Альбіззі, які хотіли прогнати Медічі. Вирішальна битва під Річчардіно в околицях Болоньї 23 липня 1467 р., яка тривала півдня, переможців не виявила. Бартоломео Коллеоне продовжував провадити свої експерименти з удосконалення артилерії та її застосування у польовій битві. Його гармати стріляли “кулями з заліза і граніту”. Але, як зазначив Ніколо Макіавеллі у своїй “Історії Флоренції”, “ні одна людина в цій битві не впала – поранено було тільки кілька коней і, крім цього, з тої, і з іншої сторони взято було кілька полонених” [6, с. 291]. Так в цілому виглядали війни, у яких з обох сторін виступали кондотьєри зі своїми компаніями, які добре знали один одного і найбільше були зацікавлені у полонених, за яких можна було взяти викуп. Флоренцію у цій війні підтримали Мілан та Неаполітанське королівство. Наприкінці літа Бартоломео Коллеоне відійшов до Равенни, а флорентійці з своїми союзниками залишилися у Тоскані.

Це була остання кампанія Бартоломео Коллеоне. Старий полководець поступово відходив від військових справ. Він був добре освідчений, цінував мистецтво і красу, мав багату бібліотеку у своєму замку в околицях Бергамо. На відміну від своїх товаришів-кондотьєрів Бартоломео Коллеоне не боровся за створення власного князівства. У 1470 р. він пожертвував 50 тис. дукатів на будівництво капели у Бергамо. У 1475 р., відчуваючи наближення смерті, він пожертвував республіці св. Марка великий маєток для підготовки до війни з Туреччиною, яка захопила середземноморські володіння Венеції. Полководець також хотів, щоби з цих коштів йому спорудили пам’ятник на площі св. Марка. Бартоломео Коллеоне помер 3 липня 1475 р. у своєму замку Castello di Malpada в околиці Бергамо і був похований у спорудженій на його кошти капелі у Бергамо. Венеціанці не виконали до кінця його прохання, вони заявили, що капітан-генерал лише хотів заснувати школу на площі св. Марка. Scuole Grande di San Marco було засновано. Кінну статую Бартоломео Коллеоне у 1479–1488 рр. виконав відомий скульптор Андреа дель Верроккьо (1435–1488), вчитель Леонардо да Вінчі. Статуя була відлита Алесандром Леопарді (1465–1523). Її встановили у Венеції на площі Сант-Джованні е Паоло, де вона донині приваблює своєю експресією. Бартоломео Коллеоне у касці та захисних

латах, подібних до тих, які він носив протягом свого бурхливого сповненого пригод життя.

Бартоломео Коллеоне серед визначних кондотьєрів вирізнявся своїм шляхетним (лицарським) походженням і доброю освітою. Набув великого бойового досвіду, воюючи під командуванням багатьох визначних полководців XV ст. Жодного разу не порушив присяги кондотьєра і не зрадив сюзеренів, у яких перебував на службі. Від інших кондотьєрів також відрізнявся як меценат і цінитель мистецтва. Вперше на італійських землях почав використовувати артилерію у польових битвах і запровадив перехід від кам'яних зарядів до залізних та гранітних каліброваних ядер. Працював також над удосконаленням артилерійських систем і здійснив перші кроки уніфікації калібрів. Йому належить також пріоритет в організації великих саперних формацій і їх використання для переміщення на великі віддалі в умовах гірської місцевості великих вантажів, зокрема кораблів класу галеонів та галер.

Серед кондотьєрів було чимало видатних полководців, які залишили свій слід у розвитку військової справи. Слідом за Альберто да Джусано [501], Джоном Хоквудом та Бартоломео Коллеоне і іншими згаданими вище треба назвати таких як Больдріно Панері да Панікале (1331–1393) [455, р. 34–37], Альберіко да Барбіано (1348–1409) [455; 268], Філіпо Буондельмонті дельї Сcolari на прізвисько Піппо Спано (1369–1426) – флорентійський кондотьєр на угорській службі [443, р. 513–555], Ніколо Піччініно (1386–1444) [440, р. 38–42], Сіджізмондо Пандольфо Малатеста (1417–1468) [306; 490], Просперо Колонна (1452–1523) [439, р. 132–135], Етторе Ф'єрамоска (1476–1515) [283, р. 32–36], Фернандо д'Авалос маркіз ді Пескара (1489–1525) [446], Шарль де Бурбон (1490–1527) [274], Альфонсо Альварес д'Акіно маркіз дель Васто (1502–1546) та ін. [184; 453; 424; 502].

Висновки до розділу 3

Кондотьєри були кращими за лицарське військо, хоча б через те, що вони комплектувалися не тільки з числа спадкових лицарів, а могли підбирати з різних верств населення найбільш придатних до військової служби на зразок Муціо

Аттендоло Сфорца, який легко гнув підкови. Це військо не було обмежене терміном служби і його вожді все ж були менш небезпечними з огляду сепаратизму. Крім того, професіонали, які очолювали формації кондотьєрів, були роєділзацікавлені у застосуванні новинок як у озброєнні, так і у структурі, організації та застосуванні своїх підрозділів.

Основна проблема полягала в іншому: військо кондотьєрів коштувало величезних грошей. Його можна було перекупити у повному складі. Флорентійське військо, очолене кондотьєром Карло Малатеста у липні 1424 р. потерпіло поразку у битві при Загонаре, а взятий в полон кондотьєр відразу ж перейшов на службу до міланського герцога разом зі своїми людьми. У 1429 р. флорентійський кондотьєр Нікколо Фортебраччо виступив проти правителя Лукки Паоло Гвініджі, який раніше воював на боці міланського герцога Вісконті. Війна затягнулася і у 1431 р. Вісконті послав Франческо Сфорцу з 3 тис. війська на допомогу Гвініджі. Але Флоренція перекупила кондотьєра за 50 тис. дукатів. Більшість кондотьєрів не була такою обов'язковою стосовно присяги як Бартоломео Коллеоне і легко змінювала сюзеренів, а першій же нагоді вони і самі ставали суверенами, як Гонзага чи Сфорца. Професіонали щадили один одного і своїх товаришів за фахом, часто просто імітуючи цілі битви, які тривали годинами, а втрати з обох сторін не перевищували кількох десятків. Головним було взяти в полон кількох значніших осіб і отримати добрий викуп. У деяких моментах кондотьєри були менш надійними за лицарське військо і більш дорогими.

Поряд з тим кондотьєри мало відрізнялися від лицарського війська. Основними їхніми ударними силами залишалися підрозділи важкої лицарської кавалерії. Вони були здатні при потребі вести бій спішеними, але це було не регулярним. Піхота кондотьєрів, рівно ж як і лучники, арбалетники та їх артилерія залишалися скоріше засобами забезпечення ударних сил. Кондотьєри були кращими за звичайне лицарське військо і тому до їх послуг вдавалися всі, хто міг собі це дозволити. Але це дороге військо найманців з усіх кутків Європи часто було небезпечним не тільки для противників тих, хто їх наймав. Особливо, коли закінчувалися фінанси, а професіоналів, у яких не було власної бази, не було за що утримувати далі. І все ж військо кондотьєрів було тільки злегка модернізованим

лицарським військом, яке використовувало подібну тактику з врахуванням змін, які внесло повернення піхоти на поле бою і зростання ролі стрілецької зброї.

Вихід на політичну арену міст-комун, які, добившись самоврядування, трансформували свої *контадо* у політичні одиниці, призвів до появи найманих військ. Непридатність феодальної системи комплектування, ненадійність власних феодалів з контадо, а також зростання прибутків, які формували відповідні ресурси, змусили міську еліту звернутися до послуг *кондотьєрів* – командирів найманих формувань, які комплектувалися з різних верств населення і перебували на службі у своїх наймачів за відповідну плату, яка включала затрати на озброєння і підготовку таких формувань.

Кондотьєри комплектували свої формації з найбільш придатних для такої служби осіб, використовували найновіші зразки озброєння, поповнювали свої формації піхотою, враховуючи досвід Столітньої війни, широко застосовували стрілецькі підрозділи, озброєні англійськими довгими луками та арбалетами. Однак їхня тактика була лише модернізацією лицарської тактики, пристосованої до нових умов. Кондотьєри, зокрема один з найбільш успішних – Бартоломео Коллеоне, започаткували використання артилерії та саперних військ у польових битвах. Найбільш вразливою стороною їхнього використання була висока плата за послуги, припинення виплати якої грозило переходом війська у повному складі на сторону противника. Крім того, найбільш успішні кондотьєри, з якими доводилося розплачуватися замками та ленами, самі були не проти захоплення влади і отримання феодальних титулів аж до герцогських, що продемонстрували Скалігери (де Ла Скала), Гонзага, Малатеста чи Сфорца. Тому еліта міст-держав у пошуках скорочення військ кондотьєрів, а головне витрат на них, не шкодувала ресурсів для нових видів озброєння, терпляче витримуючи невдалі конструкції ранньої вогнепальної зброї.

РОЗДІЛ 4

СПРОБИ МОДЕРНІЗАЦІЇ І ЗАМІНИ ЛИЦАРСЬКОГО ВІЙСЬКА

Правителі всіх європейських країн бачили вражливі сторони лицарського війська і феодальної системи комплектації та утримання. Але перш за все брак ресурсів не дозволяв від цього відмовитися. За кілька століть більша частина земель перетворилася на феодальні лени, а їх державці на дрібних і більших правителів, які переважно розглядали своїх сюзеренів як рівних собі лицарів. Лицарська ідеологія, овіяна романтикою хрестових походів, оспівана трубадурами, менезінгерами та труверами, заповонила все суспільство. І самим коронованим правителям, які виростили на цій ідеології, було нелегко навіть припускати відмову від лицарства. Тому і з'явилися спочатку недолугі спроби заборонити використання зброї, яка не відповідала лицарським правилам поєдинку, зокрема арбалет. Самоврядні міста-комуні, громади гірських швейцарських та шотландських районів у пошуках можливостей оборони несподівано знайшли дієву зброю, випробування якої дозволило піхоті повернутися на поле бою. Це стало можливим особливо після того, як англійці продемонстрували прикриття своїх лучників спішеними лицарями.

Швейцарська піхота у битві при Земпаху (1386 р.) успішно застосувала *алебарди* (франц. *hallebarde*, запозичене з італ. *alabarda*) проти лицарських пластинчатих панцирів. Окрім сокири на довгому руків'ї ця комбінована зброя мала ще боковий крюк та лезо. Алебарди знайшли широке застосування і постійно вдосконалювалися. Показовим є те, що впродовж усієї другої половини XIV і XV ст. алебарда стала ледь не основною зброєю піхоти. При цьому її топірець постійно зменшувався, а крюк та лезо ставали міцнішими. Поряд з довгими піками ця зброя значно підняла бойові можливості піхоти, зімкнений стрій якої став нездоланим для лицарів [389, s. 428–436; 234; 81, с. 120–129].

У Центрально-Східній Європі у XV–XVI ст. досить поширеним був подібний до алебарди *бердши* (поль. *berdysz*). Його сокира мала широке й довге (40–100 см) лезо у формі півмісяця. До палиці кріпився ремінь для носіння

бердиша за спиною. Один з різновидів мав на протилежному до сокири кінці палиці гостре вістря, яке слугувало і як спис, і для фіксації положення бердиша, коли його пізніше стали використовувати як підставку для стрільби з мушкетів чи пищалей.

Фактично різновидом алебарди була *глефа*, яку неправильно ще називають “*бойовою косою*”. Глефа представляла собою наконечник у формі ножа з широким лезом, який кріпився до руків'я з допомогою втулки. Біля нижнього кінця леза малися гострі відростки, т. зв. “відвідні крюки”, а на обусі розташовувався “гострий палець” – прямий, висунений вперед крюк для відведення удару. Глефа з'явилася у XIV ст. у Франції та Бургундії і до кінця XV ст. майже витіснила алебарду у цих країнах. Бургундці занесли її в Угорщину та у землі Тевтонського Ордену. Звідси її запозичили литовці, українці та білоруси. У Польщі глефа отримала назву *кузи*. Тут вона трохи відрізнялася від глефи. Ніж насаджувався на руків'я з допомогою втулки і з'єднувався з ним довгими залізними прожилками та заклепками. Нижче втулки був диск для захисту руки. Кузою, на відміну від глефи, завдавали рублячого удару.

У XV ст. поряд з глефами і кузами стали застосовуватися *рунки* – списи у яких окрім наконечника були два відростки у формі півмісяця. Вони вперше були винайдені в Італії. З середини XV ст. у Фріулі, з якого ця зброя була запозичена угорцями та німцями, пішла конструкція т.зв. *фріульського списа*. Це був довгий спис з відростками, які утворювали крюки, що сильно подавалися в боки і були загнуті вниз. Такі списи називалися ще *спетумами*. З їх допомогою можна було стягувати вершника з коня.

Протягом XIV ст. піхота також застосовувала *бойові вили*. Вони мали двоє або рідше троє зубців на тонкій металевій втулці. У той самий час застосовувалися і *гізарми* (справжні бойові коси), які вперше були застосовані у Англії ще в XI ст.

Всі ці різновиди алебарди були ефективними у боротьбі з лицарською кавалерією. Гусити доповнили їх *бойовими ціпами* із шипами, а також шипованими булавами, підвішеними до руків'я на ланцюгу [131, с. 376–377].

Зіткнувшись доволі несподівано з поверненням піхоти, лицарі кинулися на пошуки протидії цим новим викликам. Швидкі зміни конструкцій оборонної зброї не могли відбуватися без щедрого фінансування зі сторони замовників. До кінця першої половини XIV ст. продовжувалися пошуки нового типу панцира. Тривало суперництво між пластинчатими та лускоподібними панцирами. У пластинчатому панцирі залізні пластини зв'язувалися ремінцями і не потребували спеціальної підкладки. У лускоподібному панцирі прямокутні або квадратні пластини кріпилися до м'якої основи подібно до черепиці. Ці луски, прикріплені до матерії або шкіри тільки з однієї сторони і у центрі, давали кращу можливість певного руху, що підвищувало еластичність самого панцира. Панцирі обох типів стали застосовуватися поряд з кольчугою. З другої половини XIV ст. панівним став комбінований панцир. Під нього надівали кольчугу грубого або тонкого плетення.

Коли на поля битв виходили ополчення легкоозброєних селян, вигляд одягнених у начищені до блиску панцирі лицарів психологічно впливав на противника. Самі панцирі блистіли так, що людина могла бачити у них своє лице. Однак коли у війську залишилися одні професіонали, це вже не справляло враження. Тому в одязі лицарів стали з'являтися елементи розкоші. Сприяло цьому і поширення куртуазної поезії та ідеалів куртуазної поведінки. Близько 1320 р. з'явилася мода на пояси як ознаку лицарського достоїнства. Ці пояси прикрашалися позолотою, інкрустувалися оправленим коштовним камінням. Близько 1330 р. з лицарських лат щезли вільні плащі-накидки, звані *гамбізонами*. Їх замінили накидки, які щільно прилягали до тіла і були прикрашені кольоровим шовком та вишивкою. З середини XIV ст. на заході *сержанти*, *валети* та *есквайри* почали одягати на кольчугу *лентнер*. Спочатку це був одяг з товстої шкіри, який заціпався на спині. Пізніше його стали робити легшим з розрізаними краями і заціпати по боках. З 1360-х років лентнер почали підсилювати залізними пластинами. Щоби не позбавити лентнер декоративного вигляду, пластини стали обтягувати шовковими та іншими багатими тканинами, які утримувалися на металі з допомогою позолочених заклепок.

З 1380 р. на озброєнні з'явився нагрудник півкруглої форми з рухомою верхньою частиною, який заціпався над плечами і на животі. Невдовзі з'явився і наспинник. Рівночасно як обов'язковий додаток до панциря стали застосовувати наручі, наплечники і поножі, які були винайдені ще у попередній період. Конструкції цих частин обладунка постійно вдосконалюватися. До кінця XIV ст. почали одягати *залізні рукавиці*. Ще раніше, близько 1350 р. з'явилися *залізні черевики видовженої форми з гострими носами*. Саме у таких черевиках, поножах, у нагруднику з наплічниками і зображений на печатці галицький князь Володислав Опольський.

Суцільний нагрудник та наспинник мали значні недоліки і їх замінив панцир, який був комбінацією *лентнера* з пластинчатим і лускоподібним панцирами. На шкіряну основу або основу з цупкої матерії нашивалися залізні пластини, розташовані подібно до черепиці. Зовні такий панцир обтягувався оксамитом або шовком. Він отримав назву *бригантини*. Був також різновид цього панциря, коли пластини не обтягувалися нічим, який називався *кораціною*. Обидва панцирі були німецького походження.

Застосування швейцарською піхотою довгих пік і топірців з гаками (алебард), які зробили бригантину вразливою, призвело до подальшої її еволюції у суцільну *кірасу*, яка нагадувала обладунок римських легіонерів. Кіраса об'єднала нагрудник з наспинником, обидві частини стали заціпатися під рукою збоку.

Наприкінці XIV ст. вийшла з моди *кольчужна бармиця*, яка прикріплялася до шолома і захищала шию. *Кольчужна сорочка* отримала *високий комір*, а шолом – *підборідник* і широкий *назатильник*. Близько 1410 р. почали з'являтися рухомі наплічники, які заходили на нагрудник, а до кіраси стали підвішувати спідницю з 3-5-ти пластин. На ліктях і колінах з'явилися раковини. Знову відродилися розкішні накидки – *гамбізони*. Окрім прикраси ці накидки ще певною мірою пом'якшували силу ударів меча. Враховуючи різнокольорові шовки на *лентнерах* і *бригантинах*, червоні та коричневі щити, розмальовані геральдичними знаками, розкішні білі або зелені гамбізони, позолочені та

посріблені металеві пластини з гравіруванням та інкрустацією, війська виглядали як завітчані левади.

З 1420 р. з'явилися перші наплічники з крилами і “модними” стали дві кольчужні сорочки. Більш грубу носили поверх тонкої, тоді ж почали носити *кольчужні штани* до колін та *кольчужні панчохи*. З 1430 р. почали носити *набедерники*. Захисту від дошкульних стріл вимагали всі частини тіла. У 1450 р. з'явився *рельєфний нагрудник*. До кінця другої чверті XV ст. закінчилося бронювання лицаря і почалося виробництво суцільних білих кованих, так званих “готичних”, лат.

Подібне бронювання пережив і лицарський кінь. Спочатку, за прикладом монголів, його прикрили шкіряним панциром (“коюром”). З другої половини XIV ст. шкіру замінила броня, яку постійно підсилювали і обтягували шовком та оксамитом.

Найвищої майстерності у виготовленні лат досягли в XV ст. У цей час повний набір латника складався з 200 комплектуючих [131, с. 381–382].

Зміни зазнали і конструкції шоломів. З другої половини XIV ст. і на заході клепані *шоломи-горщики* були замінені *шоломом-баццинетом* із забралом, схожим на собачу морду (звідси і назва: букв. *собача морда*), та кольчужною бармицею, яка закривала не тільки шию, але спадала на груди, спину і плечі. Близько 1400 р. ці шоломи замінили схожими на античні шоломи, з вирізами для очей та носа або із забралами, **шоломи-салати**. З середини XV ст. увійшли у моду шоломи типу **армет**, які мали захисні диски на невисокому стояку, розташовані позаду на рівні шиї, які захищали від перерубання ремінь додаткового підбородника. Армети мали гострі заборолла. *Сержанти*, *валети* та *есквайри* носили також і *залізні шапки*, які “дожили” до 1520 р. Від них цей різновид захисту голови перейшов до піших латників, лучників та арбалетників.

Захисна зброя лицарів доповнювалася ще *щитом-тарчею* трикутної форми, який додатково захищав ліве плече і половину грудей. Назва “тарч” арабського походження (від арабськ. “darake” було утворено італ. – “targa”, нім. – “tartache”).

Ці щити не мали умбронів і додаткових прикрас, тільки розписувалися геральдичними мотивами [131, с. 383].

Рівночасно ж удосконалювалася і ударна наступальна зброя лицарів. У XIV–XV ст. лицарі стали використовувати *важкі ковани булави* (залізні палиці), *шестопери* та сокири, які були досить ефективними проти комбінованих панцирів, і спеціальні *сокири-чекани*, ефективні у ближньому бою. З 60-х років XIV ст. серед швабського лицарства з'явилися *бойові молоти*. До кінця цього століття вони отримали завершення у формі піки та дзьобу-ножа з протилежного боку. Подальший розвиток цієї зброї призвів до появи бл. 1450 р. *бойових чеканів*. Зі Сходу було запозичено різновид булави *буздихан* (буздиган) – булава з голівкою, натиканою гострими цвяхами [131, с. 377].

Але всі ці конструктивні пошуки наближалися до межі допустимої ваги обладунку та озброєння, придатної для можливостей лицарських коней і самих лицарів. Все це, а також зростання бойових можливостей піхоти, змушувало найбільш далекоглядних коронованих правителів зайнятися пошуками модернізації лицарського війська аж до його часткової заміни, можливість якої продемонстрували як сержантські формування, так і війська кондотьєрів.

Найбільш послідовно відмовлялася від лицарського війська Візантія. Але замінити його імперія могла тільки за рахунок найманців, особливо після 1204 р. та утворення Латинської імперії. Проблеми найманців у візантійському війську XIII–XV ст. висвітлені достатньо добре у науковій літературі, зокрема дослідження Конрада Чапмана, присвячене Михайлові Палеологу (1926 р.) [246]; Никифора Ікономідіса, який досліджує кризові явища військової організації Візантії пізнього періоду [422, р. 353–371]; дослідника проблем розвитку пізньовізантійського флоту Елен Арвейлер [174] і, особливо, американського візантиніста Марка Бартусіса з питань формування та діяльності інститутів візантійської військової організації [207, р. 343–350; 208, р. 268–271; 209, р. 1–26; 210, р. 75–89; 211] та Петра Мутафчієва з військової організації Візантії XIII–XIV ст. [127, с. 1–113]. В цьому плані потрібно також відзначити праці В.А.Сметаніна, який досліджував витрати на утримання візантійського війська у

1282–1453 рр., [145, с. 117–125] та В.А.Золотовського, який займається проблемами візантійського війська за перших Палеологів [90, с. 35–44; 91, с. 77–92, с. 205–239; 93, с. 65–68; 94, с. 53–59; 95, с. 100–111].

Наймані контингенти з другої половини XIII ст. складали у візантійському війську основну частину, яка брала участь у воєнних кампаніях. Наймані контингенти знаходилися під командуванням *великого коноставла* і підпорядковувалися *великому домеснику* як головнокомандуючому. Ці контингенти ділилися за своїм етнічним складом (скіфікон, латінікон, італікон і т. д.), при цьому *скіфікон*, схоже, комплектувався з числа вихідців з Русі, переважно з Галицької землі, а пізніше – татар-ординців.

Посаду *великого коноставла* займали особи, близькі до трону, часто члени династії Палеологів, яким доводилося виконувати і інші функції. Тому звернемося до особи великого коноставла Михайла Тарханіота Глави, який не був членом династії. Протягом півтора десятиліть він забезпечував оборону західних візантійських рубежів від сербського війська. У його підпорядкуванні перебували татарські та македонські формування (напевно з числа фемних військ, які ще імперія пробувала утримувати для оборони територій). Великий коноставл Ликарь командував найманим латинським флотом.

Алани входили до складу війська *етеріарха* Стефана Музалона. Військові командири найманців отримували і більш високі ранги: *кесар* чи *мегадука*. Мегадуки Рожер де Флорі (з весни 1305 р. – кесар), Беренгар Естенца [4, с. 12] і Ферран Хіменес командували каталонськими, аланськими і турецькими загонами. *Великий етеріарх* Нестонг Дука очолював загони валахів. *Великий чауша* Умпертотупул разом з Войсілом командували аланами та туркополами.

На службі імперії на той час перебували і загони куманів (половців) та туркополів. При цьому чисельність обох груп коливалася у межах 500–3000 [94, с. 53–59]. Найбільш численними були формації каталонців, яких у вересні 1303 р. привів Рожер де Флор. Хроніст Мунтанер, який знаходився серед них, повідомляє про 6500 воїнів [18]. Склад і озброєння найманих підрозділів були різноманітні і залежали від національних особливостей контингентів.

У міру зростання чисельності і ваги найманих контингентів сама Візантія зберігала все менший вплив на них. Всі призначення і зміщення з найвищих посад відбувалися за рішенням імператора. Очевидно, що найманцям-іноземцям титули давались як подарунки, винагороди за службу. Незважаючи на явну невідповідність титулів військовим посадам, можна вказати, що проявлялася загальна тенденція, при якій більші формування перебували під командуванням носіїв титулів високого рангу. Відсутність точних даних про постійну чисельність частин армії явно свідчить про складність в організації комплектування військ, яке в силу об'єктивних зовнішньополітичних причин не могло бути приведена до фіксованої величини.

Для імперії епохи Палеологів була характерна роздача земель не тільки місцевим, а й найманцям. Деякі з них, що жили за рахунок платні (найбільш традиційна форма матеріального забезпечення контингентів найманців), як оплату отримували і землі під поселення. Наприклад, лаконійці, отримали землі в Константинополі за імператора Михайла VIII, а критяни були розселені у малоазійських володіннях імперії при Андроніку II [91, с. 77]. Найманці, які отримували платню і брали участь у громадянській війні двох Андроніків, також отримали земельні ділянки.

Землі, надані воїнам, швидше за все, в більшості випадків належали імператорському домену. Проте у ряді випадків, з метою збільшення земельного фонду, імператори могли вдаватися до вилучення і розподілу між стратіотами приватних володінь. Так, на початку XIV ст. в результаті експансії і відсутності будь-якого опору з боку візантійської армії турки захопили більшу частину малоазійських володінь імперії. Ймовірно, що для виправлення ситуації Андронік II вирішив роздати біженцям земельні ділянки. Таким чином, імператор поповнював ряди візантійської армії новоявленими стратіотами, що давало надію на підвищення морального духу армії, що керувалася ідеєю захисту від противника власних земель. Необхідність у земельних ділянках вимагала вилучення володінь у церкви, монастирів і візантійської знаті. Зберігалися і правові відносини, які захищали військово володіння від розділу або повного

вилучення, тобто від перетворення *стратиота* на *парика*. Коли воїн звертався зі скаргою на вилучення земельної ділянки, держава накладала на порушника штраф у розмірі 36 золотих номісм. Половина цієї суми видавалася воїну, а решта йшла в скарбницю як компенсація. Якщо військовоє володіння було куплене, а не захоплене, порушник повинен був виплатити 24 золоті номісми [115].

Однак різке погіршення матеріального стану *стратиотів* приводило до того, що їх доводилося замінити на найманців. Скрута імперії призводила до того, що почали приймати найманців, які прибували на службу без власного достатнього забезпечення. Так, *алани*, які прибули на початку XIV ст. до Візантії з пропозицією військової допомоги проти *турків*, за указом імператора Андроніка II отримали озброєння і коней. Імператор видав аланам платню і коней, вилучених “головним чином у стратиотів”, і “забезпечив їх усім необхідним”. Тут слід зазначити, що за уточненням Григорія Пахимера, спорядження було виділено від воїнів, “записаних на військову службу” [4, с. 337–339], які, очевидно, не могли самі її виконувати.

Подальша політика імперії у питанні оборони зводилася до заходів щодо збільшення кількості іноземних воїнів-найманців, забезпечення яких проводилося за рахунок зниження витрат на утримання ромейських військ і контингентів, укомплектованих населенням імперії. Останнє було можливим у результаті передачі обов’язків з утримання рядових воїнів-ромейців *проніаріїв*, однією зі статей витрат (десять відсотків) яких була виплата платні *стратиотам*, в тому числі і *акритам*-прикордонникам, приписаним до подарованих проній.

При цьому з кінця XIII ст. постійні сутички з турками і звуження кордонів імперії в ході турецької експансії обмежили можливість використання *акритів*. У XIV ст. загони прикордонників були закріплені за східними фортецями фем Неокастрон, Фракісіон і Опсікіон. З втратою малоазійських володінь за винятком кількох міст акритські загони були розформовані через непотрібність і через скорочення людських і матеріальних ресурсів Візантії.

Зменшення фінансових ресурсів призводило до практики найму війська на короткі терміни. Утримання найманців обходилося дуже дорого. Так на початку

весни 1304 р. імператор платив щомісяця по дві або три золоті унції за кожного каталонця і три золоті номісми за кожного алана, тобто каталонці, залежно від озброєння, отримували 12 або 18 номісм. З урахуванням того, що виплати проводилися поквартально, можна припустити, що служба загону алан чисельністю до п'яти тисяч за період з кінця березня по червень 1304 р. обійшлася імперській скарбниці від 45 тисяч номісм. Крім того, аланам були видані коні [4, с. 341]. Фактично імперія продовжувала витрачати ресурси, накопичені у попередні століття, при цьому поступово розпродуючи двірцеві та церковні прикраси чи, навіть, оздоблення імператорських поховань.

При цьому наймані війська далеко не завжди виправдовували затрати на своє утримання. Так у 1303 р. Андронік II, який прагнув якнайшвидше повернути з допомогою каталонців територіальні втрати в Анатолії, направив мегадуку Рожера де Флора (1267–1305) з його військом на Кізікський півострів. Розгромивши турків в битві на мисі Артака, каталонці розмістилися на зимові квартири на півострові, куди ранньою зимою 1303/1304 р. підтягнулися аланські формування. Приїхавши до імператора за платнею для воїнів, Рожер де Флор вимагав підвищення виплат аланам, “оскільки були хоробрі в битві”. Але поки командир перебував у столиці, через різницю в оплаті між аланами і каталонцями стався конфлікт, в ході якого був убитий син ватажка алан Гіркона [4, с. 346]. Після цього аланський загін чисельністю близько 500 осіб покинув каталонців аж до літа 1304 р., поки конфлікт вдалося уладнати.

Протягом літа і ранньої осені 1304 р. каталонці відвоювали кілька ромейських міст. Восени 1304 р. до каталонців приєдналися сили Берангарія д'Естенца, незабаром призначеного мегадукою. Рожер де Флор, в свою чергу, у січні 1305 р. отримав титул кесаря. Після успішних військових дій каталонців на сході імператор вирішив направити найманців до Адріанополь для об'єднання з силами Михайла IX, що протистояли болгарській армії. Прагнучи зміцнити обороноздатність імперії на східних рубежах, Андронік II передав найманцям в управління малоазійські землі імперії [4, с. 571].

Але події різко змінилися, коли внаслідок інтриг генуезців, співправитель Михайло IX спричинився до підступного вбивства з допомогою алан відважного кондотьєра Рожера де Флора 30 квітня 1305 р. [4, с. 575]. Каталонці відразу ж укріпилися на захоплених територіях і приступили до повного розграбування фракійської провінції імперії [4, с. 577]. Протягом наступних двох років каталонці захопили більшість фракійських фортець. Спроби Андроніка II мирно врегулювати конфлікт провалилися, оскільки найманці більше не довіряли імперії, яка організувала вбивство їх ватажка. Також не вдалося залучити проти каталонців інших найманців, які залишилися вірними імперії, щоби силою прогнати їх з Фракії. Невдалими виявилися походи знятих з болгарського напрямку військ великого етеріарха Нестонга Дуки, великого чауша Умпертопула і найманців-туркопулів під проводом Войса. Великий бій при Априсі закінчився поразкою візантійського війська, яке під час бою залишили наймані контингенти *аланів та туркопулів*, перейшовши на бік *каталонців* [4, с. 578–584].

Практична відсутність власного війська і неспроможність утримувати значні контингенти найманців врешті завершилися загибеллю імперії.

Неспроможність утримувати постійно більш-менш значні формування кондотьєрів чи інших найманців також спонукала окремих правителів взятися за модернізацію самого війська та системи його комплектації. Одним з перших, хто взявся формувати і утримувати постійне військо, був міланський герцог Філіпо Марія Вісконті. Правда, його спонукала також повна недовіра до своїх кондотьєрів, особливо успішних, які користувалися симпатією у військах. Герцог теж відразу зіткнувся перш за все з фінансовими проблемами. Утримувати постійні контингенти було дорого і важко. У 1420 р. Філіпо Марія Вісконті зумів набрати у свою постійну гвардію (*familiars of armo, famiglia ducale*) тільки 700 латників, відбираючи туди лише тих, хто прослужив у найманих військах герцогства не менше 5 років. До 1467 р. його наступники довели чисельність цього контингенту до 2 тисяч латників, об'єднаних в 11 ескадронів. За міланським прикладом неаполітанський король Альфонс V організував постійне військо у складі 20 ескадронів латників загальною чисельністю 1000 осіб. Ці ескадрони

також склалися з *списів* чисельністю 3 особи (латник, зброєносець і паж). Озброєння такі війська отримували за рахунок скарбниці, а крім того, їм платили по 4 дукати в місяць [63, с. 167–168].

Скарбниці правителів далі були неспроможними утримувати більш-менш значні війська. Сільські ополчення у кращому випадку могли виставити лучників, пращників та металників дротиків. Тому під час бойових дій вдавалися до послуг звичайних бандитів – *рут'єрів* (в джерелах часом виступають як *гасконці*, *ломбардці*, *валійці* і т. д.), які мали різноманітне озброєння і вели бій нечисленними пішими загонами. Відрізняло їх від кондот'єрів те, що основним видом плати цих найманців була військова здобич. Зрозуміло, що при відсутності логістики, зокрема продовольчого забезпечення, *рут'єри* нещадно грабували території, не дуже розрізняючи своїх від чужих. Після проходження подібного війська годі було сподіватися на можливість збору податків з певних територій. Почасти через це до кінця XIV ст. цей вид військ поступово зник [63, с. 168].

У Франції, плануючи військову реформу, король Карл VII змусив Генеральні штати у 1439 р. надати йому право щорічного збору спеціального податку на професійне військо (*ед*) і запровадити обов'язкову щорічну купівлю певної кількості солі у королівських відкупщиків за високими цінами (*габель*), доходи від чого мали йти також на утримання професійного війська. Долучивши до цих коштів надходження від подимного податку (*фуаж*), король у 1445 р. провів військову реформу. Ця перша реформа стосувалася утворення постійного кінного війська. Проводячи реформу, король планував створити 15 ордонансних (тобто створених за королівським ордонансом) рот загальною чисельністю 9 тисяч воїнів. *Роти* склалися з *списів* в складі кожного мало бути шість бійців (кінний латник з лицарським озброєнням, *кутільє* – піший латник з алебардою, два кінні стрільці з лука або арбалета, паж-зброєносець і *кнехт* – пікінер), які мали 6 коней. Тобто, передбачалося, що на марші роти переміщалися на конях. За задумом *рота* мала мати 100 *списів*, тобто 600 бійців (100 кінних латників, 100 *кутільє*, 200 кінних лучників, 100 пажів-зброєносців і 100 *кнехтів*). На практиці число *списів* в *ротах* коливалося від 10 до 100, так як і надалі не

вистачало коштів. У бою роти шикувалися в чотири шеренги: в першій кінні латники, в другій – кутільє, третю і четверту склали лучники. Пажі та кнехти підсилювали перші дві шеренги, залишаючись своєрідним резервом [106, с. 373–374].

У 1448 р. король провів другу військову реформу, яка передбачала утворення міліційної піхоти. За цією реформою від кожних 50 сільських господарств набирався один *вільний стрілець*: лучник або арбалетник. Таких стрільців планувалося набрати 16 тисяч. З них мали бути сформовані 32 *роти* чисельністю по 500 осіб, очолені капітанами. Кожні вісім рот мали перебувати під командуванням генерал-капітана. Передбачалося, що *вільні стрільці* будуть постійно вдосконалюватися в стрільбі, за що у мирний час вони звільнювалися від податків, а у військовий – виступивши на службу, вони мали отримувати платню.

Вдалося набрати не більше 10 тисяч *вільних стрільців*, але й ці міліційні формування себе не виправдали і невдовзі від них довелося відмовитися [106, с. 374].

Після Карла VII військові реформи продовжив Людовик XI. До того часу стала очевидною зростає роль піхоти, особливо швейцарської. Французький король зумів запропонувати швейцарцям найбільш вигідні умови і швейцарська піхота (пикінери та алебардисти) стала основним компонентом французького війська. Людовик XI поряд з цим продовжував і далі формувати підрозділи лучників та арбалетників. Рівночасно йшло насичення війська артилерією [352, с. 127–131].

Але всі ці реформи були тільки спробою модернізації старої існуючої системи, відсутність потрібних ресурсів змушувала утримуватися від радикальніших змін. Тому домінантною залишалася тенденція збереження хоча б частки лицарського війська, на озброєння якого не потрібно було витратити додаткових коштів зі скарбниці.

Так у війську герцогині Анни Бретонської (1476–1514) *спис* складався з 5 осіб: капітан-латник, два лучники, паж і лакей. Лучники теж виступали зі своїми пажами-шевальє [144, с. 152]. У такий спосіб дрібне дворянство заповнювало

шеренгові посади у війську. Навіть пізніше, за короля Генріха II (1547–1559) у Франції кожен сеньйор з річним доходом у 500 ліврів виставляв одного латника, з доходом у 300 ліврів – лучника.

Опиралися реформам і стани, перш за все, зрозуміло, дворянство. Воно хвилювалося за долю своїх ленів. І сам уряд не мав рецепту, у якій спосіб тепер відібрати феоуди у їх державців. Через це всі реформатори уникали радикалізму. Тим більше, що стани і так опиралися всім заходам щодо створення постійного війська.

Венеційський дипломат Мікеле Суріано у 1561 р. писав про французьку армію: “Що стосується піхоти, то кращими для неї вважаються гасконці, тому що вони найбільш стійкі і більше інших здатні виносити тяготи війни, тобто найближче підходять по якостям іспанських солдатів. Гасконців можна набрати всього 6 або 7 тисяч. Жителі інших провінцій, особливо прикордонних, які звикли до війни, могли би дати прекрасну і численну піхоту, якщо би їм дали відповідну муштру. Людовик XII заклав легіони з селян. Франциск I розширив цей почин. Він хотів створити з них армію в 40 чи 50 тисяч чоловік, щоби Франції не доводилося бути данницею швейцарців. Але всі ці заходи були знищені внаслідок тиску станів – Генеральних Штатів, на думку яких використання зброї повинно було залишатися привілеєм шляхти. Для цього існує багато причин і, між іншим, боязнь озброїти плебеїв, які, як тільки вони отримають в свої руки зброю, можуть піднятися проти шляхти і вельмож через залежність і через бажання відомстити за ті утиски, які їм доводиться терпіти” [371, с. 154].

Найбільше зусиль для реформування лицарського війська приклали бургундські герцоги. Хоча вони також належали до династії Валуа, але території їхнього герцогства, куди, окрім Бургундії, входили Брабант, Фландрія і Франш-Конте, які переживали економічний бурхливий розвиток, випереджаючи французькі землі, змушували їх відстоювати свій суверенітет. У другій половині XV ст., в міру того, як Англії, традиційний союзник Брабанту і Фландрії, виходила з війни з Францією, Бургундія знову зіткнулася з перспективою

інтеграції у Французьке королівство. Маючи непогані надходження до скарбниці, бургундські герцоги намагалися створити потужне боєздатне військо. Проблемою було те, що бургундські герцоги залишалися вірними лицарським традиціям і будували лицарську армію.

У 1467 р. за Філіпа III Доброго бургундське військо налічувало 15–18 тис. осіб, об'єднаних у 24 роти. Бургундська рота налічувала близько 900 осіб, в т. ч. 60 *жандармів* з важким лицарським озброєнням, 60 *кутільє* (латників-списоносців з облегшеним озброєнням), 400–500 лучників і 300–400 піших пікінерів, арбалетників та кулевринерів (бургундське військо брало на озброєння найновіші перші зразки вогнепальної зброї). Роти ділилися на *списи* чисельністю 8 осіб (жандарм, кутільє, 3 лучники і 3 піші воїни).

Згідно з Діжонським ордонансом від 8 лютого 1473 р. кожен *жандарм*, який озброювався власним коштом, мав мати трьох коней вартістю не менше 30 ліврів, пластинчатий *білий панцир*, який закривав тіло з ніг до шиї, шолом-салад з підбородником (заохочувалося використання і нових конструкцій – міланських шоломів-арметів), меч, кинджал, ударну булаву та ударний спис. Ордонанс не регламентував кінських панцирів, але їхнє використання передбачалося, бо один з трьох коней мав бути достатньо сильним, щоб об його нагрудник зламався ворожий спис. Крім того, кінський шолом *шанфрен* (*chanfreins*) мав мати плюмаж однаковий з плюмажем шолому свого вершника з біло-синього пір'я. Основою такого пластинчатого *білого панцира* була кіраса, нагрудник і наспинник якої з'єднувалися при допомозі ременів з пряжками. До кіраси кріпилася додаткова пластина прикриття живота – *плацкарт* та кольчужна спідниця. Нагрудник з правої сторони під вирізом мав виступаюче опертя для списа – *фокр*. Наплічники, наручі, налокотники, поножі теж були пластинчатими. Сталеві черевики з гострими носами могли замінятися шкіряними черевиками з кольчужним прикриттям, яке прив'язувалося навощеними шнурками. Рукавиці мали рифлені металеві пластинки. *Жандарми* використовували для захисту також щити-тарчі прямокутної або трапецієвидної форми з виїмкою під спис.

Під кірасу одягали кольчугу або ж *пурпуен* чи *півпурпуен* із зшитих трьох чи двох шарів простібаної лляної тканини, підбитої бавовною товщиною у тричотири пальці. Для міцності *пурпуени* прошивали ще вертикальними шкіряними полосами. Для краси пурпуени покривали бархатом та шовком різних кольорів, причому ці декоративні шари також збільшували захист. Також одягали пару простібаних штанів, а коліна обертали тонкою шерстю, щоби не натерли поножі та наколінники.

Тим же ордонансом було регламентоване спорядження *кутільє* (фактично лицаря-башильєра): сталевий нагрудник поперх *бригантини* або бригантина поперх кольчуги, шолом-салад з кольчужною бармицею, наручі і сталеві рукавиці, добрий дротик або півспис з фокром і прикриттям руки, півтораручний меч та кинджал. Ноги прикривалися кольчужними *бре*, поперх штанів.

Таким чином, спорядження *кутільє* дозволяло останнім поряд з лицарями-жандармами приймати активну участь у польових битвах.

Кінний лучник, який споряджався коштом жандарма, мав мати коня вартістю 10 екую, *жак* з високим коміром поперх кольчуги, пошитий з не менш як 12 шарів тканини, з яких три мали бути склеєними, а решта прошитими, салад без забрала, чоботи, довгий англійський лук з 30 стрілами в колчані, дворучний меч та кинджал. Арбалетники та арбалетники кренекін'є мали мати коней вартістю 20 франків, бригантини або нагрудники поперх кольчуг, наручі і кольчужні бармиці, салади без забрал та мечі.

Піші кулевринери (які стріляли з ручних бомбард – *скопітусів* та *петрінал*) мали носити кольчуги, пікінери – кольчуги або жаки, всі піхотинці носили салади без забрал, наручі, мечі та кинджали.

Пікі мали довжину до 5 м. При штурмах та облогах пікінери отримували щити-*навуа* в повний зріст. Ця категорія воїнів утримувалася теж за рахунок державців лєнів [171, с. 67–71].

Бургундські ордонансні роти були добрим військом порівняно з іншими лицарськими формуваннями, але у боротьбі з новітніми пішими формуваннями, приміром, тої ж швейцарської піхоти, вони були малоприсадибними. До того ж,

зосередження в одному *списі* піших та кінних воїнів не могло дати належного ефекту, доцільніше було виділити окремо підрозділи піших латників, арбалетників і кулевринерів хоча б у складі *рот*. Але цьому заважала феодальна система комплектації, яку зберігала бургундська армія.

Однак ордонансного війська було замало, і герцог Карл Сміливий у 1469 р. звернувся до італійського кондотьєра Родольфо Ганзага (1451–1495) з пропозицією набрати 1200 *списів* по 5 вершників, розділити на роти і привести їх у Бургундію. Реалізувати цей проект не вдалося через відсутність коштів. Можливо також до невдачі спричинився надто юний вік молодшого сина маркіза Мантуї та пов'язані з ним відсутність досвіду і популярності.

Тоді герцог Карл Сміливий провів нову військову реформу, зобов'язавши всіх державців ленів вартістю більше від 360 ліврів виставляти у герцогське військо одного жандарма з кутільє і пажем та 6 піших лучників, державців ленів вартістю від 240 до 360 ліврів – 1 жандарма, державці ленів вартістю від 120 до 240 ліврів – 3 піхотинців (лучник, арбалетник, пікінер). Герцог і надалі робив ставку на важкоозброєних жандармів.

За ордонансом 1470 р. у Бургундії мало бути 1 тис. *списів*, однак фактично вдалося набрати тільки 899 (899 жандармів та 2697 лучників) і 177 *півсписів* (177 жандармів, 178 кутільє, 49 піших арбалетників і 646 піших лучників). Це було набагато менше від потреб герцогства у військовій силі.

У 1471 р. герцог видав розпорядження про набір у Брабанті 1250 списів у складі 4 осіб (жандарма, пікінера, арбалетника і кулевринера), тобто близько 5 тис. воїнів. Виконати і це доручення також не вдалося [239; 399].

Бургундський герцог гарячково шукав виходу у зміні структури війська, яке він очолив сам у ранзі *капітана*. Ордонансом від 15 червня 1471 р. встановлювалася нова структура війська, яке тепер мало складатися з 10 *рот*. Тепер ротами командували не *капітани*, а офіцери в чині *кондюктер* (conducteur). Кожна *рота* ділилася на 10 *взводів* (dixains). *Взвод* складався з двох *камер* (chambres): по 4 і по 6 списів. Четвіркою командував *шеф де шамбр*, який підпорядковувався командиру шестірки – *дизан'є*. Останній був одночасно

командиром цілого *взводу* (*dixains*). Таким чином, кожен із 100 списів роти мав мати 6 (згодом 9) бійців: жандарм з трьома кіннями, кутільє, паж, 3 лучники, пікінер, арбалетник, кулевринер, з яких 6 мали бути кінними. До складу кожної роти входили також 1-2 трубачі-*тромпетто*, хірург, комісар (який слідкував за порядком), нотаріус і скарбник-*трезор'є* з помічником.

Цим ордонансом була встановлена плата за службу в залежності від рангу. Шеренгові бійці отримували від 4 ліврів, пажі – 6, кутільє – 10, жандарми – 15, шеф де шамбр – 20, дізан'є – 24, кондюктер – 100. Таким чином, незважаючи на певний відхід від феодальної системи комплектації з грошовою платою за службу, у складі списів зберігалися піші та кінні воїни і стрільці трьох різних формацій (3 лучники, арбалетник і кулевринер).

У 1472 р. бургундське військо у складі 12 ордонанських рот мало 8400 бійців (1200 жандармів, 3 тис. кінних лучників, 600 кінних арбалетників, 1 тис. піших лучників, 2 тис. пікінерів та 600 кулевринерів).

Структура війська себе не виправдала. І у жовтні 1473 р. герцог Карл Сміливий видав Сан-Максімінський ордонанс. За цим ордонансом *рота* мала складатися з 4 *ескадронів* по 4 *камери* 6-списового складу. 25-й спис в ескадроні був особистим списом командира ескадрону *шефа д'ескадр* (*chief d'escadre*). Трьох командирів ескадронів призначав *кондюктер*, четвертого – *капітан*, тобто сам герцог. Але і далі у списках залишалися піші та кінні воїни і стрільці трьох різних формацій (3 лучники, арбалетник і кулевринер).

Фактично бургундські роти були спробою поєднання англійської, фламандської та швейцарської практик з традиційним досвідом лицарського війська. Але цей експеримент не дав позитивних результатів. Поєднати і ефективно використовувати у складі одного підрозділу піших та кінних воїнів не вдалося.

Аж за наступним Лозанським ордонансом (травень 1478 р.) всі піхотинці були виведені зі складу рот і з них сформовано 6 окремих піхотних підрозділів (*enfants pied*). Важка кавалерія була зведена у 12 рот (по 100 жандармів), решта – зведена у 24 роти легкої кавалерії, переважно кінних лучників (теж по 100 осіб).

Піхота була переформована у 3 корпуси по 10 рот (теж по 100 осіб). Всі роти ділилися на десятки, очолені *дизан'є*. Однак ця реорганізація бургундського війська виявилася дещо запізнілою [399].

Крім власних військ бургундські герцоги використовували найманців. Спочатку це були переважно англійці, які після Столітньої війни не поспішали повертатися додому. У 1472 р. їх було ще 2–3 тис. Далі наймали переважно італійців. Так у 1474 р. за 190 тис. крон в Італії було найнято на 5 місяців 8 тис. кінноти і 5 тис. піхоти [446].

Між Бургундією і Франш-Конте та Фландрією і Брабантом лежало герцогство Лотаринзьке. Коли у 1473 р. його престол успадкував молодий Рене II граф де Водемон (1451–1508), бургундський герцог Карл Сміливий вирішив скористатися з цієї нагоди і об'єднати всі території під своєм зверхництвом. Це була жахлива політична помилка. Якраз після фактичної втрати потужного англійського союзника у боротьбі з Францією, Бургундське герцогство потребувало підтримки своїх сусідів Лотарингії та Швейцарської конфедерації, особливо останньої, чиє військо довело свої високі бойові можливості. Але Карл Сміливий залишався гордим лицарем і союз з швейцарськими селянами не вважав за потрібний. Вмілий підступний політик французький король Людовик XI, плануючи повністю підпорядкувати Бургундію, негайно вступив в союз з Швейцарською конфедерацією, яку переконав у підступних намірах бургундського герцога. Так само він обнадіяв і юного лотаринзького герцога. Підбурені ним союзники у жовтні 1474 р. оголосили Бургундії війну.

Реформоване бургундське лицарське військо виявилось неспроможним протистояти швейцарській піхоті. Але спочатку все розвивалося зовсім інакше. Вторгнувшись у Лотарингію з 20-тисячним військом, бургундський герцог Карл Сміливий протягом 1475 р. зайняв практично всю територію герцогства.

У лютому 1476 р. бургундське військо обложило швейцарське місто Грансон. Невеликий гарнізон чисельністю близько 500 швейцарських солдатів з Берна не став чинити опору і здався. Бургундці перебили полонених, помстившись швейцарцям за їхню жорстокість у минулому році при здобутті бургундського

міста Штефіс. Швейцарське військо підійшло до Грансону 2 березня 1478 р. Його загальна чисельність складала бл. 18 тис. піхотинців, яких очолював Штеф з Валена. Основні сили бургундців знаходилися в укріпленому таборі. Невеликий гарнізон займав замок Вомаркюс, який прикривав північний прохід до міста вздовж Нойєнбурзького озера. Пробуючи оволодіти замком, швейцарці наштотхнулися на бургундську бойову охорону, відкинули її, але в ході переслідування їх зустріли арбалетними болтами бургундський авангард. Швейцарці зупинилися і відступили до основних сил.

Штеф з Валена розгорнув звичний бойовий порядок швейцарської піхоти: каре *п'кінерів* та *алебардистів*, зване *їжаком*. Карл Сміливий також не став спішити і вивів своє військо з табору, розгорнувши бойові порядки у три лінії. Першу лінію утворили *жандарми* – важка лицарська кавалерія, за ними розташувалася потужна бургундська артилерія – майже 400 гармат, третю лінію зайняла піхота. За планом герцога кавалерія лівого флангу повинна була атакувати швейцарців, а кавалерія правого флангу відійти, щоб дати можливість артилерії підтримати вогнем атаку лівого флангу. Довершити розгром противника повинна була піхота.

Задум в цілому був непоганий. Але атака бургундської лицарської кавалерії виявилася невдалою. Проламати або хоча б відкинути стіну *п'кінерів* та *алебардистів* кавалерія не зуміла. Досконале бронювання бургундських лицарів та їхніх коней не давало можливості подолати суцільні ряди легше броньованих *п'кінерів* та *алебардистів*. Озброєна довгими піками та алебардами швейцарська піхота мала можливість одночасно трьом рядам приймати участь у бою. Наявність за їх спинами свіжих бійців дозволяла замінити вбитих і поранених, а також втомлених товаришів. Спантичені бургундські жандарми зупинилися у нерішучості: їх зброя не досягала противника, а подолати на конях стіну *п'к* і *алебард* було неможливо. Швейцарці відчули цей момент і самі рушили у контрнаступ цією ж зімкненою стіною. Жандарми почали відступати.

За таких умов, маневр важкої кавалерії правого флангу був сприйнятий як загальний відступ. Бургундська піхота, яка займала третю лінію, почала втікати з

поля бою. Артилерія, скорострільність якої бажала значно кращого, не змогла врятувати ситуації і сама стала легкою здобиччю швейцарців. Бургундська армія відійшла у свій табір, залишивши на полі бою свою потужну артилерію. На їхнє щастя, обережні швейцарці не ризикнули штурмувати табір.

Розуміючи, що противник скористається з покинутої артилерії і почне штурм табору, герцог Карл Сміливий прийняв рішення відступати далі, залишивши табір. Швейцарці не мали кавалерії, тому не переслідували противника, а зайнялися грабунком багатого табору.

Бургундці втратили в цій битві від 200–300 до 1,5 тис. осіб, але в руки противника потрапила майже вся їхня артилерія. Швейцарська армія втратила від 70 до 200 осіб [286, р. 64–91; 476, р. 232–238]. Перша коротка битва показала всю вразливість лицарського війська. Потрібно було змінювати щось у його структурі і тактиці.

Армія Карла Сміливого відійшла до швейцарської фортеці Муртен, розташованої на березі Муртенського озера. Тут герцог дочекався підходу резервів та найманців і з цими силами взяв в облогу фортецю. В його розпорядженні було не менше 20 тис. військ, в т. ч. більше 2 тис. *жандармів*. Бургундці збудували *контрвалаційну лінію* навколо фортеці, зосередивши на ній всю свою артилерію, яка залишилася, та *циркумвалаційну лінію* в двох кілометрах від фортеці, яка би мала захистити їх від спроб деблокади з боку швейцарського війська.

12 червня герцог спробував штурмувати Муртен, але гарнізон вперто оборонявся і бургундці після відчутних втрат припинили штурм. Герцог наказав посилити обстріл і приступити до облоги.

22 червня до міста підійшли швейцарські війська та їх союзники і розташувалися у лісі на північний захід від Муртена. Герцог Карл Сміливий не сподівався, що втомлений маршем противник відразу ж наважиться на атаку. Але швейцарці розгорнулися у бойові порядки і рушили на штурм циркумвалаційної лінії. Першу їх атаку відбила бургундська артилерія. Однак швейцарці організовано відійшли з-під обстрілу, перебудували свої бойові порядки і негайно

повторили атаку знову, змінивши її напрямок. Це відбувалося настільки організовано і швидко, що бургундці не встигли перемістити свою артилерію і перекинути достатні сили. Карл Сміливий, намагаючись зупинити цю атаку, вивів ударну частину свого війська з табору і контратакував швейцарців у фланг. Але знову бургундські жандарми, які повторили свою помилку під Грансоном, виявилися безсилими проти швейцарської піхоти, розгорнутої в бойовий порядок *їжака*. Контратака бургундців не зупинила швейцарців, яким вдалося прорвати *циркувалаційну лінію*. Одночасно гарнізон Муртена здійснив вилазку, прорвав *контрвалаційну лінію*, звідки була знята більшість військ, і вдарив у спину захисникам *циркувалаційної лінії*.

Втрати бургундського війська склали 6–8 тис., значна частина їх припала на англійських лучників, які залишалися на обох лініях без прикриття латників. Швейцарці втратили близько 500 осіб [286, р. 105–112; 476, р. 242–249].

Розвиваючи цей успіх швейцарські та ельзаські війська під командуванням лотаринзького герцога Рене II до кінця 1476 р. витіснили бургундців з Лотарингії. 10 жовтня 1476 р. Рене II визволив від бургундців свою столицю Нансі.

Тоді Карл Сміливий з 10-тисячним військом швидким маршем підійшов до Нансі. Це теж була стратегічна помилка. Сил цих було недостатньо. Відразу ж туди виступила 20-тисячна швейцарсько-лотаринзька армія під командуванням герцога Рене II. Молодий герцог Рене де Водемон був хоробрим, але малодосвідченим у військовій справі, однак його супроводжували заслужені капітани Вільгельм Гертер, який командував швейцарською піхотою, та Освальд фон Терштейн, який командував ельзаською кавалерією.

Довідавшись про підхід противника, Карл Сміливий 5 січня 1477 р. перегородив йому шлях, зайнявши позицію між р. Мерт і лісом. На цей раз, вже не покладаючись на ударну силу своїх *жандармів*, він наказав більшій частині з них зайняти місця в каре спішеними, залишивши тільки трохи кавалерії на флангах для маневру. Фронт його військ прикривав неглибокий струмок, зарослий кущами. Однак на цей раз противник мав значну перевагу. Досвідчений швейцарський капітан, скориставшись із заметілі, непомітно обійшов правий

фланг бургундської армії і зайняв пагорб, звідки атакував противника. Одночасно інша група швейцарської та найманої німецької піхоти обійшла бургундців зліва берегом ріки Мерт і атакувала їх з тилу. Артилерія бургундців в цьому випадку залишилася поза битвою. Кавалерія герцога Рене не пробувала форсувати струмок і займала позиції безпечні від обстрілу. Противник мав повну чисельну і оперативну перевагу. Значна частина відступаючої бургундської піхоти втопилася у холодних водах р. Мерт, інша частина сховалася у невеличкому замку Жарвіль, який знаходився при дорозі з Нансі у Люневіль.

Герцог Карл Сміливий отримав поранення від ударів піками в стегно і пах, коли він звалився з коня – йому проламали голову. Тіло знайшли 7 січня на березі ставка в кількох сотнях метрів від початкової позиції бургундців. Зрозуміло, що труп герцога був пограбований, а тіло понівечене. Герцог Рене II наказав поховати останки у придворній церкві Сен-Жорж в Нансі, звідки пізніше вони були перенесені у Брюгге в собор св. Богородиці [286, р. 375–412; 476, р. 442–479].

Бургундські війни 1474–1477 рр. були останніми значними бойовими діями, в ході яких вже реформована лицарська кавалерія намагалася відстояти свою провідну роль. Незважаючи на безперечні військові таланти бургундського герцога Карла Сміливого, його різноманітні і загалом непогано продумані реформи, насичення бургундського війська польовою артилерією найновіших зразків, участі у ньому найманих контингентів англійських лучників і італійських кондотьєрів, всього цього виявилось замало, щоби успішно протистояти швейцарській піхоті. Бургундській армії явно бракувало добре організованої лінійної піхоти. За її відсутності, напевно, у польових битвах доцільніше було обирати оборонні варіанти, стримуючи активність противника з допомогою своєї артилерії і використовуючи кавалерію тільки для глибоких обходів та раптових ударів.

Подібні спроби реформування лицарського війська відбувалися і у Центрально-Східній Європі. І тут також ці реформи носили половинчатий характер через протидію лицарства.

У 1343 та 1347 рр. король Людовик Анжуйський (Лойош Великий) почав формувати наймані *бандерії* (хоругви) в доповнення до легкої кінноти *половців* і *секеїв*. Вони включали *бандерії* арбалетників та піших латників. Для їх утримання з міст знімалися надзвичайні податки. Але чисельність цих військ було незначною.

Угорські барони по комітатах формували власні *бандерії* переважно з своєї клієнтели – фаміліярів, залучаючи туди *немешів*, *йобагіонів* та *госпітів*. *Немеші* – дрібне лицарство у прикордонних комітатах, тотожне лицарям-бакалаврам. *Йобагіони* – початково вільні селяни, які складали основу ополчення, виступаючи на службу з конем у легкій броні, з списом та щитом. Уже з XII ст. вони ділилися на три категорії: *jobbagiones regni*, тобто *йобагіони* королівства – лицарі, які займали місце між баронами та дрібною шляхтою-немешами; *jobbagiones castrum*, тобто *йобагіони* замку, зобов'язані нести гарнізонну службу, та *jobbagiones komitates*, тобто *йобагіони* області-комітату, які часом залучалися до комітатських ополчень, займаючи проміжне становище між *servientes regis* – букв. *слугами королівства* – тобто військовими станами і тяглим населенням. *Госпіти* – поселенці, переважно у прикордонних комітатах, зобов'язані були нести службу по охороні власної території і замків. *Йобагіони замків* були піднесені до шляхетського стану королем Карлом Робертом у 1322 р.

Шляхта противилася цим процесам і королівський уряд мусив шукати певних компромісів. Так законом 1351 р. було підтверджено Золоту буллу 1222 р., яка захищала права шляхти і проголошено рівність привілеїв і прав всієї шляхти, при цьому т. з. *дідівське право* (*jus aviticum*) захищало середню та дрібну шляхту від захоплення баронами їхніх земельних володінь, а декрет 1433 р. зобов'язав також баронів приймати участь у комітатських шляхетських зібраннях, а їх селян сплачувати особливий податок на користь цих зібрань.

У часи Людовика Анжуйського угорське лицарство взяло активну участь у італійських та балканських кампаніях, де зустрілося з останніми новинками військової техніки та організації. Це не змінило їх ставлення до королівських військових реформ. Захист власних інтересів виявився важливішим.

Успішна боротьба баронів з королями Анжуйської династії та Люксембургами гальмувала їхні військові реформи. 29 травня 1439 р. король Альбрехт Габсбург був змушений своїм декретом підтвердити не тільки звільнення шляхти від десятини, але від військової служби за межами Угорщини [173, с. 165–192].

У середині XV ст. Угорщина стала основним центром протидії османської експансії. Лідери угорських баронів взяли ініціативу у свої руки. Велику роль в реформуванні угорського війська відіграли барон Янош Гуняді (1387–1456), трансільванський воєвода і регент Угорщини (1446–1453) та його син король Матяш Корвін (1458–1490). Янош Гуняді пробував формувати піше військо з вільних селян, озброєних коштом скарбниці, але знову через протидію баронських ліг це йому не вдалося. Довелося задовольнитися незначними контингентами найманої чеської піхоти.

Матяш Корвін, продовжуючи політику батька, у 1467 р. добився утворення постійної найманої армії. Він також долучився до утворення формацій легкої кавалерії знаменитих пізніше *гусарів*. У 1458 р. цей вид кавалерії комплектувався за набором згідно з принципом: один вершник від 20 дворів (від угорського *húsz* – двадцять і походить назва). Угорські гусари XV ст. носили кольчуги, *байдани* (кольчуги з плоских кілець, які збільшували площу захисту у 1,5–2 рази при збереженні ваги у 6–6,5 кг, були без коміра, з розрізом на грудях і короткими рукавами) або *бехтерці* (кольчуги з вплетеними металевими пластинами), шоломи без забрал (часом з стрілками) і *угорські тарчі* (випуклі тригранні щити). *Гусари* були озброєні кавалерійськими піками та мечами-кончарами з довгими тонкими лезами, мали також композитні луки. Утримувалося це військо коштом селянських дворів, що дозволяло королівській скарбниці трохи зменшити витрати.

Від угорців цей вид кавалерії перейняли поляки з 1500 р., причому початково у польських *гусарах* служили виключно серби та угорці. За реформою Стефана Баторія (трансільванського воєводи, який став польським королем) *гусари* отримали повні лати, тобто кіраси з наплічниками, а також захист рук і ніг

та пістолети замість луків. У другій половині XVI ст. гусари у польській кавалерії становили більше половини її чисельності. З 1598 р. з'явилися *крилаті* гусари (початково дуги з крилами були просто додатковим захистом спини, пізніше перетворилися у парадну приналежність). Польські *гусари* як важка кавалерія приносили славу польському війську впродовж XVII століття, а сама формація проіснувала до 1772 р. [320].

Внутрішня боротьба в Угорщині особливо посилилася після придушення у 1514 р. повстання хрестоносного ополчення *куруців* (буквально: *хрестоносців*), зібраного з вільних селян та дрібної шляхти для війни з турками. 23 квітня 1514 р. на чолі цього майже 40-тисячного війська був поставлений шляхтич Дьєрдь Дожа (1470–1514), який у 1513 р. як капітан кінної *бандерії* війська трансільванського воєводи Яноша Запольяї відзначився у поході проти турків. Угорська шляхта, побоюючись, як посилення короля, так і озброєння селян, 23 травня відмінила хрестовий похід, чим сама спровокувала бунт. Яношу Запольяї вдалося при Темешварі 15 липня 1514 р. розгромити *куруців*. 20 липня 1514 р. Дьєрдя Дожу було жорстоко страчено, не менш жорстокою була і розправа з повсталими [341].

По суті, угорське баронство само підготувало розгром країни, не дозволивши королівській владі до кінця реформувати військо і виключивши участь селян у можливому опорі туркам. Тому поразка під Мохачем у 1526 р. стала логічним результатом, який знищив одну з найбільших європейських держав.

Непридатність шляхетського ополчення, яка проявилась вже під час Тринадцятирічної війни 1454–1466 рр., змусила польських королів теж вдатися до залучення рот найманої піхоти, організованої за європейськими зразками. Вартість такої піхоти постійно зростала з другої половини XV ст., коли найдешевший воїн обходився у 5 флоринів на квартал. Комплектувалася ця піхота шляхом найму, яким займалися безпосередньо капітани, які командували ротами (з 143 капітанів, відомих за період 1454–1500 рр., 62 були шляхтичами, а 76 – міщанами). При цьому переважна більшість найманців походила з Чехії, Моравії,

Сілезії та словацьких комітатів Угорщини, поступово поступаючись вихідцям з різних німецьких земель.

Протягом XV ст. піші роти на 80 % були озброєні кушами (арбалетами) і тільки по 10% складали пікінери та павез'єри (польські павез'єри, крім великих прямокутних дерев'яних щитів-павез, обтягнених тканиною, для захисту від стріл, мали ще важкі піки). Чисельність польських рот, озброєних арбалетами-кушами теж складала 20–40 осіб [327, s. 85–98; 328; 364, s. 141–174; 479, s. 244–351; 515, s. 85–89; 328; 199, s. 421–430]. А з кінця XV ст. Польща і Литва вже успішно засвоювали європейські технічні новинки [307, р. 24; 327]. Однак у такій шляхетській республіці, як Річ Посполита, якою стали Польща та Литва після Люблінської унії 1569 р., проведення радикальних військових реформ було неможливим. Тому аж до поділів держави у XVIII ст. зберігалися територіальні *хоругви* шляхетського ополчення т. з. *посполитого рушення* (куди незначні контингенти, визначені магдебурзькими привілеями, виставляли і міста) і приватні магнатські війська чисельністю іноді у 6 тис. і більше (зокрема полки і хоругви українських і литовських князів та магнатів). Постійна татарсько-турецька загроза південним кордонам спонукала до життя самовільну *козацьку* організацію, а також *кварцярне* військо (яке утримувалося на *кварти*, зібрану з королівських доменних володінь) та *вибранецьку* піхоту (запроваджену королем Стефаном Баторієм за принципом угорського гусарства – один вибранець тільки не від 20 дворів, а й від 20 ланів). Але головною частиною королівського війська залишалося т. з. *компутове* військо, тобто наймане, куди увійшли наймані піхотні та кінні *роти*. Після реформи 1580 р. піхотні роти у польському *компутовому* війську були трьох типів: польська, угорська та німецька. Польські роти мали по 200 осіб і ділилися на *почоти* з 10–20 осіб. Командир почоту звався товаришем, рядові – паходками або драбами. Командували ротами *ротмістри*, заступниками яких були *поручники*, в роті був також *хорунжий*, який ніс прапор (хорогву) роти. Угорська рота мала 100 гайдуків, озброєних аркебузами (потім мушкетами) та списами. В роті було 3 офіцери (капітан, поручник і хорунжий), довбуш-барабанщик і “шипош” – пищальник. Десятники командували десятма особами.

Німецька рота мала 400–500 жовнірів (жолдаків – від *жолд* – державне утримання) і складалася на дві третини з *мушкетерів* і на третину з *пікінерів*. Рота мала також 3 офіцерів (капітан, поручник і хорунжий), фельдфебеля, фур'єра-провіантмейстера, 2 помічників профоса, фельдшера. Німецькі роти ділилися на плутонги (взводи). Піхотні роти польського війська об'єднувалися у полки (регіменти), які мали невеликі штаби з кількома довбушами-барабанщиками та трубачами [97, с. 143–144].

У польському *компутовому* війську були також рейтарські кінні роти (організовані після реформи 1570 р.), які налічували 300 осіб. Рейтари мали кіраси і відкриті каски-шоломи, були озброєні двома короткими мушкетами і довгим мушкетом, мали також шаблю і чекан. В роті були капітан, поручник, хорунжий, підхорунжий, капелан, хірург, писар, квартирмейстер, вагенмейстер (начальник обозу), 6 вахмістрів, 2 ковалі і 2 драбанти (ординарці капітана) [97, с. 143].

Самоорганізоване українське козацьке військо було взято державою в *реєстр* (тобто долучене до *компутового*) і отримувало з скарбниці гроші за свою службу, а також відповідні привілеї. В реєстрі було 300 осіб (1572), 500 (1578), 1000 (1590, 1617), 3000 (1619), 5000 (1624), 6000 (1525, 1630, 1637), 7000 (1634), 40000 (1649). Реально *козаків* було значно більше. Так у 1618 р. у поході на Москву П.Конашевича-Сагайдачного взяло участь не менше як 12 тис. козаків, ще 3-4 тис. були у війську королевича Владислава. Під Хотином у 1621 р. було 20 тис. козаків [57, с. 99]. Козаки також ділилися на полки у складі переважно 5 сотень, які ділилися на курені і десятки (з середини XVII ст. число сотень уже не регламентувалося). За козацьким зразком були організовані *сотні* польських козаків (вони так і називалися козацькими) та литовських татар.

Всі ці формації, які виникли у польсько-литовському лицарському війську внаслідок реформ, за виключенням найманих іноземних формувань, набиралися переважно з числа представників військових станів: дрібної шляхти, панцерних і путних бояр, замкових та ординських сторож, а також частково з міщан. В рядах раннього козацтва були також представники княжих родин.

Намагання лицарства врятувати себе як військового стан, яке вилилося перш за все у пошуках нових конструкцій захисного озброєння, дуже швидко вичерпали свої можливості з огляду зростання ваги самого озброєння. Це ще більше підштовхнуло очільників держав, які самі були лицарями, до модернізації лицарського війська. Проводячи цю модернізацію, її ініціатори не мали можливості бути достатньо радикальними. Лицарський стан напружено слідкував за їх діями і намагався не допустити існування більш-менш численних формувань набраних з інших станів.

Повернення на поля битв піхоти після отримання останньою захисного спорядження і нової зброї (алебарди та їх різновиди і довгі піки), яка дозволяла їй протистояти лицарській кавалерії, значно знизили можливості останньої. Піші латники, які прикривали на полі бою лучників та арбалетників, дозволили раціональніше використовувати підрозділи цих двох грізних формацій, проти стріл і болтів яких лицарські обладунки виявилися безсилими. Останнє ще більше знизило можливості лицарської кавалерії. Стало очевидним, що гегемонії лицарської кавалерії наступив кінець.

Але феодальний спосіб комплектації військ, який перетворив *людей меча* на панівний клас, не так просто було трансформувати, не кажучи вже про його повну ліквідацію. Якщо міста-комуни могли дозволити собі формації кондотьєрів, то у більшості європейських правителів не було потрібних ресурсів. Це теж штовхало їх на модернізацію старої системи і підвищення ефективності лицарського війська.

Самі ж лицарі теж не збиралися так просто згодитися з своєю поразкою. Століттями накопичувалися лицарські традиції та формувалася лицарський менталітет, який став взірцем для всього суспільства, проникаючи не тільки у міщанське середовище, але й, навіть, у селянські маси. Навіть очевидна непридатність лицарської кавалерії в боротьбі з швейцарською піхотою, а потім і ландскнехтами, збільшення чисельності лучників і арбалетників, насичення військ артилерією та ручною вогнепальною зброєю, не переконали лицарство у закінченні його епохи. Посилене бронювання, використання багатозарядного і

комбінованого захисту, суцільних *білих* лат, даліше підсилення бронювання коней продовжувалися і у XVII ст. Але всі спроби реформування цього війська були приречені не через безперспективність пошуків захисту від нових видів зброї чи надто бурхливий технічний прогрес. Вони були приречені через їхнє спрямування на збереження його оснащення за рахунок державців феодин, що в принципі не могло дати потрібних результатів.

Найбільш активно в цьому напрямку діяли міланські та бургундські герцоги та французькі королі. Але навіть останні, запровадивши додаткові загальнодержавні податки, не змогли довести ці реформи до завершення. Збереження феодального чи, навіть, змішаного комплектування війська гальмувало також запровадження нових тактичних прийомів. В рамках цих пошуків невдачею закінчилися спроби поєднати в рамках одного підрозділу піших та кінних воїнів. Разом з цим, спроби реформування лицарського війська привели до створення нових організаційних форм, зокрема рот (компаній) як базових підрозділів, що було використано у наступному етапі створення постійних найманих військ.

Висновки до розділу 4

Приклад кондотьєрів підштовхнув і правителів до модернізації лицарського війська, перш за все, з врахуванням досвіду Столітньої війни. Першими до такої модернізації вдалися французькі королі, які зазнавали постійних невдач у ході цієї війни. Однак спроба скорочення обсягу лицарського війська за рахунок збільшення чисельності піхоти, зокрема стрілецьких підрозділів, наштовхнулася на два фактори: відсутність коштів на утримання таких підрозділів і використання найманих військ взагалі та протидію лицарства, менталітет якого не допускав втрату позицій саме у воєнній сфері. Вже через це всіляка можлива модернізація, яка відбувалася в умовах, коли стара феодальна система не була ліквідована, а більші феодали продовжували зберігати не тільки основні ресурси держав, а й власні формування і оборонні замки, не мала шансів на успішне завершення. До

того ж вони зберігали важку лицарську кавалерію як основну частину війська, що вже не відповідало вимогам часу. З усіх спроб модернізації найбільш послідовною була бургундська, але й вона завершилася невдачею саме через намагання зберегти важку лицарську кавалерію як ударну частину війська.

Швейцарська піхота на перших стадіях свого становлення і розвитку максимально враховувала всі вимоги часу. Формувалася вона з вільного населення, придатного до служби. Враховувалися можливості регіону щодо матеріального забезпечення: лише третина війська, яка займала перші ряди, носила захисне озброєння. Було враховано також всі переваги довгих пік, алебард і арбалетів, а також знайдено оптимальну форму бойових порядків у вигляді *їжака*. Ці бойові порядки виявилися нездоланими для лицарської кавалерії. Тріумфальні перемоги, однорідний національний, конфесійний та соціальний склад війська забезпечили високий бойовий дух, а постійна участь у війнах відшліфувала бойову і тактичну майстерність командирів, які висувалися на свої посади не за родовим принципом, а за бойові заслуги. Однак ці ж успіхи та тріумфи призвели до певного застою, яким скористалися їхні противники, враховуючи сильні і вразливі сторони швейцарської піхоти, в першу чергу, їхню незахищеність від масованого обстрілу тих же лучників через відсутність захисного озброєння у задніх рядах. Швейцарська піхота дещо зупинилася у своєму розвитку і тому не змогла протистояти новим формаціям, оснащеним вогнепальною зброєю.

РОЗДІЛ 5

ЗАВЕРШЕННЯ ПЕРЕХОДУ ДО ПРОФЕСІЙНОГО НАЙМАНОВОГО ВІЙСЬКА

Сержанти, по суті, були частиною лицарського війська тільки з дещо полегшеним захисним озброєнням. Вони приймали участь у битвах разом з лицарями, дотримуючись їхньої тактики. *Кондотьєри* відрізнялися від лицарського війська тільки системою комплектації і підготовки. Вони носили найкращі лицарські комбіновані обладунки і копіювали лицарську тактику, пристосовуючи її до нових умов, викликаних появою формацій арбалетників і лучників та поверненням на поле бою піхоти, яка отримала на озброєння довгі списи та різновиди алебард і захисні обладунки. Загалом утримання сержантів і кондотьєрів для державної скарбниці було дорожчим від утримання лицарського війська. Перевага цих формацій була у відсутності тенденцій до сепаратизму, більшій дисциплінованості і відсутності часових обмежень, щодо їх використання. Однак, коли грошові ресурси завершувалися, кондотьєри зі своїми ротами переходили на службу до більш багатих сюзеренів, нерідко ворогів своїх попередніх наймачів. Ще однією стороною їхньої діяльності було намагання захопити в полон якнайбільше противників, зрозуміло з елітних верств, викуп за яких, а також все озброєння, вартість якого постійно зростала, переходили до переможця. Кондотьєри нерідко свідомо чи несвідомо відмовлялися від повного розгрому противника, берегли свої роти і відповідно шкодували суперників, з якими могли невдовзі воювати під тими ж прапорами. Тому нерідко окремі битви перетворювалися в своєрідні театральні вистави, наближені до лицарських турнірів, коли в результаті “жорстокої січі”, яка тривала кілька годин, число загиблих налічувало одиниці. Кондотьєри не були сепаратистами, але найбільш здатні з них були не проти узурпувати владу і стати титулованими правителями. Гонзага, Сфорца, Малатеста – далеко не поодинокі в цьому намаганні, а папський бастард і “гонфалоньєр і капітан-генерал престолу св. Петра” безжалісний кондотьєр Чезаре Борджія (1475–1508), герцог

Валентинуа, цілеспрямовано завойовував для себе герцогство Романью, знищуючи дрібних тиранів міст-комун Папської області.

Тому доходило до того, що окремі прославлені кондотьєри закінчували під сокирою ката. Так Франческо Буссоне да Карманьола (бл. 1390 – 1432), син простого селянина, капітан-генерал міланського герцога Філіпо Марії Вісконті, граф Кастельнуово і губернатор Генуї, змушений у 1424 р. через підозру герцога втікати з Мілану і поступити у 1425 р. на службу до Венеції, очоливши венеційське військо у війні з Міланом, добившись блискучих перемог, отримавши у нагороду графства К'ярі і Роккафорте, був заарештований, звинувачений у зраді і, одягнений у малиновий бархат, з кляпом у роті і скованими за спиною руками, обезголовлений у Венеції між двома колонами п'яцети напроти палаццо дожів. Кат виявився невинним і відрубати голову вдалося тільки з третього разу. Враховуючи заслуги капітан-генерала перед Республікою св. Марка, його вдові та дочці призначили значну пенсію. Тіло кондотьєра на їхнє прохання було відправлено у Мілан і поховано у церкві Сан Франческо [212; 75, с. 478].

Загалом кондотьєри були ще менш надійними, ніж лицарські війська. Навіть такі толерантні і вірні даній присязі особистості, як Бартоломео Коллеоне, у випадку порушення угоди *кондотти* з боку наймача, мусили покидати його ряди, переходячи у стан противника. Їх формації не могли існувати без постійної плати. Позаяк в цей період не існувало логістики, а забезпечення війська лежало на самому війську, то наймачі мусили платити окремі гроші на закупку продовольства. При відсутності таких коштів військо змушене було грабувати цивільне населення навіть на своїй території. Ціна на кондотьєрів також зростала у міру дальшого зростання цін на озброєння. Довга затримка платні грозила втратою війська, а регулярні виплати – розоренням державної скарбниці і власної території.

Такий стан речей спонукав сеньйорів, у першу чергу міські комуни, які очолювали прагматики-бюргери з багатих купецьких гільдій, до пошуків як скорочення самих найманих формацій, так і заміни їх іншими. Тому вони підтримували будь-які технічні новинки в областях озброєння і їх практичне

застосування. При цьому вони не зупинялися перед фінансовими труднощами, продовжуючи оплачувати пошуки та експерименти винахідників. Більш ефективно або просто дешевше у виготовленні рівноцінне озброєння гарантували зменшення витрат, а також чисельності війська при збереженні його потенціалу.

Ці пошуки завершилися появою вогнепальної зброї. Початки цього процесу залишаються дискусійними. Поширене твердження про винайдення пороху в Китаї бл. 618 р. до н. е. [406, р. 197], швидше за все є помилковим. На протязі більше, ніж півтори тисячі років з цього часу немає жодних свідчень про застосування цього винаходу у військовій справі або де-інде. Аж тільки у 1044 р. за імператора Жень-Цзуні з'явилася реляція з описом цього винаходу. А перша достовірна згадка про застосування китайцями вогнепальної зброї при обороні Кан-фенг-фу від монголів датована 1232 р. [131, с. 391–392].

Порох таки, напевно, справді вперше був винайдений у Китаї, але не раніше XI ст. Від китайців секрет пороху потрапив до Індії, де поет Хазед близько 1200 р. описав вогнепальні машини, які метали ядра, свист яких було чути на віддалі 10 косс, тобто бл. 1,47 км. А у 1258 р. військо володаря Делі використовувало проти арабів гармати на повозках [82, с. 197].

Араби ніби-то уже у 1118 р. застосували перші гармати при облозі Сарагоси*, а у 1132 р. уже відливали кулеврини 4-фунтового калібру [82, с. 197].

У 1804 р. за наказом Наполеона у Парижі був виданий невеликий трактат Марка Грека “Книга про вогонь для знищення противника”, написаний до 1250 р., у якому було описано 35 рецептів приготування запальних сумішей і пороху, один з яких (6 частин селітри, 2 частини сірки і 1 частина вугілля) дуже близький до справжнього складу пороху [17]. Як виявилось, цей анонімний іспанський трактат, авторство якого було приписано Марку Греку, не має нічого спільного з “грецьким вогнем” (горюча суміш, винайдена візантійським інженером Каллініком у 673 р., яка використовувалася до 1453 р. [22, с. 22–128]), а, скоріше,

---

* Фрідріх Енгельс взяв цю інформацію з дослідження іспанського арабіста Хосе Антоніо Конде (1765–1820) “Історія панування арабів у Іспанії, написана на основі різних арабських рукописів і мемуарів” (Conde J. A. Historia de la dominacion de los arabes en Espana, sacada de varies manusritos y memorias arabigas. – Т. 1-3. – Madrid, 1820–1821). Але джерело цього повідомлення, як і праця Х.А.Конде, нам недоступні.

пов'язаний з арабським порохом, який в цей період Реконквісти став відомим кастильцям та каталонцям, що, в свою чергу, може бути свідченням про широке використання арабами у воєнних діях пороху вже у першій половині XIII ст. [382, р. 9].

Порох у Європі був винайдений англійським вченим Рожером Беконом (1214–1294) десь у 1240-х рр. [51, с. 66–73]. Легенда про францисканського монаха Бертольда Шварца з Фрайбурга, який ніби-то випадково винайшов порох у 1353 чи 1359 р. [382, р. 96], є, скоріше, відображенням пізнішої дискусії щодо пріоритету цього винаходу, яка прокотилася Європою у XIV ст.

Можна не сумніватися, що вогнепальна зброя і гармати прийшли до Європи через піренейські землі, які були зоною контакту з арабським світом. Саме *Реконкіста* змусила європейців перейняти цю зброю у своїх противників: 12 вересня 1309 р. король Кастилії і Леону Фернандо IV (1295–1312) здобув Гібралтар з допомогою гармат [82, с. 196–221; 326, р. 223–244; 423]. У 1312 та 1326 рр. при облозі Баси в Гренадському еміраті гармати стріляли запалювальними ядрами [382, р. 148–149].

Перші *бомбарди* виготовлялися з кованих залізних полос, зварених між собою ковальським зварюванням і скріплених набитими на них залізними обручами. Причому конструкції ранніх індійських та арабських гармат є однаковими, що підтверджує версію їх запозичення зі сходу [82, с. 198].

Від піренейських країн артилерія перебралася на континентальні простори, спочатку до Франції, а потім і до інших країн. У 1338 р. французи застосували артилерію (*канони*) при облозі Пюї-Гійома в Оверні, у цьому ж році *бомбарди* були використані у Пруссії [82, с. 198].

У 1345 р. англійський король Едуард III замовив 100 гармат типу *рібодекін* для армії вторгнення. Ці гармати представляли собою 3–4 стволи, скріплені разом на двох- або чотириколісному возику-платформі з щитом-павезою для захисту обслуги. Ці гармати прикривали англійське військо від можливої деблокади Кале [131, с. 392–393]. Розвиток цієї конструкції на континенті призвів до появи двохрядних *рібодекінів* з 7 і більше стволами (німецький *рібодекін*, названий

органом смерті, мав 40 стволів). Стволи, звично калібром до 50-мм, заряджалися окремо по черзі. Запальне пристосування всіх стволів з'єднувалося спільним жолобом для затравки, що дозволяло здійснювати одночасний або послідовний залп. Зброю продовжували використовувати і у XV ст. У 1458 р. в арсеналі м. Лілль було 194 рібодекіни. Рукописна “Воєнна книга” (“Kriegsbuch”) Філіпа Мюнха (Гельдерберг, 1496) пропонувала конструкцію самохідного рібодекіна у вигляді трикутника з тараном, який штовхали четверо биків, ніс трикутника мав три стволи більшого калібру, а дві бічні сторони – по шість стволів. Управляв цією машиною оператор, який знаходився всередині конструкції [169].

З 1382 р. гармати з'явилися у Великому князівстві Литовському, а у 1395 р. майстер Зброжек привіз перші гармати до Львова [131, с. 392].

Рання вогнепальна артилерія була громіздкою, неефективною у польовій битві і складною для транспортування. Перевозити гармату можна було, тільки розібравши її на частини, причому кожен віз тягнуло декілька пар коней. Збирання гармати з окремих частин та зарядження займали багато часу. Її швидкострільність була дуже низькою. Великі бомбарди могли зробити не більше чотирьох пострілів за день. Навіть гармати малих калібрів були дуже важкими. Ще не було встановлене співвідношення між калібром, вагою гармати і снаряду, а також між снарядом і порохом зарядом. Були випадки, коли гармати розривало разом з обслугою.

Коли ці гармати встановлювалися на позиції, для них ставили спеціальні дерев'яні зруби-помости. Тому перше застосування ця артилерія знайшла виключно при обороні та облозі замків і фортець. У місті Генті такий поміст великої гармати займав у довжину 50 футів (бл. 15, 24 м) [82, с. 198].

Стріляли такі гармати під великим кутом підвищення спочатку різним камінням, забитим у ствол, а далі переважно каліброваними кам'яними ядрами, а гармати менших калібрів – *веглери*, що заряджались із задньої рухомої частини, залізними ядрами вагою від 1 до 40 кг. Встановлювалися вони і на бортах кораблів, причому стволи вставлялися у видовблене ложе дерев'яної колоди і закріплялися у ній, без можливості змінювати кут підвищення.

Бомбарда була однією з перших гармат у Європі XIV–XVI ст. Вона використовувалася початково лише при облозі й обороні фортець й мала незначний калібр, а згодом “розрослася” до маси у 14–19 тонн і максимального калібру 1000 мм (1 м!). Снарядами такої гарматі слугували 300–400-кілограмові кам’яні ядра!

У 1388 р. в Нюрнберзі виготовили залізну бомбарду вагою 3 тонни. Вона стріляла ядрами вагою 550 кг, а для перевезення лише її ствола потрібно було 12 коней. Великі бомбарди мали навіть свої імена. У 1386 р. в Генті відлили “*Скажену Маргариту*” – бомбарду вагою 16 тонн й калібром 22 дюйми (56 см). Вона стріляла кам’яними ядрами вагою 320 кг. [131, с. 393–394].

Бомбарда, що обстрілювала Орлеан під час облоги 1428–1429 рр. та зруйнувала три оборонні вежі міста, називалася “*пастушкою*”. Для її транспортування у розібраному вигляді було задіяно 29 коней, які тягли саме жерло гармати, а 7 коней – задню частину (*камору*). Були й трагічні випадки з використанням таких бомбард. У 1428 р. великий литовський князь Вітовт оточивши російську фортецю Порхов, підвіз нововилиту величезну бомбарду, яку тягнули 40 коней. Гармата зробила лише один постріл, і як пише літописець, і гармату, і майстра “*размета неведомо где*”.

Цапф і лафету бомбарда не мала – корпус укладали в дерев’яний жолоб, що впирався у палі або цегляну стіну. Кут обстрілу залишався незмінним, прицілу не було, а металевий заряд запалювався розпеченим *залізним прутом* або *фітилем*. Вибухи у таких гарматах були часто викликані дефектами виготовлення або складання чи передозуванням пороху.

Дальність стрільби була незначною: до 700 м. Порох використовувався у вигляді м’якоті. Сили вибуху зернового пороху такі гармати не змогли витримати, однак тоді ще й не вміли зернувати порох. Протягом XIV ст. ядра були *кам’яними, залізними, свинцевими й мідними* [131, с. 394].

Литі залізні, мідні та бронзові гармати з’явилися у XV ст., невдовзі були сконструйовані і перші лафети, які в процесі удосконалення отримали пристосування для зміни кутів підвищення. У другій половині XV ст. був

винайдений гранульований зернистий порох, що дозволило довести дальність польоту ядра до 1,5 км.

Столітня війна сприяла подальшому удосконаленню артилерії. Поступово гегемонія у цьому напрямку перейшла до Франції. Французька гегемонія в Європі у галузі артилерії була започаткована видатними артилерійськими інженерами братами Гаспаром та Жаном Бюро. Окрім значного вдосконалення конструкції гармат, вони вперше застосували принцип батареиноного вогню, зокрема бреш-батареї для руйнування стін укріплень, що значною мірою забезпечило перемоги полководців Карла VII на заключному етапі Столітньої війни. Особливо цікавими, в цьому плані, були Нормандська (червень 1449 – квітень 1450 рр.) та Гієнська (вересень 1450 – серпень 1451 рр.) кампанії, коли реорганізована французька армія з допомогою сильної артилерії, створеної згаданими вище братами, звільнила решту французьких територій та переможно завершила війну [131, с. 394].

Але окремим родом військ артилерія стала завдяки діяльності французького короля Карла VIII (1483–1498) вже в період Італійських війн. Були уніфіковані калібри, введені цапфи, які утримували ствол при відкатах, та колісні лафети. Середні та легкі гармати почали відливати з бронзи. Такі гармати стріляли каліброваними чавунними ядрами. Важкі гармати переміщалися на чотириколісних лафетах, які тягнули 35 коней, легші гармати мали двоколісні лафети, які тягнули від 2 до 24 коней. Середні та легкі гармати могли переміщатися на полі бою навіть разом з кавалерією. Нарешті була ліквідована довгочасна традиція, коли гармати обслуговувалися ремісниками, а не армійським персоналом. У війську Карла VIII вперше з'явилися постійні обслуги, закріплені за конкретними гарматами. Також вперше була організована логістика (служба матеріального забезпечення) [253].

Битва при Форново 6 липня 1495 р., виграна завдяки польовій артилерії, схвилювала всі італійські землі [82, с. 199–200].

Протягом XV – початку XVI ст. використовувалася різнокаліберна артилерія різних типів: *шарфмиця* (гармата калібру 345-мм), *василиск* (гармата

калібру 201-мм, довжиною 5,2 м або 26 калібрів вагою 12,2 т., яка стріляла 48-фунтовими ядрами вагою бл. 21,8 кг), *співачка* (гармата калібру 184-мм), *соловей* (гармата калібру 179-мм), *картавна* (гармата калібру 157-мм), *нотшланг* (гармата калібру 136-мм), *серпентина* (гармата калібру 114-мм), *фалькон* (гармата калібру 104-мм), *фальконет* (гармата калібру 72-мм), *гуфниця* (первісна гаубиця, яка стріляла під більшим кутом через мури) [97, с. 148–149]. У 1453 р. при облозі Константинополя турки вперше використали для навісної стрільби через стіни новий тип гармати – *мортири* з короткими стволами великого калібру, основним недоліком яких була проблема транспортування [175, р. 68].

Французи і бургундці намагалися знайти тип гармати найкраще пристосований до польової битви. Першою такою конструкцією стала *серпентина* (від *serpentine* – *змієвидний*). Це була бронзова гармата з цапфами, встановлена на лафеті з пристосуванням для зміни кута підвищення, довжиною ствола 1,2–2,1 м і калібром 50–150-мм. Серпентина мала зарядну камеру, яка знімалася [288, р. 18–19]. Подальші пошуки привели до появи *кулеврини* (від *coulevrine* – *гадюка*). Це була теж залізна або бронзова гармата з цапфами на такому ж лафеті з довжиною стволу 0,6–1,2 м та калібром 25–50-мм (подальші конструкції – 12,5–22 мм). Кулеврину виготовляли із зварених ковальським способом пластин, які скріплювалися кільцями (не менше 5). Важила вона в залежності від калібру від 5 до 28 кг. На віддалі 25–30 м кулі з цієї гарматки пробивали будь-який панцир. Кулеврина пережила і зворотній розвиток у напрямку збільшення калібрів: *екстраординарна кулеврина* – калібр 140-мм довжиною 4,5 м, тобто 32 калібри, стріляла ядрами вагою 9,1 кг; *ординарна кулеврина* – калібр 140-мм довжиною 3,6 м, тобто 25 калібрів, стріляла ядрами вагою 7,9 кг; *мала кулеврина* – калібр 130-мм довжиною 3,6 м, тобто 29 калібрів, стріляла ядрами 6,6 кг; *середня кулеврина бастард* – калібр 114-мм, стріляла ядрами 4,5 кг; *легка кулеврина бастард* – калібр 100-мм, стріляла ядрами 2,1 кг. Дальність пострілів з цих гармат була 320–1097 м. Ці великі кулеврини не мали цапф і стріляли із спеціальних станків без регулювання кутів підвищення [288, р. 21–25].

Кулеврини обслуговувалися двома солдатами. Це штовхало до пошуків ще менших гармат, які можна було би транспортувати і обслуговувати одному воїну. Спочатку з'явилися *ручниці* чи *вогневі трубки* (*feuerrohr*), які обслуговувалися двома воїнами. Їх ствол був закріплений на довгому дерев'яному шесті. Один воїн з допомогою цього шеста утримував ствол у потрібному напрямку, тоді як інший власне робив постріл, піднісши до запального отвору, куди засипався порох, тліючий гніт. Перевозилася така *ручниця* на легких колісних парах [42, с. 319].

Зрозуміло, що ефект від цієї зброї був невеликим, але пошуки продовжувалися, незважаючи на провали і негативні результати. Не слід забувати, що лучники могли робити 10 пострілів за хвилину, а арбалетники – до трьох і, як з довгого луку так і з арбалету можна було пробивати будь-які лати. Ефективна віддаль враження луків і арбалетів теж була більшою. Ручниці більше робили гуркоту і диму ніж приносили користі. Але перш за все верхівка міст-комун не зупинялася, продовжуючи фінансувати роботи по розробці ручної вогнепальної зброї. Утримання кондот'єрів та будь-яких інших найманих військ обходилося настільки дорого, а їх надійність була настільки низькою, що доводилося хапатися за будь-яку соломинку, яка би дозволила зменшити чисельність війська, не зменшуючи його потенціалу. А таке зменшення могло дати тільки запровадження нової ефективнішої зброї, якою виглядала вогнепальна зброя.

Уже у 1364 р. маємо першу інформацію про *ручниці*, які обслуговувалися одним стрільцем. Така ручна бомбарда отримала назву *скопітус* (від лат. *Scopitus* – *прут, різка*). Це була трубка-ствол довжиною 18–20 см і калібром 13–25 мм, яка закінчувалася шестом з кільцем на кінці (загальна довжина 50–70 см). Скопітус носили на шийному ремні, до якого кріпилося його кільце. При пострілі його ставили на вилку, закріплену у передній частині сідла. Вага зброї з вилкою сягала 8 кг. Стріляли кам'яними та свинцевими ядрами, запальний отвір знаходився наприкінці трубки біля її кріплення до шеста. Порох запалювався з допомогою палички, насиченої селітрою або ж запаленого гноту. Дальність стрільби була невеликою – 15 м, але кулі пробивали будь-який

комбінований панцир з багатошаровою системою захисту. У 1364 р. влада Перуджі замовила виготовлення 500 таких *скопітусів*.

Під 1381 р. маємо інформацію про підрозділ *скопітаріїв* чисельністю 30 стрільців у війську імперського міста Аусбургу. У 1388 р. у війську іншого імперського вільного міста Нюрнбергу було 48 стрільців-скопітаріїв [42, с. 319]. Воїни, озброєні скопітусами, зображені на фресці з 1343 р. у монастирі Паоло ді Нери в Лечета поблизу Сієни [403, р. 94].

Вдосконалені скопітуси у Франції отримали назву *петрінал* (*petrinal*) від *poitrine* – груди (їх звично приставляли до сталевого нагрудника). З Франції ця зброя швидко поширилася у Каталонії, Арагоні та Кастилії, а також у німецьких князівствах. В італійських державах *петрінали* мали мідні або бронзові трубки довжиною 40–50 см при діаметрі каналу 13–30 мм. Запальний отвір знаходився збоку при кріпленні трубки до шеста. З XV ст. з'явилася кришка, яка запобігала висипанню порошу із запального каналу. Трохи пізніше шест трансформувався у приклад, запозичений за формою від арбалета. Запальний гніт насичувався селітрою. Стріляв *петрінал* свинцевими кулями (на 2,5 мм меншими за діаметр трубки), які загорталися у ганчірку. Ефективна дальність стрільби сягала 15 м. [252, р. 36–39]. За свідченням Пієроні Беллі (1430 р.), кулі пробивали обладунки і могли звалити двох або ж і трьох чоловік, які були без обладунків [166, с. 72].

Скопітарії та *петріналиї* носили важкі лицарські обладунки. Це були кавалерійські підрозділи. Вперше *ручниці* у піхоті застосували чеські гусити у першій чверті XV ст. Їх ручниці мали короткі трубки діаметром 26–33 мм, у таборитів навіть – 15 мм. Враховуючи низьку скорострільність, гуситська піхота вела вогонь, використовуючи польові укріплення у вигляді окопів з брустверами, але частіше – рухомий вагенбург з окованих возів [363, с. 101].

Скопітуси та *петрінали* були недосконалою, ненадійною і малоефективною зброєю. Скорострільність англійських довгих луків і навіть арбалетів далі переважала їх в рази. Про прицільну стрільбу з цієї вогнепальної зброї не доводиться навіть говорити. Ефективна дальність також у 10–15 разів поступалась звичайній ручній стрілецькій зброї, пробивна можливість ледь дозволяла тягатися

з арбалетами. Крім того, стрільба підносила густий дим, який окутував перш за все власні ряди і заважав на полі битви. Але найголовнішою проблемою була сильна віддача. Вилка не справлялася з компенсацією цієї віддачі, а перші спроби замінити шест на приклад арбалетного типу не покращили процес стрільби. Однак надія на вдосконалення ранньої ручної вогнепальної зброї штовхала зацікавлені в її прогресі кола, перш за все міської еліти, до продовження спроб і подальшого фінансування розробок. І потрібно сказати, що ці спроби себе оправдали у подальшому вдосконаленні цієї зброї [42, с. 319–320].

Недосконалість ручної вогнепальної зброї привела до того, що вона використовувалася тільки частково й у парі з давно перевіреними і надійними англійськими луками та арбалетами. Прихильники цієї надійної зброї не поспішали від неї відмовлятися. *Кулевринери*, як називали *скопитаріїв* та *петріналіїв* у деяких арміях, часто просто були розпорошені по окремих *списах* разом з лучниками та арбалетниками, поступаючись їм у чисельності. Але і там, де були створені окремі формації, їхня чисельність була невеликою і значної ролі вони не відігравали.

Перша велика битва, яка довела ефективність вогнепальної зброї, була битва при Босворті на завершальному етапі Війни Білої і Червоної рож 22 серпня 1485 р. [168]. Цікаво, що більшість дослідників, які описують цю битву, відносять англійські ручниці (фактично *ручні бомбарди-петрінали*, стволи яких були закріплені на дерев'яній підставці [83, с. 60–62]), до артилерії [168, с. 151–188].

Ручними бомбардами-петріналами були озброєні кінні стрільці з армії короля Річарда III. Вони переміщалися навколо болота, обираючи зручніші позиції для обстрілу противника [461, р. 220–221]. Для війська претендента це виявилось повною несподіванкою. Звичайно, вирішальну роль у битві зіграло не використання ручних бомбард, а низка випадкових обставин, зокрема загибель герцога Норфолка ще у першій стадії битви [348, р. 325], та підступний удар в спину Вільяма Стенлі в момент, коли відчайдушна атака короля Річарда III мало не завершилася загибеллю претендента графа Річмонда [461, р. 224–225]. Але

саме після цієї битви ручна вогнепальна зброя відвоювала своє право на застосування у бойових порядках польових військ.

Велика віддача *ручниць* привела до пошуків перенесення її сили на інший, нерухомий предмет. З цією метою ствол під дулом отримав крюк, який під час пострілу впирався у стіни чи стовпи. Так з'явилися важкі ручниці, звані у Центрально-Східній Європі *гаківницями*, а у російських землях – *пищальми*. Дальший розвиток цих *гаківниць* призвів до появи нового виду ручниці – *аркебузи*. Назва цієї зброї походить від опорного крюка – *Nakenbüsche* [42, с. 319–320]. *Гаківниці* не мали дерев'яного ложа, як у *скопітасі* та *петріналі* вони закінчувалися шестом-хвостовиком. До цього хвостовика приробили гострий шип-крюк. Зменшуючи вагу і калібр гаківниці, щоб можна було її використати не тільки при обороні фортець чи вагенбургу, цей шип вставили у призматичний дерев'яний брусок – *приклад*. Так з'явилася перша *аркебуза*. Ця зброя була сконструйована німецькими майстрами. Перша згадка про неї відноситься до 1379 р. [83, с. 60–62].

Вага аркебузи була в межах 3 кг, калібр – 15–17 мм, ефективна дальність стрільби – 30–35 м, початкова швидкість кулі – бл. 300 м/с. Згодом дальність стрільби була доведена до 100 м. У Музеї Війська польського у Варшаві зберігається аркебуза XV ст. довжиною 93 см, вагою 3,18 кг і калібром 16 мм (інв. номер 24221х) [518, с. 199].

До 1470 р. ствол аркебузи стали вставляти у суцільну дерев'яну ложу, яка закінчувалася прикладом. Перші ложі мали прямі приклади, а ствол кріпився штифтами. Далі з'явилися фігурні приклади, які забезпечували впирання до плеча. Причому форми прикладів зберегли національні особливості: німецькі, французькі, італійські та іспанські різняться між собою. Запал і надалі відбувався з допомогою гноту. Стрілець змушений був слідкувати за ним, а при пострілі відвертати голову, щоб порох не обпалив обличчя. Тож про прицільну стрільбу говорити не доводилося.

Близько 1420 р. почалися зачатки *гнотового замка*, який складався з двоплечового важеля, на кінці якого у щілину вставляли гніт. Натиснувши

пальцем на спуск (нижнє плече ричага), стрілець викликав опускання верхнього плеча (курка) і гніт падав на поличку з порохом. Цей спосіб був недосконалим: гніт часто задувався або викидався з кріплення тиском, який виникав при згоранні затравленого пороху. Тоді зброярі зв'язали важіль-спуск з пружиною, дякуючи чому *гнотовий курок* після загорання пороху вертався у попереднє положення. Між 1480–1500 рр. гнотовий замок отримав другу пружину – ударну. Після того, як спрацьовував спуск, курок одним ударом опускався на поличку. Так з'явилися *ударно-гнотові замки*. Близько 1530 р. була винайдена поворотна кришка полички, яка зберігала порох від висипання і намокання [42, с. 321–322].

На межі XV–XVI ст. був винайдений *колісний замок*. Перші ескізи такого замка приведені в альбомах 1500 р. знаменитого ренесансного митця та інженера Леонардо да Вінчі (1452–1519). Найстаріший екземпляр, виготовлений у відомому зброярському центрі Нюрнберзі у 1504 р., зберігається у Музеї армії у Парижі. *Колісний замок* складається з закріпленого на осі плоского коліщатка з насічкою на краях. Коліщатко має пружину і виступає над верхнім краєм полички. З допомогою ключа механізм затягували так, щоб завести коліщатко на три чверті обертання. Перед пострілом курок, у губках якого був закріплений шматок піриту (залізного колчедану), таким чином притискався до полички, що пірит лягав на край коліщатка. Натискання на спусковий курок визволяло пружину, і коліщатко швидко оберталося. При його терті до піриту виникала іскра, від якої запалювався затравочний порох [42, с. 323].

Аркебузи стріляли як з сошки, так і з руки. Зрозуміло, що про прицільну стрільбу і далі не йшлося, тому ефект давала тільки залпова стрільба. Для цього потрібно було синхронно заряджати зброю і дотримуватися повної синхронізації в бою. У швидкості заряджання, яке у перших аркебуз вимагало 32 послідовних прийомів, ця зброя значно поступалася лукам та арбалетам. Добре треновані аркебузири могли дати залп через півтори–дві хвилини. Тому *аркебузири* мусили прикриватися *пкінерами*, особливо під час кінних атак. Спочатку співвідношення аркебузирів з пікінерами у піших ротах складало 1 до 3. З удосконаленням аркебузи до кінця XVI ст. число аркебузирів зрівнялося з пікінерами.

З метою збільшення скорострільності та ефективності вогню аркебузири застосовували тактику, яка отримала назву *караколь* (від ісп. *caracol* – *слимак*). Цю тактику вперше запровадив у війні з іспанцями нідерландський полководець Моріц Оранський (1567–1625) на початку 1590-х рр. Бойовий порядок аркебузирів розгортався глибиною у 12 шеренг. Зробивши залп, перша шеренга робила повороти направо-наліво і швидко відходила в тил позаду останньої шеренги, де починала перезаряджати свої аркебузи. В цей час вогонь відкривали наступні шеренги. У такий спосіб не тільки підвищувалася ефективність вогню: можна було повільно рухатися вперед або ж відступати назад, стримуючи противника [503, р. 86–102; 248, р. 74–80].

Вдосконалення аркебуз швидко дозволило використовувати їх у кавалерії. Кінні *аркебузири* стають звичними уже з початку XVI ст. і повністю витісняють формації *сконітаріїв* та *петріналіїв*. У піхотних з'єднаннях аркебузири також починають тіснити лучників та арбалетників.

Однією з перших битв, у якій аркебузири доказали свою перевагу, була битва при Чериньйоле 8 квітня 1503 р. у ході Неаполітанської війни 1501–1503 рр. між Францією та Іспанією.

Іспанським військом командував Гонсальво Фернандес де Кордова (1453–1515), прозваний *Великим капітаном*. Він мав досвід воєн з мавретанським еміром Гранади (1483–1492). Зайнявши місто Чериньйоле з військом з 4 тис. піхотинців (з них бл. 1 тис. аркебузирів), 1800 кінних латників і 500 легких кавалеристів, з яких частина теж була кінними аркебузирами, іспанський полководець розташував своє військо біля підшви гори, на якій було збудоване місто. При цьому він використав глибоку канаву, яку додатково укріпив бруствером.

Французьке військо очолював молодий племінник короля Людовика XII – Гастон де Фуа герцог де Немур (1489–1512). Його військо мало 500 жандармів (важких латників), 1500 легких кінних латників і 4 тис. швейцарських пікінерів. Недосвідчений полководець поступився своїм командирам Іву д'Алегру та Шанд'є і відразу ж кинув своє військо в атаку. На правому фланзі розмістилися

жандарми, яких очолив сам герцог, в центрі – *терція* швейцарської піхоти, якою командував Шанд'є, на лівому фланзі – Ів д'Алегр з легкою кавалерією. Іспанська піхота розгорнулася за валом у 6 батальйонних колонах глибиною по 12 рядів. Кавалерія під командуванням князя Фабріція Колонна зайняла позицію перед валом, висунувши авангард, яким командував маркіз Дієго де Мендоза.

Битва розпочалася залпами 28 французьких бомбард. Іспанці відповідали вогнем своїх 13 гармат. У цій стрільбі жодна сторона не добилася якогось ефекту. Але у розгортання битви втрутився випадок: у іспанців через необережність вибухнули дві порохові повозки і їх гармати замовкли. Досвідчений Гонсальво де Кордова зумів швидко опанувати ситуацію.

Тим часом іспанський авангард зустрівся з наступаючими жандармами і швейцарцями, не витримав їхнього удару і почав відступати. Коні підняли пилію, яка закрила іспанське військо. Жандарми, переслідуючи противника, наскочили на канаву, про існування якої не підозрювали, і зупинилися. Герцог помчав вздовж канави, шукаючи місце для переходу, а в той час аркебузири відкрили вогонь. Герцог був поранений і впав з коня у канаву, де ледве не потонув. Жандарми, втративши командуючого, і не витримуючи вогню аркебузирів, почали відступати. Швейцарська піхота, яка підійшла, кинулася атакувати бруствер. Іспанські пікінери та алебардисти відразу ж прикрили аркебузирів, які продовжували з близької відстані розстрілювати швейцарських пікінерів. Від цього вогню загинув командир швейцарців Шанд'є і швейцарці теж почали відступати.

Гонсальво де Кордова негайно розпочав контрнаступ. Піхота під командуванням Педро де Наварро перейшла у фронтальний наступ, а кавалерія, оточивши французів з флангів, змусила їх рештки втікати. Французи втратили від 3 до 4 тис. вбитими і пораненими. Результатом цієї битви було повне завоювання Неаполітанського королівства, столиця якого здалася без бою [375, р. 186–194; 116, с. 24–26; 493, р. 64–66; 387, р. 56].

Остаточно аркебузири довели свою перевагу у знаменитій битві при Павії 24 лютого 1525 р. Французький король Франціск I взяв в облогу Павію. У його

війську було 26 тис. піхоти та 7 тис. кавалерії. Артилерійський парк по тих часах був потужний (53 гармати). Довідавшись про підхід союзної армії генерала Фернандо д'Авалоса маркіза ді Пескара (1489–1525), король вирішив перегрупувати свої сили. За даними його розвідки противник мав бл. 23–25 тис. війська (насправді союзники мали 2,5 тис. латників, 17 тис. пікінерів і 3 тис. аркебузирів). Основну частину свого війська король розмістив у парку Мірабелло північніше Павії. Парк був обнесений стіною. Французький обоз розташувався в центрі парку навколо мисливського замку. Одна частина війська зайняла позиції біля східної стіни. Король з латниками та артилерією знаходився у північно-західній частині парку. Зовні парку на схід від Павії в районі П'яти абатств розгорнулася швейцарська піхота, очолена французьким маршалом Анн де Монморансі (1492–1567). Ще 5,5 тис. французів розташувалися на захід і південь від міста, продовжуючи його блокаду.

Генерал ді Пескара мусив прориватися до Павії з обозом припасів і грошей, бо комендант генерал Антоніо де Лейва (1480–1536) ледве стримував своїх найманців від бунту. Було домовлено, що сигналом для атаки будуть три холості постріли з гармати з певним інтервалом. Іспанський полководець послав саперів під командуванням капітана Салцедона до західної стіни парку імітуючи атаки на фронт французького табору. Сапери вночі зуміли влаштувати пролом у стіні шириною до 60 м, про який противник до ранку так і не здогадався. Через цей пролом у парк пройшли основні сили союзників, очолені кузенком полководця Альфонсо Альваресом д'Акіно маркізом дель Васто (1502–1546). Ці ударні сили складали 3 тис. аркебузирів, 3 тис. пікінерів і 300 кавалеристів. За ними рухався сам маркіз ді Пескара з 2 тис. латників і 2 тис. німецьких ландскнехтів, фланги якого прикривали фландрський генерал Шарль де Ланнуа (1487–1527) та колишній конетабль Франції принц Шарль де Бурбон (1490–1527), кожен з 300 жандармами. Колишні французькі полководці прагнули довести своєму колишньому сюзерену, як він жорстоко помилявся, штовхнувши їх до переходу на сторону своїх ворогів.

Битва розпочалася зустрічною сутичкою маркіза дель Васто з французьким загоном Карла Тірчеліна. Союзники встигли провести в парк артилерійську батарею з 16 гармат, частину кавалерії та піхоти. Тірчелін негайно повідомив короля і загін швейцарців біля східної стіни. Швейцарці, очолені Флорансом, атакували іспанців, захопили батарею, але через відсутність власних гармашів не змогли її використати. Тим часом гарнізон Павії генерала де Лейве, отримавши сигнал, вийшов з Павії і відрізав швейцарців де Монморансі. Аркебузири маркіза дель Васто зайняли мисливський замок і французький обоз. З проходом у парк німецьких ландскнехтів Георга фон Фрундсберга (1473–1528) між ними і швейцарцями Флоранса зав'язалася жорстока битва.

В цей час король Франціск I, зібравши цвіт французького лицарства, легко відкинув іспанську кавалерію і вийшов на галявину до мисливського замку. І тут його кавалерія, яка перекрила можливість вогню французькій артилерії, сама потрапила під вбивчий вогонь іспанських аркебузирів. Особливо страждали коні, іноді кулі з близької відстані вражали двох вершників. Розгром довершили ландскнехти фон Фрундсберга, який маючи чисельну перевагу над швейцарцями, перекинув на допомогу частину своїх підрозділів.

Король Франціск I здався де Ланнуа, переможець маркіз де Пескара отримав кілька ран у сутичці з королівськими жандармами, від яких невдовзі помер. В цій атаці 3 тис. іспанських аркебузирів розгромили 8 тис. французів. Маркіз ді Пескара втратив близько 500 осіб, втрати французів склали за різними оцінками 10–12 тис., більшість з них загинули від куль аркебузирів [494, р. 139–142; 362, р. 225; 365, р. 30–76; 514; 116, с. 45–53].

Таким чином, ненадійність і дороговизна утримання формацій кондотьєрів штовхали сеньйорів та верхівку міських комун на подальшу модернізацію війська, яка дозволила би скоротити його чисельність та вартість утримання. Після появи вогнепальної артилерії пішли технічні пошуки розробки ручної вогнепальної зброї. Незважаючи на недосконалість перших її зразків *ручних бомбард, ручниць, скопітусів і петріналів*, які поступались англійським лукам і арбалетам, з'явилися перші формації *скопитаріїв* та *петріналіїв*. Ці формації

довели свою ефективність у битві при Босворті на завершальному етапі Війни Білої і Червоної рож 22 серпня 1485 р. Подальші пошуки привели до появи *аркебузи* і формацій *аркебузирів*, які після битви при Павії 24 лютого 1525 р., де 3 тис. аркебузирів в короткому часі розгромили 8 тис. французьких латників, стали основними формаціями піхоти більшості європейських країн. Масове використання ручної вогнепальної зброї розпочало новий етап еволюції військової справи.

Дискусія щодо змін, які відбувалися у військовій справі, триває з 1955 р., коли професор Королівського університету Белфаста Міхаель Робертс (1908–1996) вперше висунув ідею *воєнної революції* (military revolution). Власне йшлося про поєднання металльної зброї та рукопашного бою чи ударної потужності, маневровості та захисної сили, що, на його думку, наступило після змін, викликаних появою вогнепальної зброї [456, р. 195, 213, 218]. Внаслідок цієї революції, яка відбувалася між 1560–1660 рр., “армія перестала бути швейцарською грубою масою або середньовічним товариством агресивних одинаків-професіоналів; вона стала добре організованим організмом, кожна частина якого підпорядковується імпульсам, які поступають зверху” [456, р. 198]. Ця революція привела до корінних змін у суспільстві, перш за все до різкого зростання воєнних витрат, які викликали низку державних банкрутств, псування монети, введення нових і екстраординарних податків, що призвело у кінцевому рахунку до відмови від середньовічних *свобод* і появи абсолютних монархій [456, р. 207–208].

Дещо несподівано для самого автора його ідея *воєнної революції* викликала певне захоплення [340, р. 500–507] і ряди її прихильників почали зростати [250; 458, р. 3–7].

Найбільш послідовним серед них залишається англійський історик Джефрі Ноель Паркер [429, р. 197–224; 430; 431, р. 205–209], який розширив рамки *воєнної революції* до 1530–1710 рр., зауваживши, що її початки слід шукати у формуваннях кондотьєрів [430, р. 34]. Дивно, що при цьому дослідник не зауважив, що розквіт формувань кондотьєрів припадав на XIV–XV століття. Він

виділив три компоненти, які визначали сутність воєнної революції: поширення вогнепальної зброї, нових систем фортифікації та зростання чисельності армій [430, р. 34]. З цим можна було б погодитися, але початки всіх цих трьох компонентів явно щонайменше на століття старші за 1530 р.

В ході дискусії навколо цієї проблеми було відзначено надто великий проміжок часу для *революції*, причому часові та територіальні рамки процесу постійно збільшувалися [340, р. 19–23; 448, р. 3–7; 225, р. 47–52].

Російський історик Віталій Пенской розширив ці рамки від середини XV ст. до початку XVIII ст., назвавши саму революцію *великою вогнепальною революцією* чи *пороховою революцією* [136]. Однак, попри дуже багато слушних зауважень, його висновки не виглядають бездоганними. Особливо – спроба притягнути цю *революцію* до військових реформ Петра I і визначної ролі Російської імперії, яка народилася на початку XVIII століття. Петро I був скоріше локальним російським *революціонером*: його зміни в озброєнні, структурі і комплектації армії були повністю запозичені зі шведського, австрійського та французького зразків без будь-яких свіжих ідей, які вплинули на подальший розвиток європейських військ.

Англійський історик Кліфорд Рожерс висунув версію про чотири *воєнні революції*, які мали місце протягом XIV–XVII ст.: *піхотну*, *артилерійську*, *артилерійсько-фортечну* і власне *воєнну* [457, р. 276; 459].

Натомість інший англійський воєнний історик Міхаель Прествіч прийшов до висновку, що *воєнна революція* XV–XVIII ст. стала природнім продовженням середньовічної воєнної історії кінця XII – 40-х рр. XIV ст. [445, р. 345–346].

Подібні міркування, а також критичні погляди на саму концепцію і її часові виміри, дозволяють пильніше придивитися до протилежних висновків, прихильники яких вважають, що йдеться не про *воєнну революцію*, бо революції не тривають цілі століття, а *еволюцію* військової справи. Найбільш обгрунтованими в цьому напрямку виглядають міркування Джона Лінна [378, р. 176–191; 379, р. 83–95; 380, р. 31–37; 381, р. 509].

Погоджуючись з цими міркуваннями, ми звертаємо увагу, що цей процес *еволюції* почався ще наприкінці XII ст. і завершився у першій половині XVI ст. повним переходом до професійних найманих армій.

При цьому поява і розвиток вогнепальної зброї теж не була раптовим революційним переворотом, а наслідком довголітнього складного розвитку, стимульованого появою в результаті *еволюції військової справи* перших найманих професійних формувань та пов'язаних з ними складностей їх утримання, в першу чергу фінансових. У свою чергу, процес *еволюції військової справи* був запущений кризою лицарського війська, яка почала проявлятися ще з кінця XII ст. і вражливі сторони якої вперше оголили австро-швейцарські війни, а Столітня війна стала каталізатором цієї еволюції.

Спробуємо підкріпити ці висновки конкретними прикладами. У 1291 р. гірські швейцарські кантони Швіц, Урі та Унтервальден уклали союз-конфедерацію проти австрійських герцогів. У відповідь у 1315 р. австро-баварське військо чисельністю близько 9 тис. (в т. ч. близько 2 тис. лицарів), очолене герцогом Леопольдом фон Віттельсбахом, вторгнулося у Швейцарські Альпи, прямуючи до кантону Швіц. Герцог був переконаний, що легко розгонить цих новоявлених конфедератів.

Швейцарці перекрили підступи до долини Швіца двома *летцинами* (кам'яними стінами висотою 4 м, підсиленими баштами), залишивши вільною лише дорогу через Цуг, яка проходила через дефіле біля вершини гори Моргартен. Саме тут лицар Вернер Штауффахер зібрав всю швейцарську армію, яка нараховувала 1300–4000 піхотинців. Але ця піхота мала на озброєнні *алебарди*. Алебарди (франц. *hallebarde*, італ. *alabarda*) окрім сокири на довгому руків'ї мав ще бойовий гак та лезо, що робило її ефективною проти вершників і комбінованих лат. Довгі руків'я дозволяли діставати лицарів, а бойові гаки та гострі леза стягувати їх з коней, колоти і рубати.

Як тільки-но авангард противника (2–4 тис.), у якому знаходилися майже всі лицарі, втягнувся у дефіле, швейцарці, які зайняли позиції на схилах, почали закидати його камінням і колодами. Лицарі почали повертати назад, зруйнувавши

стрій решти війська, яке підходило. Тим часом основна частина швейцарського війська, озброєна *алебардами*, зайняла бойовий порядок з 35 шеренг, спустившись з гір в тилу противника. Почалася різанина, у якій, затиснута в дефіле, лицарська кіннота не мала жоднісінької переваги. Австро-баварське військо крім значних втрат у живій силі втратило також і обоз [368, р. 165–171; 354; 343; 73; 400].

Ця перемога розпочала славетний марш професійної швейцарської піхоти по європейських полях битв. До Швейцарського союзу почали приєднуватися і інші кантони. У 1322 р. до приєднався кантон Люцерн.

Коли герцог Людовик фон Віттельсбах став німецьким королем і імператором, у 1339 р. Берн відмов йому у підтримці проти римського папи. Імператор вислав проти Берна 4-тисячне лицарське військо. На допомогу Берну прибуло швейцарське військо. З ополченням Берна його командувач швейцарський лицар Рудольф фон Ерлах мав 6 тис. бійців, з якими він виступив під місто Лаупен, оточене імперським військом.

Лаупен обороняв бернський гарнізон чисельністю близько 600 осіб. Швейцарський командувач фон Ерлах розташував своє військо на горі Брамберг: авангард (900 осіб), головна баталія (2500 осіб) та ар'єргард (1600 осіб), між якими знаходилися кілька сотень лучників, арбалетників та кінних лицарів.

Правий фланг імперського війська складала лицарська кавалерія, лівий фланг – фрайбурзька піхота. В обхід лівого флангу швейцарців було послано кінний загін лицарів. Він розсіяв ар'єргард фон Ерлаха, частина якого відступила до Берна. Але наступ фрайбурзької піхоти проти головної баталії не мав успіху. Стримавши противника, швейцарці перейшли в контратаку. Їх спробував підтримати авангард, але при спуску з гори його атакували лицарі. Швейцарці не розгубилися і вперше застосували знаменитого пізніше *їжака* – каре (чотирикутник) піхоти з виставленими піками та алебардами. Лицарі не змогли прорвати цей бойовий порядок і дочекалися, коли головна баталія, розправившись з фрайбурзькою піхотою, вдарила їм в тил. Імперське військо втратило близько тисячі осіб [338, s. 1716–1721; 233, s. 524–528].

У 1351 р. до Швейцарського союзу приєднався Цюрих, а у 1353 р. – Берн. У 1386 р. проти союзу знову виступила баварська армія, очолена герцогом Леопольдом III, племінником імператора Леопольда, який програв битву при Моргартені.

Баварська армія налічувала примірно 5 тис. бійців, з яких більше 3 тис. були лицарями. Швейцарське військо (6–8 тис. піхоти), яке очолювали лицарі Петерман фон Гундольдінген та Арнольд фон Вінкельман, зустріло противника біля Земпаху. Племінник був не менш самовпевненим ніж його дядько. Обложивши Земпах, герцог несподівано напав на головні сили швейцарців.

9 липня 1386 р. лицарі у пішому строю атакували швейцарський авангард на перехресті доріг. Швейцарці у бойовому порядку *їжака* розташувалися на зручному підвищенні і легко відбили першу атаку. Не дочекавшись розгортання основних сил і далі не провівши розвідки, герцог Леопольд III, який вважав, що перед ним головні сили противника, кинувся на допомогу своїм. Йому вдалося проламати *їжака*, але головні сили швейцарців обійшли баварців і атакували їх з тилу, напавши на зброєносців, які тримали коней. Одночасно контратакував і гарнізон Земпаху. Оточені лицарі (бл. 1,5 тис. осіб), відрізані від коней, майже всі загинули разом з герцогом Леопольдом III. Швейцарці втратили одного з командирів Арнольда фон Вінкельмана і бл. 1 тис. осіб [368, s. 165–171; 389, s. 428–436].

Фактично Баварія, Австрія і імператори після битви при Земпаху залишили Швейцарський союз у спокої, не пробуючи повертати залежність бунтівливих кантонів. Австрійський герцог Альбрехт III у 1394 р. офіційно відмовився від сюзеренітету над швейцарськими кантонами. Однак “вічний мир” імператор Сигізмунд Люксембург уклав лише у 1447 р.

Швейцарці максимально використали технічні зміни в озброєнні піхоти. Алебарди різних конструкцій, вдосконалення яких продовжувалося, та довгі піки дозволяли їм успішно протистояти як лицарській кінноті, так і спішеним лицарям чи іншій піхоті. Їх *їжаки* або *баталії* – квадрати 30–50 бійців по фронту і у

глибину могли розвертатися у будь-яку сторону або ж займати кругову оборону. Перші два ряди займали *пикінери* в обладунках, виставивши 3-метрові піки: перша лінія на рівні бедра, друга – на рівні грудей. Третю шеренгу склали *алебардисти*, маючи змогу наносити рубаючі і колючі удари одночасно з першими двома шеренгами. Наступні дві шеренги знову займали *пикінери*, тримаючи свої 5,5–6-метрові піки зліва, щоб не заважати першим двом шеренгам. *Алебардисти* шостої шеренги використовувалися тільки для підсилення та заміни третьої шеренги. Шеренги також при потребі мінялися місцями. При обороні часто перші три шеренги склали пикінери, при цьому перший ряд ставав на коліно, впираючи піки в землю. У будь-якому випадку, прорвавши ряд пикінерів, противник потрапляв під удар алебардистів. В центрі баталії крім командира, прапороносців, трубачів та барабанщиків, знаходилися і поранені воїни.

Баталія могла атакувати навіть клином і легко змінювати конфігурацію бойового порядку. Але вона була вразлива від навісного обстрілу *лучників*, а також обстрілів *арбалетників*, а пізніше і *аркебузирів*, тому доводилося постійно збільшувати число бійців, захищених обладунками.

Швейцарська піхота, яка посилила своє озброєння *дворучними мечами*, з кінця XIV ст. стала бажаним найманим контингентом у європейських військах. У 1373 р. міланські герцоги Вісконті започаткували наймання швейцарської піхоти. Слідом за ними пішли французькі королі. У 1474 р. Людовик XI уклав угоду з швейцарцями, зобов'язавшись платити їм 20 тис. франків щорічно, за що вони повинні були при потребі поставляти йому озброєну піхоту з розрахунку місячної плати 4,5 гульдена на одного воїна і за кожен вихід в поле щонайменше тримісячну плату. Якби швейцарці потребували його допомоги проти Бургундії і він не зміг би її надати, то він мав платити компенсацію в розмірі 20 тис. рейнських гульденів щоквартально, не враховуючи згаданих річних платежів.

Ця угода, на перший погляд вигідна тільки швейцарцям, стала основою успіхів Франції. Швейцарська піхота забезпечила королю Людовику XI перемогу над бургундським герцогом Карлом Сміливим у битвах при Грансоні (1476),

Муртені (1476) і Нансі (1477) і забезпечило Франції приєднання території потужного Бургундського герцогства.

Майже до середини XIX ст. швейцарські найманці служили у військах Франції. З цього приводу флорентійський політик, історик і військовий письменник Ніколо Макіавеллі писав у 1513 р.: “Карл VII, батько короля Людовика XI, дякуючи фортуні і доблесті, визволив Францію від англійців, зрозумівши, як потрібно бути озброєним своєю зброєю, і наказав утворити постійну кінноту і піхоту. Пізніше король Людовик, його син, розпустив піхоту і почав брати на службу швейцарців; цю помилку ще більше поглибили його наступники, і тепер вона дорого обходиться Французькому королівству. Бо, віддаючи перевагу швейцарцям, Франція підірвала дух свого війська: після ліквідації піхоти кавалерія, придана найманому війську, вже не сподівається виграти битву своїми силами. Так і виходить, що воювати проти швейцарців французи не можуть, а без швейцарців проти інших – не сміють” [7, с. 74].

Швейцарці служили також у правителів італійських держав, Іспанії та Голландії. Як зауважив Ганс Дельбрюк: “Вражаюча сила швейцарського воїнства спиралася на масову дію великих зімкнених колон, в яких кожен окремий солдат був сповнений впевненості у своїх силах, живлячись двохсотрічною традицією безперервних перемог. Охоплений воєнним духом весь народ давав можливість вести його в бій натовпом, а масові бойові порядки в свою чергу отримували перевагу над будь-якою індивідуальною відвагою старих професійних воїнів” [80, с. 3].

За підрахунками швейцарського офіцера на неаполітанській службі Ріхарда фон Штейгера з 1373 р. до 1829 р. відбулося 105 наборів і було утворено 633 швейцарські формації, з 626 вищих офіцерів 266 служили у Франції, 79 – Голландії, 53 – Неаполі, 46 – П’ємонті, 42 – Австрії, 36 – Іспанії [271, р. 34–42]. Зазначимо, що наймані професійні формації швейцарської піхоти прославилися на полях битв Європи ще до розгортання *великої вогнепальної революції*.

Швейцарська піхота здавалася непереможною. Добре організоване модернізоване бургундське військо виявилось безсилим проти неї. Італійські

кондотьєри теж не могли добитися якогось помітного успіху. Шукаючи протидії і, водночас вивчаючи досвід швейцарської піхоти, імператор Максиміліан Габсбург (1459–1519) організував за її зразком піхоту *ландскнехтів* (вперше цю назву вжив під 1470 р. Петер ван Хагенбах, хроніст бургундського герцога Карла Сміливого). Всі зміни, порівняно з швейцарською піхотою, у комплектації, озброєнні, структурі, організації і тактиці були детально продумані. В міру їхнього розвитку вносилися зміни, що стосувалися головним чином насичення вогнепальною зброєю, кількість якої невинно зростала. Відповідно зменшувалося захисне озброєння. Частина ландскнехтів отримала на озброєння *дворучні мечі* (дороговизна цієї зброї і вимоги до фізичних кондицій бійців, які могли нею володіти, обмежувало можливості її застосування).

Рекрутувалися *ландскнехти* з вільних селян з відповідними фізичними кондиціями. Ротами ландскнехтів командували *капітани* переважно шляхетного походження, які мали 1-3 заступників – *лейтенантів*. Частину офіцерів складали заслужені вихідці з шеренгових бійців, що теж було неабияким стимулом для загалу. Організаційно ландскнехти об'єднувалися в полки. Полк ландскнехтів складався з 10 рот і налічував трохи більше 4 тис. осіб, з яких 1500 були *аркебузирами*.

Типовим бойовим порядком формацій *ландскнехтів* була *банда* глибиною у 61 шеренгу. Перші дві шеренги займали пікінери, третю – алебардисти (або ж ландскнехти з дворучними мечами). Це було прямим копіюванням бойового порядку швейцарського *їжака*. Наступні 10 шеренг складали пікінери, за ними займала стрій шеренга з трьома прапорами, барабанщиками, прикриттям знамен з ландскнехтів з дворучними і довгими мечами та короткими списами. За ними знову 10 шеренг пікінерів і чотири прапори полку з прикриттям. У середині бойового порядку знаходилося 12 шеренг аркебузирів, за якими – 10 шеренг пікінерів, шеренга з прапорами, знову 10 шеренг пікінерів, шеренга алебардистів і 2 шеренги пікінерів.

Така побудова бойових порядків дозволяла при потребі використати вогонь *аркебузирів*, (для цього передні шеренги відходили на фланги і при атаці

противника знову змикалися), наростити ударну силу за рахунок переміщення шеренг, а також використати на флангах *алебардистів* чи меченосців. При цьому пікінери та алебардисти отримали на озброєння *ландскнету* – короткий меч з широким лезом, який носили у горизонтальному положенні, часом поперек живота, щоби в момент нанесення удару пікою не задівати меча [486; 213; 299; 402].

Початково ландскнехти поступались швейцарцям, але, починаючи з битви при Бікоку (1522) перевага вже була на їхньому боці.

Ландскнехти були добре організованим військом, але без організації тилу і комплексу логістики. Єдиним “забезпеченням” ландскнехтів під час бойових дій були маркитантки, які займалися харчуванням найманців, а заодно скупкою частини військової здобичі і, місцями, водночас проституцією [339]. Значною частиною утримання ландскнехтів була військова здобич, через це ці формування були значною мірою загрозою для територій, на яких відбувалися бойові дії.

Поява полків *ландскнехтів* стимулювала зміни в іспанській армії, яка втягнулася у *Італійські війни*. Знаменитий полководець Просперо Колонна (1452–1523), вивчаючи досвід *банд* ландскнехтів, запровадив у іспанській армії нову організаційну структуру – *коронелію* (бригаду) у складі 15 рот загальною чисельністю 2900 солдатів.

Дві *коронелії* склали *баталію*, яка залишалася найвищим з’єднанням іспанській армії до 1534 р. Успіхи іспанського війська під час Італійських війн були досягнені значною мірою завдяки цим структурно-організаційним змінам.

З середини XVI ст. на європейських полях битв почала домінувати іспанська піхота, яка зберігала свою славу по меншій мері до середини XVI – середини XVII ст. Своєрідним поєднанням практик швейцарської баталії, полків ландскнехтів та римських легіонів стала *іспанська терція* (1534–1704), яка була започаткована кондотьєром Гонсало Фернандесом де Кордовою (1453–1515) і удосконалена практикою таких полководців як Антоніо де Лейва (1480–1536), Альваро де Санде (1489–1573), Джуліо Ромеро де Ібаррола (1518–1577), герцог Альба Фернандо Альварес де Толедо, Санчо Давіла і Даза (1523–1583), герцог Мануель Філіберто де Савойя (1528–1580), принц Хуан Австрійський (1547–

1578), принц Олессандро Фарнезе (1545–1592), Хуан дель Аквіта (1545–1602), Амброзіо Спінола (1569–1630) та інфант Фернандо Австрійський (1609–1641).

Офіційно *терція* була запроваджена у 1536 р. генуезьким ордонансом короля Карла V замість *баталій* і *коронелій*. *Терція* (tercio) передбачалася у складі 12 рот. Десять рот *пікінерів* мали у своєму складі кожна по 3 офіцери, 8 унтер-офіцерів, 219 пікінерів (половина з яких була без обладунків) і 20 *мушкетерів*. Дві роти *аркебузирів* мали кожна по 3 офіцери, 8 унтер-офіцерів, 224 аркебузирів та 15 мушкетерів. Всього в терції з командиром було 3001 чол., в т. ч. офіцерів –37, унтер-офіцерів –96, пікінерів –2190, аркебузирів – 448, мушкетерів – 230. Три *терції* об'єднувалися в бригаду.

Терція була одночасно і підрозділом і бойовим порядком: три лінії розташовані на зразок римських легіонів у шаховому порядку (по дві баталії у першій та третій лініях і одна найбільша – у другій). Кожна баталія у перших двох–трьох шеренгах мала *аркебузирів* (яких поступово повністю замінили мушкетери), які оточували її з усіх сторін. В середині знаходилися *пікінери*, відповідно до глибини у латах перші ряди і без лат з відповідною довжиною пік. Така побудова дозволяла вести вогонь по противнику практично до прямого зіткнення. Аркебузири могли відступити всередину баталії або ж взяти участь у зіткненні, використовуючи свої мечі. При наступі аркебузири чи мушкетери могли перегрупуватися в центрі на всю глибину (глибина баталії була звично 10 шеренг) і вести залповий вогонь, при якому кожна наступна шеренга після залпу попередників, ділилася навпіл і займала перший ряд. Тоді пікінери прикривали фланги, а при прямому контакті змикали ряди попереду стрільців, які також могли брати участь у рукопашному бою. Відповідно при відступі мушкетери могли вести безперервний залповий вогонь, маючи прикриті фланги. При цьому після кожного залпу шеренга стрільців знову ділилася навпіл і відступала назад. Такий маневр аркебузирів (потім мушкетерів) мав назву *караколе – рух слимака*. Цей тип стрільби застосовували мушкетери та фузилери ще протягом перших двох третин XVIII ст.

Найслабшою стороною *терції* були її кути, на яких концентрація аркебуз та пік була найменшою. Але довший час цю проблему вдавалося вирішувати з

допомогою кавалерії та артилерії. В цілому іспанська терція була чи не найдосконалішим поєднанням ударної сили пікінерів з вогневою підтримкою *аркебузирів* та *мушкетерів*.

Успіх іспанської піхоти значною мірою забезпечувала їх підготовка та комплектація переважно з дрібної шляхти – ідальго, тобто це не була класична наймана армія, а дисципліноване військо з високим моральним духом [250; 447; 323; 392].

Іспанську *терцію* як бойовий порядок намагалися копіювати з різною долею успіху майже всі європейські держави. По завершенні Італійських війн в середині XVI ст. більшість розвинених європейських країн перейшли на використання професійних найманих армій [371; 372], що за висловом згаданого іспанського полководця Просперо Колонна (1452–1523) означало, що для ведення війни “потрібні три речі: гроші, гроші, гроші”.

Ті країни, які не мали ресурсів на утримання професійного найманого війська, продовжували використовувати стару феодальну систему комплектації з різними варіантами її модернізації і, майже всюди без винятків, частковим насиченням найманими контингентами. Не уникнули цього ні польсько-литовська держава Річ Посполита, ні Велике князівство Московське. При цьому вага найманих контингентів постійно збільшувалася у міру збільшення ресурсів для їх утримання.

Перехід до професійних найманих військ не був результатом *великої вогнепальної революції* [445; 380, р. 31]. Повний перехід до вогнепальної зброї з ліквідацією домінування *пікінерів*, відмови від арбалетів та луків затягнувся до початку XVIII ст., коли професійні наймані армії у більшості країн вже були замінені на постійні професійні війська, які комплектувалися за рекрутськими наборами і не потребували вже таких значних затрат як найманці.

Тому, на наш погляд, слід говорити радше про *еволюцію військової справи*, яку прискорили криза лицарського війська і перехід до професійних найманих військ, який, у свою чергу, прискорив повний перехід до вогнепальної зброї.

Зусилля еліти міст, яка підтримала розробку і впровадження вогнепальної зброї, у першу чергу, ручної, поступово дали позитивні результати. З XIII ст. до

початку XVI ст. артилерія пройшла довгий шлях розвитку, ставши повноцінним родом військ. Було уніфіковано типи (гармати, гаубиці, мортири) і різновиди конструкцій та боєприпасів (від простого каміння до каліброваних ядер); визначено співвідношення маси гармати, ядра і порохового заряду, калібру та довжини; зафіксовано перші правила балістики; розроблено і запроваджено пристосування для зміни кутів підвищення; конструкції лафетів для транспортування; віднайдено організаційну структуру (батарею) і тактику застосування. Артилерійська обслуга, яка початково складалася з ремісників і їх помічників, стала професійною складовою війська. Частково була створена і артилерійська логістика. Розробка малокаліберних гармат перейшла в розробку ручниць (вогневих трубок, скопітусів, петріналів, ручних бомбард, гаківниць і пищалей), які наприкінці XV ст. довели свою спроможність ефективного використання на полі бою. Подальший розвиток ручної вогнепальної зброї призвів до появи аркебуз та мушкетів і розробки залпової тактики їх використання, що дозволило їм поступово витіснити арбалети та англійські довгі луки та збільшувати чисельність за рахунок скорочення у піхотних ротах пікінерів.

Висновки до розділу 5

Творчий аналіз успіхів швейцарської піхоти, практики застосування ручної вогнепальної зброї призвів до появи професійних формацій ландскнехтів, які змогли довести перевагу своїх *банд* над швейцарськими *їжаками*. З появою формацій ландскнехтів, які поєднали ударні можливості швейцарської піхоти з вогневою підтримкою ручної вогнепальної зброї, пов'язане утворення полків, як вищої постійної форми частин армії. Найбільш вразливою стороною формацій ландскнехтів була відсутність логістики, яка часто змушувала їх перетворюватися на грабіжників, що сильно підривало військову дисципліну.

З врахуванням досвіду Італійських війн, під час яких використовували формації кондотьєрів, швейцарської піхоти, лицарської кавалерії та ландскнехтів,

були сформовані терції іспанської піхоти, які надовго стали зразком для всіх інших армій Європи. Іспанська піхота найбільш вдало поєднувала можливості ударної холодної зброї, вогневої потужності та маневру. Її поява фактично завершила перехід до професійних найманих військ.

Перехід до професійних найманих військ був не воєнною, мілітарною чи пороховою революцією, а довготривалою еволюцією військової справи, яка тривала щонайменше з XII ст. і до початку XVIII ст. вже після завершення цього переходу, яке відбулося у першій половині XVI ст., з появою іспанської терції і відмовою від лицарського війська. Вогнепальна зброя, яка виникла в ході цієї еволюції, продовжувала конкурувати з металюною артилерією (до кінця XV ст.), арбалетами та довгими луками (до початку XVIII ст.). Криза лицарського війська прискорила *еволюцію військової справи* і перехід до професійних найманих військ, який, у свою чергу, прискорив повний перехід до вогнепальної зброї. Розробка вогнепальної зброї та її довготривале фінансування і запровадження попри невдачі теж були наслідком поступового відходу від лицарського війська. Величезні кошти, яких вимагало утримання професійного найманого війська, а також спротив лицарства, яке утримувало у своїх руках всі необхідні ресурси, затягнули цей процес в часі. Саме ці фактори призвели до того, що більшість країн, а передовсім Польсько-Литовська держава, Угорщина, Велике князівство Московське, тільки частково використовували професійні наймані війська, збільшуючи їхню питому вагу, однак зберігаючи напівфеодальну комплектацію решти війська.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки:

1. Європейська історіографія з військової історії кінця XII – початку XVI ст., присвячена питанням висвітлення проблем переходу від лицарського до професійного найманого війська є практично неосяжною, але з її розвитком постійно з'являються нові підходи і виникають проблеми, зокрема проблема *порохової революції*, що загострюють дискусії навколо цього питання. Класичними залишаються праці Ганса Дельбрюка, Чарльза Омена та Філіпа Контаміна, які служать основою для нинішніх дискусій. Найбільш різносторонніми і об'ємними залишаються французька (від Жоржа Дауме до Жоржа Мінуа та Давида Ніколе), англійська (від Ніколаса Гарріса до Річарда Барбера та Келлі Де Вріс) та італійська (від Клаудіо Ренгіна до Марко Руфіні) національні школи військової історії. Російська школа (від Людвіга Зедделера до Євгена Разіна і Віталія Пенського) є надто тенденційною і заполітизованою. Українська школа (Олександр Філіпчук, Юрій Борискін, Леонтій Войтович, Леонід Кривизюк, Юрій Овсінський, Михайло Куцин) тільки починає формуватися. У цілому проблема залишається дискусійною і потребує дальшого дослідження.

2. Криза лицарського війська була закладена у самій феодальній системі його формування, яка різко звузила базу формування і, відповідно, чисельність та можливість поповнення; обмежила обов'язкову службу певним терміном (кілька місяців протягом календарного року); ліквідувала підпорядкованість всього особового складу головним командирам (через систему *васал мого васала не мій васал*), чим підірвала основи воїнської дисципліни; створила широкі можливості для сепаратизму і порушення васальної присяги, намагання подолати які шляхом запровадження морально-етичних принципів, оснований на цінностях християнства, не принесли бажаних результатів. Тенденція до намагання повністю захистити вершника і коня призвела до ускладнення озброєння, зростання його ваги і вартості, що у свою чергу ускладнило підготовку лицаря,

яка вимагала довголітніх щоденних тренувань і відповідного калорійного харчування. Зростання ваги озброєння та введення захисного спорядження для коней призвело до використання бойових лицарських коней спеціальної породи, не здатних для дій на пересіченій місцевості. Все це після повернення на поля битв піхоти, озброєної новим видом зброї – довгими піками, *алебардами* та їхніми різновидами, яка могла прикрити стрільців, озброєних *арбалетами* та *англійськими довгими луками*, здатними пробити будь-який лицарський обладунок, зробило лицарську кавалерію неспроможною добиватися успіху, що продемонстрували битви швейцарських, фландрських воєн і, особливо, Столітньої війни. Подальше посилення бронювання зупинилося через вичерпання фізичних можливостей людей і коней, а швейцарська піхота стала нездоланим бар'єром для лицарського війська.

3. Європейські правителі, перш за все англійські королі, намагалися подолати ранні прояви недоліків феодального способу формування військ і початків кризи лицарського війська, перш за все, розширивши базу його формування і усунувши часові обмеження служби протягом року. Певним поступом було введення *щитових грошей*, які заміняли обов'язкову службу спеціальним податком, надходження якого давало королям можливість набору постійного війська на іншій основі. Інститут *лицарів-башельєрів*, які були неспроможними виставити цілий підрозділ – *спис*, але самі могли виступати латниками у *списах* більш забезпечених *лицарів-баннеретів*, та злиття *міністеріалів* (служебників, які виконували різноманітні двірцеві та адміністративні функції) з лицарством дозволили певною мірою усунути вказані недоліки. Ще більший ефект дав інститут *сержантів*, колишніх слуг з мінімальним забезпеченням, озброєних частково або повністю коштом скарбниці, які також отримували від скарбниці часткову компенсацію за свою службу. Заохочення *сержантів* можливістю стати повноцінними лицарями значно підвищило їхні бойові можливості, які дозволяли використовувати їх у бойових порядках військ на рівні з лицарями, незважаючи на легше захисне озброєння.

Сержанти стали основною частиною військ не тільки духовно-лицарських орденів, а й більшості королівств.

4. Вихід на політичну арену міст-комун, які, добившись самоврядування, трансформували свої *контадо* у політичні одиниці, призвів до появи найманих військ. Непридатність феодальної системи комплектування, ненадійність власних феодалів з *контадо*, а також зростання прибутків, які формували відповідні ресурси, змусили міську еліту звернутися до послуг *кондотьєрів* – командирів найманих формувань, які комплектувалися з різних верств населення і перебували на службі у своїх наймачів за відповідну плату, яка включала затрати на озброєння і підготовку таких формувань.

5. Кондотьєри комплектували свої формації з найбільш придатних для такої служби осіб, використовували найновіші зразки озброєння, поповнювали свої формації піхотою, враховуючи досвід Столітньої війни, широко застосовували стрілецькі підрозділи, озброєні англійськими довгими луками та арбалетами. Однак їхня тактика була лише модернізацією лицарської тактики, пристосованої до нових умов. Кондотьєри, зокрема один з найбільш успішних – Бартоломео Коллеоне, започаткували використання артилерії та саперних військ у польових битвах. Найбільш вразливою стороною їхнього використання була висока плата за послуги, припинення виплати якої грозило переходом війська у повному складі на сторону противника. Крім того, найбільш успішні кондотьєри, з якими доводилося розплачуватися замками та ленами, самі були не проти захоплення влади і отримання феодальних титулів аж до герцогських, що продемонстрували Скалігери (де Ла Скала), Гонзага, Малатеста чи Сфорца. Тому еліта міст-держав у пошуках скорочення військ кондотьєрів, а головне витрат на них, не шкодувала ресурсів для нових видів озброєння, терпляче витримуючи невдалі конструкції ранньої вогнепальної зброї.

6. Приклад кондотьєрів підштовхнув і правителів до модернізації лицарського війська, перш за все, з врахуванням досвіду Столітньої війни. Першими до такої модернізації вдалися французькі королі, які зазнавали постійних невдач у ході цієї війни. Однак спроба скорочення обсягу лицарського

війська за рахунок збільшення чисельності піхоти, зокрема стрілецьких підрозділів, наштотвхнула на два фактори: відсутність коштів на утримання таких підрозділів і використання найманих військ взагалі та протидію лицарства, менталітет якого не допускав втрату позицій саме у воєнній сфері. Вже через це всіляка можлива модернізація, яка відбувалася в умовах, коли стара феодальна система не була ліквідована, а більші феодалі продовжували зберігати не тільки основні ресурси держав, а й власні формування і оборонні замки, не мала шансів на успішне завершення. До того ж вони зберігали важку лицарську кавалерію як основну частину війська, що вже не відповідало вимогам часу. З усіх спроб модернізації найбільш послідовною була бургундська, але й вона завершилася невдачею саме через намагання зберегти важку лицарську кавалерію як ударну частину війська.

7. Швейцарська піхота на перших стадіях свого становлення і розвитку максимально враховувала всі вимоги часу. Формувалася вона з вільного населення, придатного до служби. Враховувалися можливості регіону щодо матеріального забезпечення: лише третина війська, яка займала перші ряди, носила захисне озброєння. Було враховано також всі переваги довгих пік, алебард і арбалетів, а також знайдено оптимальну форму бойових порядків у вигляді *їжака*. Ці бойові порядки виявилися нездоланими для лицарської кавалерії. Тріумфальні перемоги, однорідний національний, конфесійний та соціальний склад війська забезпечили високий бойовий дух, а постійна участь у війнах відшліфувала бойову і тактичну майстерність командирів, які висувалися на свої посади не за родовим принципом, а за бойові заслуги. Однак ці ж успіхи та тріумфи призвели до певного застою, яким скористалися їхні противники, враховуючи сильні і вразливі сторони швейцарської піхоти, в першу чергу, їхню незахищеність від масованого обстрілу тих же лучників через відсутність захисного озброєння у задніх рядах. Швейцарська піхота дещо зупинилася у своєму розвитку і тому не змогла протистояти новим формаціям, оснащеним вогнепальною зброєю.

8. Зусилля еліти міст, яка підтримала розробку і впровадження вогнепальної зброї, у першу чергу, ручної, поступово дали позитивні результати. З XIII ст. до початку XVI ст. артилерія пройшла довгий шлях розвитку, ставши повноцінним родом військ. Було уніфіковано типи (гармати, гаубиці, мортири) і різновиди конструкцій та боєприпасів (від простого каміння до каліброваних ядер); визначено співвідношення маси гармати, ядра і порохового заряду, калібру та довжини; зафіксовано перші правила балістики; розроблено і запроваджено пристосування для зміни кутів підвищення; конструкції лафетів для транспортування; віднайдено організаційну структуру (батарею) і тактику застосування. Артилерійська обслуга, яка початково складалася з ремісників і їх помічників, стала професійною складовою війська. Частково була створена і артилерійська логістика. Розробка малокаліберних гармат перейшла в розробку ручниць (вогневих трубок, скопітусів, петріналів, ручних бомбард, гаківниць і пищалей), які наприкінці XV ст. довели свою спроможність ефективного використання на полі бою. Подальший розвиток ручної вогнепальної зброї призвів до появи аркебуз та мушкетів і розробки залпової тактики їх використання, що дозволило їм поступово витіснити арбалети та англійські довгі луки та збільшувати чисельність за рахунок скорочення у піхотних ротах пікінерів.

9. Творчий аналіз успіхів швейцарської піхоти, практики застосування ручної вогнепальної зброї призвів до появи професійних формацій ландскнехтів, які змогли довести перевагу своїх *банд* над швейцарськими *їжаками*. З появою формацій ландскнехтів, які поєднали ударні можливості швейцарської піхоти з вогневою підтримкою ручної вогнепальної зброї, пов'язане утворення полків, як вищої постійної форми частин армії. Найбільш вразливою стороною формацій ландскнехтів була відсутність логістики, яка часто змушувала їх перетворюватися на грабіжників, що сильно підривало військову дисципліну.

10. З врахуванням досвіду Італійських війн, під час яких використовували формації кондотьєрів, швейцарської піхоти, лицарської кавалерії та ландскнехтів, були сформовані терції іспанської піхоти, які надовго стали зразком для всіх

інших армій Європи. Іспанська піхота найбільш вдало поєднувала можливості ударної холодної зброї, вогневої потужності та маневру. Її поява фактично завершила перехід до професійних найманих військ.

11. Перехід до професійних найманих військ був не воєнною, мілітарною чи пороховою революцією, а довготривалою еволюцією військової справи, яка тривала щонайменше з XII ст. і до початку XVIII ст. вже після завершення цього переходу, яке відбулося у першій половині XVI ст., з появою іспанської терції і відмовою від лицарського війська. Вогнепальна зброя, яка виникла в ході цієї еволюції, продовжувала конкурувати з металюною артилерією (до кінця XV ст.), арбалетами та довгими луками (до початку XVIII ст.). Криза лицарського війська прискорила *еволюцію військової справи* і перехід до професійних найманих військ, який, у свою чергу, прискорив повний перехід до вогнепальної зброї. Розробка вогнепальної зброї та її довготривале фінансування і запровадження попри невдачі теж були наслідком поступового відходу від лицарського війська. Величезні кошти, яких вимагало утримання професійного найманого війська, а також спротив лицарства, яке утримувало у своїх руках всі необхідні ресурси, затягнули цей процес в часі. Саме ці фактори призвели до того, що більшість країн, а передовсім Польсько-Литовська держава, Угорщина, Велике князівство Московське, тільки частково використовували професійні наймані війська, збільшуючи їхню питому вагу, однак зберігаючи напівфеодальну комплектацію решти війська.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Джерела

1. Бекон Френсис. История правления короля Генриха VII. Москва: Наука, 1990. 324 с.
2. Генрих Латвийский. Хроника Ливонии / Введение, перевод и комментарии С.А.Аннинского. Москва; Ленинград: Издательство академии наук СССР, 1932. 385 с.
3. Георгий Акрополит. История / Перевод, вступительная статья и приложения П.И. Жаворонкова. Санкт-Петербург: Алетейя, 2005. 415 с.
4. Георгий Пахимер. История о Михаиле и Андронике Палеологах / Подготовлено к изданию А. И. Цепкова. Рязань: Александрия, 2004. 556 с.
5. Макиавелли Н. Военное искусство. Москва: Воениздат, 1939. 224 с.
6. Макиавелли Н. История Флоренции. Москва: Наука, 1987. 447 с.
7. Макиавелли Н. Государь. Москва: Полигон, 2006. 176 с.
8. Никифор Григора. Римская история, начинающаяся со взятия Константинополя латинянами / Подготовка текста, оформл., карты, иллюстр. ред. и др. А. И. Цепков. Рязань: Александрия, 2004. Т. 1: (1204–1341). 448 с.
9. Радзивилловская летопись. Санкт-Петербург, 1902. 268 л.
10. Филипп де Коммин. Мемуары / Перевод, статья и примечания Ю.П.Малинина. Москва: Наука, 1986. 495 с.
11. Фруассар Жан. Хроники 1325–1340 / Перевод, статья и примечания М.В.Аникеева. Издательство С.-Петербургского университета, 2008. 654 с.
12. Фруассар Жан. Хроники 1340–1350 / Перевод, статья и примечания М.В.Аникеева. Издательство С.-Петербургского университета, 2012. 854 с.
13. *Annales Bergomates* / Ed. O.Holder-Egger *Monumenta Germaniae Historica*. Bd. 31. Hannoverae, 1903. P. 325–335.
14. *Catalogus baronum* / Ed. E.Jamison. Roma, 1972. 137 p.
15. *Die Byzantinischen Kleinchroniken* / Ed. P. Schreiner. Wien, 1975. Т. 1. 668 p.

16. Fiamma G. Manipulus Florum. Cronaca milanese del Trecento Milano, 2005. 128 p. [Biblioteca Milanese. Т. 1].

17. Liber ignium ad comburendos hostes, autore Marco Graeco. Paris: Delance et Lesureur, 1804. VI+18 p.

18. Muntaner Ramon. Chronicle. Cambridge, Ontario, 2000. [Рос. пер. С.Вдовиченко, Л.Колоскова (2006)]. URL: www.vostlit.info/Texts/rus15/Muntaner/frametext1.htm (дата звернення 17.06.2016).

19. Selected Passages from the Chronicle of Morea *Shawcross T. The Chronicle of Morea. Historiography in Crusader Greece*. Oxford University Press, 2009. P. 274–349.

II. Спеціальна література

20. Акимова Е.Ю. Вассально-сеньориальні зв'язки в Франції – ідеал і практика XIV століття. *Новий век : історія глазами молодих*. Саратов : Изд-во Саратов. гос. ун-та, 2006. Вып. 4. С. 66–78.

21. Акимова Е.Ю. Особливості благочестя лицарства (по хронікам Ле Бея і Фруассара) *Вестник СГСЭУ*. Саратов, 2007. № 18 (4). С. 125–127.

22. Арендт В.В. Грецький огонь (техніка вогневої боротьби до появи вогнестрельного озброєння). *Архиви історії науки і техніки*. Сер. 1. Вып. 9. Москва: Издательство АН СССР, 1936. С. 33–128.

23. Архив Маркса и Энгельса. Т. 6. Москва: Госполитиздат, 1939. 411 с.

24. Баиов А.К. Курс історії російського військового мистецтва. Ч. 1. От начала Руси до Петра Великого. Санкт-Петербург, 1909. 159 с.+ 9 схем.

25. Балакин В.Д. Фридрих Барбаросса. Москва: Полигон, 2001. 274 с.

26. Басовская Н.И. Проблемы Столетней войны в современной английской и французской историографии. *Средние Века*. Москва: Наука, 1982. Вып. 45. С. 212–224.

27. Басовская Н.И. Рец. на кн.: Bourassin E. France Anglaise. 1415 – 1453. *Chronique d'une occupation*. – Paris, 1981. – 320 p. *Средние века*. Москва: Наука, 1982. № 45. С. 348–356.

28. Басовская Н.И. Англо-французские противоречия конца XIII–XIV вв. и страны Пиренейского полуострова. *Социально-политическое развитие стран Пиренейского полуострова при феодализме* / Отв. ред. Е.В. Гутнова. Москва: АН СССР, Ин-т всеобщ. истории, 1983. С. 72–92.

29. Басовская Н.И. Политическая борьба в Англии и Франции первой половины XV в. и Столетняя война. *Идейно-политическая борьба в средневековом обществе* / Отв. ред. Е.В. Гутнова. Москва: АН СССР, Ин-т всеобщ. истории, 1984. С. 120–140.

30. Басовская Н.И. Проблема освободительной борьбы во Франции XV в. во французской и английской историографии. *Историография проблем международных отношений и национальных движений в странах Западной Европы и Северной Америки* : [межвуз. сб.] / Отв. ред. М.Т. Панченкова. – Москва: Изд. Московского гос. историко-архивного ин-та, 1985. С. 153–171.

31. Басовская Н.И. Союз Франции и Шотландии в системе англо-французских противоречий XII–XV вв. *Средние Века*. Москва: Наука, 1985. Вып. 48. С. 71–90.

32. Басовская Н.И. Столетняя война. 1337–1453 гг. Москва: Высшая школа, 1985. 185 с.

33. Басовская Н.И. Освободительное движение во Франции в период Столетней войны. *Вопросы Истории*. Москва, 1987. № 1. С. 48–66.

34. Басовская Н.И. Столетняя война и рост политической активности городского сословия. *Городская жизнь в средневековой Европе* / Отв. ред. Е.В. Гутнова и др. Москва: Изд. Ин-та всеобщ. истории, 1987. С. 220–238.

35. Басовская Н.И. Англия и Франция в международной жизни Западной Европы конца XII – середины XV вв. *Средние Века*. Москва: Наука, 1988. Вып. 51. С. 5–22.

36. Басовская Н.И. Идеи войны и мира в западноевропейском средневековом обществе. *Средние Века*. Москва: Наука, 1990. Вып. 53. С. 44–51.

37. Басовская Н.И. Правитель и народ в Столетней войне: миф и реальность *Средние Века*. Москва: Наука, 1991. Вып. 54. С. 23–34.

38. Басовская Н.И. Идеи войны и мира в западноевропейском средневековом обществе. Правитель и народ в Столетней войне: миф и реальность. *Цель истории – история: сб. ст.* Москва: Российский гос. гуманитарный университет, 2002. С. 288–314.

39. Басовская Н.И. Столетняя война: леопард против лилии. Москва: АСТ-Олимп, 2002. 428 с.

40. Берн А. Битва при Азенкуре. История Столетней войны с 1369 по 1453 год. Москва: Центрполиграф, 2004. 352 с.

41. Берн А. Битва при Креси. История Столетней войны с 1337 по 1360 год. Москва: Центрполиграф. 2004. 333 с.

42. Бехайм В. Энциклопедия оружия. Санкт-Петербург: “Санкт-Петербург оркестр”, 1995. – 576 с.

43. Бибииков М.В. Byzantinorossica: Свод византийских свидетельств о Руси. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 736 с.

44. Богданович М.И. История военного искусства и замечательных походов. Военная история средних веков. Санкт-Петербург, 1853. 134 с.

45. Борискін Ю.В. Сучасна британська історіографія про Столітню війну (1337–1453). *Воєнна історія*. Науково-популярний журнал. Київ: Національна академія оборони України, 2008. Вип. 6 (42). С. 105–112.

46. Борискін Ю.В. Еволюція лицарського обладунку часів Столітньої війни: захисне озброєння англійського та французького лицарства. *Військово-науковий вісник. Історичні науки*. Львів, 2009. Вип. 11. С. 18–33.

47. Борискін Ю.В. Нові публікації джерел до історії Столітньої війни (1337–1453). *Військово-науковий вісник. Історичні науки*. Львів, 2009. Вип. 12. С. 3–14.

48. Борискін Ю.В. Застосування вогнепальної артилерії у Столітній війні (1337–1453): історіографія проблеми. *Воєнна історія*. Науково-популярний журнал. Київ: Національна академія оборони України, 2009. Вип. 1 (43). С. 73–81.

49. Брайант А. Эпоха рыцарства в истории Англии / Пер. с англ. Т.В.Королева, М.Г.Муравьева. Санкт-Петербург: Евразия, 2001. 578 с.

50. Брандт Г. Обозрение военного искусства в средних веках / Перевод с нем. Л.Л.Штюрмера. *Военная библиотека с высочайшего соизволения посвященная российской армии*. Репринт. Изд. 1838–1840 гг. Т. 2. Санкт-Петербург: Альфарет, 2012. 392 с.

51. Брэм Э. Роль Роджера Бэкона в истории алхимии. *Вестник Ленинградского ун-та им. А.С.Пушкина. Серия философская*. Т. 2. Санкт-Петербург, 2009. № 4. С. 66–73.

52. Васильевский В.Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII веков. Москва: Директ-Медиа, 2014. 191 с.

53. Военное искусство рабовладельческого и феодального общества: сб. материалов для воен. училищ / авт. кол.: С.В. Липицкий, М.Л. Альтговзен, Е.А. Прокофьев и др. Москва: Воениздат, 1953. Вып. 1. 455 с.

54. Военное искусство феодального общества. *История военного искусства*/ авт. кол.: Б.В. Панов, В.Н. Киселев, И.И. Картавцев и др. – Москва: Воениздат, 1984. С. 16–23.

55. Военное искусство в эпоху феодализма. *История военного искусства* авт. кол. М.М. Кирьян, А.И. Бабин, И.М. Кравченко и др. – Москва: Воениздат, 1986. С. 22–30.

56. Войны феодального общества. *Военная история* / авт. кол. : И.Е. Крупченко, М.Л. Альтговзен, М.П. Дорофеев и др. Москва: Воениздат, 1984. С. 28–41.

57. Войтович Л. Військо і військова організація. *Історія української культури*. Т. 2. *Українська культура XIII – першої половини XVII століть*. Київ: Наукова думка, 2001. С. 99.

58. Войтович Л. Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації. *Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка*. Т. 2. Наукові студії. Київ: Наукова думка, 2004. С. 385–394.

59. Войтович Л. Проблеми історичної термінології: Київська Русь, середні віки, княжа доба, феодалізм, держава, віче. *Історичні записки. Збірник наукових*

праць. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Луганськ, 2007. Вип. 15. С. 13–32.

60. Войтович Л. Актуальні проблеми історії середніх віків. *Войтович Л., Козак Н., Овсінський Ю., Чорний М. Medium aevum: середні віки*. Львів: Львівський національний університет ім. І.Франка, 2010. С. 12–21.

61. Войтович Л. Італія у XII–XV ст. *Войтович Л., Козак Н., Овсінський Ю., Чорний М. Medium aevum: середні віки*. Львів: Львівський національний університет ім. І.Франка, 2010. С. 313–334.

62. Войтович Л. Дискусія про ранню державу. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 4. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, 2011. С. 7–16.

63. Войтович Л. Зародження професійного війська. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 21. Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича Львів; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, 2012. С. 164–175.

64. Войтович Л. Козацька піхота: озброєння, організація, бойові можливості на тлі європейської лінійної піхоти кінця XV – середини XVII ст. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. Збірник наукових праць. Вип. 3. Кам'янець-Подільський, 2012. С. 64–79.

65. Войтович Л. Чи була Русь державою? *Theatrum Humanae Vitae*. Студії на пошану Наталії Яковенко. Київ: Києво-Могилянська академія, 2012. С. 95–107.

66. Войтович Л. Лев Данилович, князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301). Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, 2014. 314 с.

67. Гаран Л.В. Французька історіографія (70-ті роки XIX ст. – 80-ті роки XX ст.). Київ: Наукова думка, 1991. 103 с.

68. Гейсман П.А. Краткий курс истории военного искусства в Средние и Новые века (VI–XVIII столетия). [Изд. 2-е]. Санкт-Петербург : Типография С.Н. Худекова, 1907. 446 с.

69. Герчинко Т.В. Битва при Азенкуре, 25 октября 1415 г. *Солдат*. Военно-исторический альманах. Артемовск, 2003. № 33 С. 2–13; Артемовск, 2003. № 34. С. 2–14.
70. Гибб Г. Дамасские хроники крестоносцев. Москва, 2009. 184 с.
71. Гизо Ф. История цивилизации в Европе. Санкт-Петербург: Территория будущего, 2007. 336 с.
72. Глогер Б. Император, Бог и дьявол: Фридрих II Гогенштауфен в истории и легенде. Санкт-Петербург: Алтея, 2003. 286 с.
73. Голицын Н.С. Всеобщая военная история средних времен / Н.С.Голицын. Санкт-Петербург, 1878. Ч. 1–2 (476–1350). 278+12 с.; Ч. 3 (1350–1618). 598 с.
74. Граветт К. Рыцари. История английского рыцарства 1200–1600. Москва: Эскимо, 2010. 312 с.
75. Гуковский М.А. Итальянское Возрождение. Ленинград: Наука, 1990. 624 с.
76. Гуменюк П.В. История военного искусства: Военное искусство эпохи рабовладения и феодализма. Орел: Изд. воен. ин-та правит. связи, 1994. 210 с.
77. Давыдов А. Г., Карабед И. К., Маслов А. К. Воинские традиции швейцарского средневековья: очерки исторического развития, вопросы реконструкции материальной культуры. Нижний Новгород, 2012 312 с.
78. Далин В.М. Историки Франции XIX–XX вв. Москва: Наука, 1981. 324 с.
79. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. Т. 3. Средневековье. Санкт-Петербург: “Наука Ювента”, 1996. 448 с.
80. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. Т. 4. Новое время. Санкт-Петербург: “Наука Ювента”, 1996. 361 с.
81. Догерти М. Баннокберн, 1314 г. *Девриз К., Догерти М., Дикки Й., Джестайс Ф., Йоргенсен К.* Великие сражения Средних веков 1000–1500. Москва, 2007. С. 120–129.

82. Энгельс Ф. Артиллерия. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.* Т. 14. Москва: Госполитиздат, 1959. С. 196–221.
83. Энгельс Ф. Аркебуз *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.* Т. 14. Москва: Госполитиздат, 1959. С. 60–62.
84. Жарков С.В. Военное искусство рыцарей. Минск: Друк-С., 2008. 400 с.
85. Жарков С.В. Рыцарская конница в бою. Москва: Яуза, Эксмо, 2008. 448 с.
86. Жарков С.В. Средневековая пехота в бою. Москва: Яуза, Эксмо, 2008. 448 с.
87. Зедделер Л.И. Обзорение истории военного искусства: в 2 ч. Санкт-Петербург, 1843. Ч. 2. История военного искусства средних веков. VIII, 387 с.
88. Зедделер Л. И. Военное искусство (история) *Военный энциклопедический лексикон* / Под ред. Л.И.Зедделера. Ч. 3. Санкт-Петербург, 1859. С. 484–496.
89. Золотарев В.А. История западноевропейских армий. Москва: Канон-Пресс-Центр. Кучково поле. Евролинц, 2003. 464 с.
90. Золотовский В. А. Высший командный состав византийской армии при первых Палеологах. *Вестник Волгоградского государственного университета.* Сер. 4: История. Регионоведение. Международные отношения. Волгоград, 2009. № 1 (15). С. 35–44.
91. Золотовский В. А. Христолюбивое воинство. Методы религиозного воздействия на византийскую армию в конце XIII в. *Проблемы теологии.* Екатеринбург, 2006. Вып. 3. Ч. 1. С. 77–83.
92. Золотовский В. А. Византийская армия при первых Палеологах: наемники на службе империи. *Византия: общество и церковь.* Сборник научных статей / Отв. ред. С.Н. Малахов. Армавир, 2005. С. 206–239.
93. Золотовский В. А. К истории византийской армии в XIII в. Реформа акритской службы Михаила VIII Палеолога. *Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Общественные науки.* 2009. № 6. С. 65–68.

94. Золотовский В. А. Обеспечение боеспособности византийской армии при первых Палеологах: дисциплина и комплекс методов воздействия на воинов. *Вестник Поморского университета. Серия “Гуманитарные и социальные науки”*. Архангельск, 2009. С. 53–59.

95. Золотовский В. А. Прония в военной организации Византии раннепалеологовского времени. *Вестник Волгоградского гос. ун-та. Серия 4. История*. Волгоград, 2015. № 3 (33). С. 100–111.

96. История орденов средневековья / автор-сост. И.Е.Гусев. Минск, 2007.

97. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). Вид. 4. Львів: Світ, 1992. 702 с.

98. Каплан А.Б. Столетняя война: Кризис рыцарства и усиление агрессивности в обществе. *Бюллетень Всероссийской Ассоциации медиевистов и историков раннего нового времени* / Отв. ред. С.П. Карпов. Москва, 1997. № 8. С. 18–22. URL: http://www.hist.msu.ru/Association/MedievalA/Bullet_97/kaplan.htm (дата звернення 18.10.2016).

99. Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства. Москва: Кучково Поле, 1987. 384 с.

100. Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XIII–XIV вв. Ленинград: Наука, 1976. XXX + 104 с.

101. Коллингтон-Морлей Л. История династии Сфорца. Санкт-Петербург: Алтея, 2005. 352 с.

102. Контамин Ф. Война в Средние века / Пер. с франц. Ю.П.Малинина, А.Ю.Карачинского, М.Ю.Некрасова; под ред. Ю.П.Малинина. Санкт-Петербург: Наука, 2001. 416 с.

103. Корнилов М.Н. Столетняя война: Кризис рыцарства и усиление агрессивности в обществе *Человек: Образ и сущность (гуманитарные аспекты): Природа насилия*. Ежегодник / глав. ред. Л.В. Скворцов. Москва: РАН. ИНИОН, 1995. С. 57–89.

104. Косминский Е.А. Исследования по аграрной истории Англии XIII в. Москва; Ленинград, 1947. 490 с.

105. Креси, 1346 г., Пуатье, 1356 г., Азенкур, 1415 г. Важнейшие битвы Столетней войны / отв. ред. Киселев В.И. *Новый Солдат*. Военно-исторический альманах. № 36. Артемовск: Военно-исторический клуб “Ветеран”, 2002. 48 с.

106. Кривизюк Л. Криза лицарства і початки формування професійного війська. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20. Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2011. С. 369–376.

107. Куркин А.В. Вооружение бургундской армии 1460–1470 гг. URL: www.fieldofbattle.ru/modules.php?name=newa&file=ortide&sid=453 (дата звернення 16.05.2016).

108. Куцин М.М. Проблема кризи західноєвропейського лицарського війська XIV–XV ст. у сучасній історіографії. *Аналітично-інформаційний журнал “Схід”*. № 7(107). Донецьк, 2010. С. 92–97.

109. Куцин М.М. Нова та новітня французька історіографія Столітньої війни (1337–1453). *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”*. Історичні науки. Вип. 17. Острог, 2011. С. 139–150.

110. Куцин М.М. Криза лицарського війська та початки формування професійних армій у XIV–XV ст.: історіографічний аспект / Автореф. дис. к. і. н. Львів, 2011. 20 с.

111. Кучма В.В. Военная организация Византийской империи. Санкт-Петербург: Алетея, 2001. 426 с.

112. Литаврин Г.Г. Русско-византийские отношения в XI–XII вв. *История Византии*. Т. 2. Москва: Наука, 1967. С. 347–353.

113. Люблинская А.Д. Столетняя война *Очерки истории Франции с древнейших времен до окончания Первой мировой войны* / авт. кол.: А.Д. Люблинская, Д.П. Прицкер, М.Н. Кузьмин. Ленинград: Учпедгиз, 1957. С. 63–71.

114. Люблинская А.Д. Столетняя война и народные восстания XIV–XV вв. *История Франции*: в 3 т. / Под общ. ред. А.З. Манфреда. Москва: Просвещение, 1972. Т. 1. С. 122–143.

115. Максимовић Л. Византијска провинцијска управа у доба Палеолога . Београд: Византолошки институт Српске академије наука и уметности, 1972. XIX + 199 с.
116. Марков М.И. История конницы. Кн. 2. Москва: Полигон, 2007. 479 с.
117. Мацюк І. Початки європейських професійних армій: Джон Хоквуд. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. № 809. Держава і армія. Львів, 2014. С. 134–141.
118. Мацюк І. Становлення європейських професійних армій: Бартоломео Коллеоні. *Військово-науковий вісник*. Вип. 24. Львів, 2015. С. 139–150.
119. Мацюк І. Становлення європейських професійних армій: Сержанти *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2014. Вип. 15. С. 18–26.
120. Мацюк І. Становлення Європейських професійних армій: Скопитарії, петріналії й аркебузири *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”*. Серія “Історичні науки”. 2016. Вип. 25. С. 201–207.
121. Маршал В.Б. Александр III и двенадцатый век. Санкт-Петербург, 2003. 222 с.
122. Мелик-Гайказова Н.Н. Французские хронисты XIV в. как историки своего времени. Москва: Наука, 1970. 122 с.
123. Меринг Ф. История войн и военного искусства. – Санкт-Петербург: Полигон. АСТ, 2000. 528 с.
124. Миронов Д.Н. История способов комплектования вооруженных сил феодальной Англии от середины XII по XV век: автореф. дис. канд. юрид. наук . Свердловск: СГУ, 1968. 24 с.
125. Михневич Н.П. История военного искусства с древнейших времен до начала девятнадцатого столетия. С помещенными в тексте картами, планами, портретами полководцев, генералов, рисунками форм обмундирования и вооружения войск и современными картинами некоторых сражений / сост. Михневич Н.П., орд. проф. Николаев. акад. Ген. штаба. [2-е изд., доп.. Санкт-Петербург: Паровая Скоропеч. П.О. Яблонского, 1896. 539 с.

126. Михневич Н.П. Основы русского военного искусства. Сравнительный очерк состояния военного искусства в России и Западной Европе в важнейшие исторические эпохи. Санкт-Петербург: Паровая Скоропеч. П.О. Яблонского, 1898. 512 с.

127. Мутафчиев П. Войнишки земи и войници в Византина през XIII-XIV в. *Списание на Българска Академия на науките*. София, 1923. Вып. 27. С. 1–113.

128. Николе Д. Французская армия в Столетней войне. / Пер. с англ. Н.А. Феногенова. Москва: Астрель–АСТ, 2004. 64 с.

129. Овсінський Ю. Карл Великий. *Войтович Л., Козак Н., Овсінський Ю., Чорний М. Medium aevum: Середні віки*. Львів: Львівський національний університет ім, І.Франка, 2010. С. 76–97.

130. Овсінський Ю., Войтович Л. Столітня війна (1337–1453). *Войтович Л., Козак Н., Овсінський Ю., Чорний М. Medium aevum: Середні віки*. Львів: Львівський національний університет ім, І.Франка, 2010. С. 276–289.

131. Овсінський Ю., Войтович Л. Військова справа. *Войтович Л., Козак Н., Овсінський Ю., Чорний М. Medium aevum: Середні віки*. Львів: Львівський національний університет ім, І.Франка, 2010. С. 371–398.

132. Оке Ж.-К. Средневековая Венеция. Москва: Вече, 2006. 402 с.

133. Опль Ф. Фридрих Барбаросса. Санкт-Петербург: Алтея, 2010. 512 с.

134. Пако М. Фридрих Барбаросса. Ростав-на-Дону, 1998. 328 с.

135. Пейн-Голлуей Р. Книга арбалетов. Москва: Кучково Поле, 2005. 415 с.

136. Пенской В. Великая огнестрельная революция. Москва: Вече, 2010. 448 с.

137. Перруа Э. Столетняя война / Пер. с фр. М.Ю. Некрасова. – Санкт-Петербург: Евразия, 2002. 480 с.

138. Писарев Ю.И. Место служилого рыцарства в социально-политической жизни Англии XIV в. *Средние века*. Москва: Наука, 1973. Вып. 37. С. 82–107.

139. Писарев Ю.И. Сословие горожан и феодальное государство в Англии XIV в. Москва: Наука, 1979. 221 с.

140. Поздникин А.А. Война “восьми святых против церкви” (1375–1378) в оценке Поджо Браччолини. *Военно-исторические исследования в Поволжье*. Саратов: Нац. исслед. Саратовский гос. ун-т им. Н.Г.Чернышевского, 2003. Вып. 5. С. 55–64.

141. Пузыревский А.К. История военного искусства в средние века (V–XVI столетия). Санкт-Петербург, 1884. Ч. 1. 239 с. ; Ч. 2. 232 с.

142. Разин Е.А. История военного искусства: в 3 т. Санкт-Петербург: Полигон, 1994. Т. 2. VI–XVI вв. 585 с.

143. Разыграев А.В. Наемники Ренессанса – Итальянские кондотьеры XIV–XV веков *Сержанти*. 1997. № 4.

144. Сказкин С.Д. Международные отношения в Европе в конце XV и первой половине XVI в. *Сказкин С.Д. Из истории социально-политической и духовной жизни Западной Европы в средние века*. Москва: Наука, 1981. С. 148–159.

145. Сметанин В.А. Расходы Византии на армию и флот (1282–1453). *Античная древность и средние века*. Свердловск, 1975. Вып. 12. С. 117–125.

146. Строков А.А. История военного искусства : в 5 т. Т. 3. Средневековье. Санкт-Петербург: Полигон, 1996. 390 с.

147. Сушинський Б. Всесвітня історія лицарства. Одеса: Видавничий Дім ЯВФ, 2005. 640 с.

148. Такман Б. Загадка XIV века. Москва: Вече, 2013. 704 с.

149. Тараторин В.В. История боевого фехтования. Развитие тактики ближнего боя от древности до начала XIX века. Минск: Харвест, 1998. 384 с.

150. Тараторин В.В. Конница на войне: история кавалерии с древнейших времен до эпохи Наполеоновских войн. Минск: Харвест, 1999. 432 с.

151. Уваров Д. Военные потери в Средневековье. URL: www.xlegio.ru/ancient-armies/military-organization-tactics-equipment/medieval-military-bosses/ (дата звернення 12.04.2016).

152. Устинов В. Г. Столетняя война и Войны Роз. Москва: Астрель, 2007. 637 с.

153. Фавье Ж. Столетняя война / Пер. с. франц. М.Ю.Некрасова. Санкт-Петербург: Евразия, 2009. 576 с.
154. Фаулер К. Эпоха Плантагенетов и Валуа. Санкт-Петербург: Евразия, 2002. 350 с.
155. Фергюсон А.Б. Золотая осень английской рыцарственности. Исследование упадка и трансформации рыцарского идеализма. Санкт-Петербург: Евразия, 2004. 352 с.
156. Филипчук О. “Rossovarangians”: до проблеми утворення русько-варязького корпусу у Візантії. *Питання історії України. Збірник наукових статей*. Т. 10. Чернівці: Зелена Буковина, 2007. С. 191–195.
157. Филипчук О. Титули командного складу русько-варязького корпусу за даними візантійської сфрагістики. *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи*. Матеріали VI Міжнародної наукової археологічної конференції. Чернігів: Сіверянська думка, 2007. С. 192–194.
158. Филипчук О. Умови прийняття до русько-варязького корпусу у Візантії. *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. Вип. 376–377. Чернівці: Рута, 2008. С. 87–90.
159. Филипчук О. Скільки коштував руський найманець у Візантії у X ст.? *Ruthenica*. Т. 7. Київ: Ін-т історії України НАН, 2008. С. 7–30.
160. Филипчук О. Майно русько-варязького найманця у Візантії в X–XI ст.: варязька розповідь Іоанна Скілиці. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнології: Збірник наукових праць*. Т. 1(25). Чернівці: Рута, 2008. С. 228–240.
161. Филипчук О. “Хрещені роси” у Константинополі в середині X ст. *Питання історії України. Збірник наукових статей*. Чернівці: Технодрук, 2008. С. 169–175.
162. Филипчук О. Перечитуючи Іоанна Скілицю: хто був Сфенг – брат Володимира Святого? *Історична панорама. Збірник наукових статей ЧНУ*. Вип. 8. Чернівці: Рута, 2009. С. 58–70.

163. Филипчук О. Русь в експедиціях візантійського флоту в 911–949 рр. (за Кн. II. 44, 45 De serimoniis) *Питання історії України*. Збірник наукових статей. Т. 12. Чернівці: Технодрук, 2009. С. 211–221.

164. Филипчук О. Князь Ігор та похід Русі на Константинополь у “Історії” Лева Диякона. *Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція (Чернівці, 27–28 листопада 2009 р.)*. Тези. Чернівці: Рута, 2009. С. 261–264.

165. Флори Ж. Ричард Львиное Сердце король-рыцарь. Санкт-Петербург: Алтея, 2008. 666 с.

166. Функен Ф., Функен Л. Средние века. VIII–XV века. Доспехи и вооружение. Крепости и осадные машины. Рыцарские турниры и гербы. Москва: АСТ, 2002. 151 с.

167. Хейзинга Й. Осень Средневековья. Соч. в 3-х т. Т. 1 / Пер. с нидерланд., вступ. ст. и общ. ред. В.И. Уколовой. М.: “Прогресс” – “Культура”, 1995. 416 с.

168. Хэммонд П. Ричард III и битва при Босворте. Санкт-Петербург; Москва, 2014. 287 с.

169. Чепелев Д. Средневековые пушки: рибодекин. *Людота*. URL: ludota.ru/srednevekovyue-pushki-1-ribodekin.html (дата звернення: 16.09.2016).

170. Черных А.П. Битва при Алжубарроте. *Вопросы истории*. Москва: Наука, 1988. № 4. С. 79–87.

171. Чиняков М.К. Бургундские ордонансные роты. 1470–1477 гг. *Военно-исторический журнал*. Москва, 2007. № 10. С. 67–71.

172. Шакорев Ю.В. Луки и арбалеты. Москва: Астрель, 2001. 174 с.

173. Шушарин В.П. Рост эксплуатации крестьянства. Укрепление феодального государства (20-е годы XIV в. – 1439 г.). *История Венгрии*. Т. 1. Москва: Наука, 1971. С. 165–192.

174. Ahrweiler H. Byzance et la Mer: la marine de guerre, la politique et les institutions maritime de Byzance aux VII-XV siècles. Paris: Presses Universitaires de France, 1966. 488 p.

175. Ágoston G. *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*. Cambridge University Press, 2005. 277 p.
176. Allmand C.T. War and Profit in the Late Middle Ages. *History Today*. 1965. № 15. P. 762–769.
177. Allmand C.T. *War, Literature and Politics in the Late Middle Ages*. Liverpool University Press, 1976. 216 p.
178. Allmand C.T. The Coronations Of Henry VI. *History Today*. 1982. №5. P. 28–33.
179. Allmand C.T. *Lancastrian Normandy. 1415–1450*. Oxford University Press, 1983. 364 p.
180. Allmand C.T. *The Hundred Years War: England and France at War 1300–1450*. Cambridge University Press, 1988. 232 p.
181. Allmand Ch. *La guerre de Cent Ans. L'Angleterre et la France en guerre 1300–1450* / [traduit de l'anglais par Ch. Clerc]. Paris: Payot, 1989. 284 p.
182. Allmand C.T. *Henry V*. Berkley–Los-Angeles–London: University of California Press, 1993. 480 p.
183. Allmand Ch. *Society at War. The Experience of England and France during the Hundred Years War*. Woodbridge: Boydell and Brewer Ltd, 1998. 256 p.
184. Argegni C. *Condottieri, capitani, tribuni*. T. 1. Milano, 1936. 474 p.
185. *Arms, Armies and Fortifications in the Hundred Years War* / Ed. by A. Curry and M. Hughes. Woodbridge : Boydell and Brewer Ltd, 1994. 240 p.
186. Armstrong E. *L'Italia al tempo di Dante*. *Storia del mondo medievale*. Vol. 6. Roma, 1999. P. 235–296.
187. Arnold B. *German Knighthood 1050–1300*. Oxford University Press, 1985.
188. Ascani A. *Montone. Città di Castello*, 1965. 274 p.
189. Audouin E. *Essai sur l'armée royale au temps de Philippe-Auguste*. Paris, 1913. 234 p.
190. Aurell M. *La noblesse en Occident (V-e–XV-e siècle)*. Paris: Colin coll. “Cursus”, 1996. 194 p.
191. Autrand F. *Charles V*. Paris: Fayard, 1994. 903 p.

192. Ayton A. Edward III and the English aristocracy at the beginning of the Hundred Years War. *Armies, Chivalry and Warfare in Medieval Britain and France* / Ed. by M. Strickland. Stamford: Paul Watkins, 1998. P. 173–206.

193. Ayton A. Introduction: The Medieval Revolution from a Medieval Perspective. *The Medieval Military Revolution: State, Society and Military Change in Medieval and Early Modern Society* / Ed. by A. Ayton and J.L. Price]. London; New-York : I.B. Tauris Publishers, 1995. P. 1–22.

194. Ayton A. Knights and Warhorses. Military Service and the English Aristocracy under Edward III. Woodbridge: Boydell and Brever Ltd, 1999. 320 p.

195. Ayton A. Sir Thomas Ughtred and the Edwardian Military Revolution. *The Age of Edward III* / [ed. by J.S. Bothwell]. Woodbridge: Boydell and Brever Ltd, 2001. P. 107–132.

196. Ayton A. The Battle of Crécy (1346). Woodbridge: Boydell and Brever Ltd, 2007. 408 p.

197. Balestracci D. Le armi, I cavalli, l'oro. Giovanni Acuto e i condottieri nell'Italia del Trecento. Roma, 2003. 310 p.

198. Banomi G.M. Castello di Cavernago e i conti Martinengo Colleoni. Bergamo, 1884. 356 p.

199. Baczkowski K. Rola rotty pieszej z przełomu XV i XVI wieku w integracji społecznej i międzynarodowej. *Wspólnoty małe i duże w społeczeństwach Czech i Polski w średniowieczu i w czasach wczesnonowożytnych* / Pod red. W.Iwańczaka i J. Smołuchy. Kraków, 2010. S. 421–430.

200. Barber R. The Knight and Chivalry. – Woodbridge: Boydell and Brever Ltd, 2000. 472 p.

201. Barber R. Rycerze i rycerskość. Warszawa: Bellona, 2000. 464 s.

202. Barber R. The Life and Campaigns of the Black Prince: from contemporary letters, diaries and chronicles, including Chandos Herald's Life of the Black Prince. Woodbridge : Boydell and Brever Ltd, 2002. 148 p.

203. Barber R. Edward, Prince of Wales and Aquitaine: A Biography of the Black Prince. Woodbridge: Boydell and Brever Ltd, 2003. 330 p.

204. Barrow G.W.S. Robert Bruce and the Community of the Realm of Scotland. Edanburg: University Press, 2005. 531 p.
205. Bartlett R. The Making of Europe. Conquest, Colonization and cultural Change (950–1350). New-Jersey: Princeton University Press, 1993. 432 p.
206. Bartlett C. English Longbowman. 1330–1515. Oxford: Osprey Publishing, 1995. 64 p.
207. Bartusis M.C. The Kavallarion of Byzantium. *Speculum. Journal of Medieval Studies*. Cambridge, 1988. Vol. 63. P. 343–350.
208. Bartusis M.C. A Note on Michael VIII's 1272 Prostagma for His Son Andronikos. *Byzantinische Zeitschrift*. München, 1988. Bd. 81. S. 268–271.
209. Bartusis M.C. On the Problem of Small holding Soldiers in Late Byzantium. *Dumbarton Oaks Papers*. Cambridge, 1990. Vol. 44. P. 1–26.
210. Bartusis M.C. The cost of Late Byzantine warfare and defense. *Byzantinische Forschungen*. Amsterdam, 1991. Bd. 16. P. 75–89.
211. Bartusis M.C. The late Byzantine Army: arms and society, 1204-1453. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992. 438 p.
212. Battistella A. Il conte Carmagnola. Stabilimento tipografico e litografico dell'annuario generale d'Italia. Genova, 1889. 253 p.
213. Baumann R. Landsknechte. Ihre Geschichte und Kultur von Späten Mittelalter bis zum Dreisigjährigen Krieg. München, 1994. 287 s.
214. Beeler J. H. The Composition of Anglo-Norman Armies. *Speculum. Journal of Medieval Studies*. Cambridge, 1965. Vol. 40. P. 398–414.
215. Beffeyte R. Les Machines de siege au Moyen Age. Paris: Perrin, 1994. 442 p.
216. Beffeyte R. Les machines de guerre au Moyen Age. Rennes: Ouest France, 2000. 31 p.
217. Beffeyte R. Le Art de la guerre au Moyen Age. Rennes: Ouest France, 2010. 127 p.
218. Belotti B. La vita di Bartolomeo Colleone. Bergamo, 1923. 328 p.
219. Benvenuti G. Storia della Repubblica di Genova. Milano, 1977. 272 p.

220. Beretta R. Della compagnia della Morte e della compagnia del caroccio alla battaglia di Legnano. *Archivio Storico Lombardo*. A. XLI. Milano, 1914. Fasc. 1–2. P. 240–256.
221. Beretta R. Alberto da Giussano e la Società delli Morte (storia o leggenda?). Como, 1960. 128 p.
222. Bieniak J. Polskie rycerstwo średniowieczne. Kraków, 2002. 272 s.
223. Bignotti L. Le Zecca di Mantova e Casale (Gonzaga). Mantova, 1984. 186 p.
224. Bisson T.N. The Military Origins of Medieval Representation. *The American History Review*. 1966. № 71. P. 1199–1218.
225. Black J. European Warfare 1494–1660 and the Military Revolution. *History Review*. 2003. March. P. 47–52.
226. Blackstone W. Commentaries on the Laws of England / Red. J.T. Coleridge. London, 1825. 566 p.
227. Bordonove G. Jeanne d'Arc et la guerre de Cent Ans. Paris: Pygmaloin, 1994. 451 p.
228. Borst A. Das Rittertum im Mittelalter. Darmstadt, 1976. 501 s.
229. Bouiruche R. Seigneurie at féodalité. Vol. 2. L'apogée (X–XII siècle). Paris, 1970. 528 p.
230. Bourassin E. France Anglaise. 1415 – 1453. Chronique d'une occupation. Paris: Librairie Jules Tallandier, 1981. 320 p.
231. Boussard J. Les mercenaires au XII-siècle. Henri II Plantagenet et les origines de l'Armée de métier. *Bibliothèque de l'Ecole des Chartes*. № 106. 1945–1946. P. 189–224.
232. Bove B. Le temps de la guerre de Cent Ans. 1328–1453. Paris: Belin Litterature et Revues, 2009. 700 p.
233. Braun H. Das Laupenkrieg – eine Berner Erfolgsgeschichte. *Berns mutige Zeit* / Hg. von R. C. Schwinges. 2003. S. 524–528.
234. Brown C. A. Bannockburn 1314. London: History Press, 2008. 384 p.
235. Brizzi C. Il sogno del Principe. Braccio da Montone. Roma, 2006. 222 p.
236. Brizzolari C. L'Inquisizione a Genova e in Liguria. Genova, 1974. 97 p.

237. Bronner F.X. Abenteuerliche Gaschichte Herzog Werner von Urslingen. Aarau, Sauerländer, 1828. 328 s.
238. Brunner O. "Feodalismus": ein Beitrag zur Begriffsgeschichte. *Feodalismus* / Red. L. Kuchenbuch. Frankfurt, 1977. S. 155–195.
239. Brusten C. L'armee bourguignonne de 1465 a 1468. Bruxelles, 1953. 274 p.
240. Bully P. Charles VII, le "roi des merveilles". Paris: Tallandier, 1994. 339 p.
241. Bustelli F.A. Francesco Bussone. Cesena, 1887. 256 p.
242. Burne A.H. The Crecy War: A Military History of the Hundred Years War from 1337 to the Peace of Bretigny, 1360. London: Combined Publishing, 1999. 366 p.
243. Burne A.H. The Agincourt War: A Military History of the latter Part of the Hundred Years War from 1369 to 1453. London : Wordsworth Editions Ltd, 1999. 359 p.
244. Cammarosano P. La Struture feudali nell'evoluzione dell'Occidente mediterraneo: note su un colloquio internazionale. *Studi medievali*. Ser. 3. Vol. 22. 1981. P. 837–869.
245. Caferro W. John Hawkwood: An English Mercenary in Fourteenth-Century Italy. Baltimore, 2006. 459 p.
246. Chapman C. Michel Paléologue, restaurateur de l'Empire byzantin (1261-1282). Paris: E. Figuière, 1926. 204 p.
247. Charanis P. On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth and Later. *Bizantinoslavica*. T. 12. Praha, 1951. Fasc. 1–2. P. 94–153.
248. Childs J. Warfare in the Seventeenth Century. London, 2002. 274 p.
249. Cipolla C. Storia delle signorie italiane dal 1313 al 1530. Milano, 1881. 386 p.
250. Clark G. War and Society in the Seventeenth Century. Cambridge University Press, 1958. VIII+157 p.
251. Clark J. The Medieval Horse and its Equipment, c.1150–1450. Woodbridge, 2004. 202 p.

252. Clephan R. C. An outline of the history and development of hand firearms, from the earliest period to about the end of the fifteenth century. London, 1906. 363 p.
253. Cloulas I. Charles VIII et le mirage italien. Paris, 1986. 277 p.
254. Cognasso F.I. Il ducato visconteo da Gian Galeazzo a Filippo Maria. Storia di Milano. T. 6. Milano, 1955. P. 172–174.
255. Cognasso F. L'ultima campagna del Gattamelata al servizio della Repubblica veneta (luglio 1438 – gennaio 1440). *Archivum veneto*. Seria 5. T. 60–61. Venetia, 1957. P. 79–114.
256. Cognasso F.I. I Visconti. Milano: Varese, 1966. 586 p.
257. Coniglio G. I Gonzaga. Varese, 1967. 479 p.
258. Collins R. Charlemagne. Toronto, 1998. 292 p.
259. Contamine P. Agincourt. Paris: Julliard coll. "Archives", 1964. 195 p.
260. Contamine P. La Guerre de Cent Ans. Paris: PUF, 1968. 362 p.
261. Contamine P. Guerre, Etat et Societe a la Fin du Moyen Age: Etudes sur les Armees des Rois de France (1337–1494). Paris-La Haye: Mouton, 1972. 757 p.
262. Contamine P. La Guerre de Cent Ans en France: une Approche Économique. *Historical Research*. November 1974. Vol. 47. P. 125–149.
263. Contamine P. La Vie Quotidienne Pendant la Guerre de Cent Ans. Paris: Hachette, 1976. 287 p.
264. Contamine P. La guerre au Moyen Age. Paris: PUF, 1992. 516 p.
265. Contamine P. Froissart : Art militaire, pratique et conception de la Guerre. *Froissart: Historian* / ed. by J.N. Palmer. Woodbridge–Suffolk, 1981. P. 132–145.
266. Contamine P. War in the Middle Ages. Oxford: Wiley-Blackwell, 1991. 408 p.
267. Contamine P. Un controle etatique croissant: Les usages de la guerre du XIVe au XVIIIe siecle: rancons et butins. *Guerre et concurrence entre les Etats europeens du XIV-e au XVIII-e siecle* / ed. by Ph. Contamine. Paris: PUF, 1998. P. 199–236.
268. Conti D. Ricerca storica su Barbiano. Lugo: Walter Berti, 1988. 314 p.

269. Cooper S. *Sir John Hawkwood: Chivalry and the art of War*. Barnsley, Sous Yorkshire, 2008. 224 p.
270. Cornazanno A. *Vita di Bartolomeo Colleone*, a cura di Giuliano Cravatin. Manzano, 1990. 346 p.
271. Coup d'oeil général sur l'histoire des Suisses au service étranger. *Archiv für Schweizerische Geschichte*. T. 17. Bern, 1871. S. 34–42.
272. Coville A. *Les Premiers Valois: 1328–1422*. Paris: Tallandier, 1982. 480 p. (Histoire de France au Moyen Age).
273. Crevatin G. *Vita di Bartolomeo Colleone*. Bergamo, 1923. 225 p.
274. Crouzet D. *Charles de Bourbon, connétable de France*. Paris: Fayard, 2003. 715 p.
275. Curry A. The Nationality of Men-at-Arms serving in English Armies in Normandy and the pays de conquete, 1415–1450: A Preliminary Survey. *Reading Medieval Studies*. Reading, 1992. P. 135–163.
276. Curry A. *The Hundred Years War*. [2nd ed.]. London: Palgrave MacMillan, 2003. 221 p. (British History in Perspective).
277. Curry A. Medieval warfare: England and her continental neighbours, eleventh to the fourteenth centuries. *Journal of Medieval History*. 1998. V. 24. № 1. P. 81–102.
278. Curry A. France and the Hundred Years War (1337–1453). *France in the Later Middle Ages 1200–1500* / ed. by D. Potter. Oxford University Press, 2003. P. 90–116. (The short Oxford History of France).
279. Daumet G. *Etude sur l'Alliance de la France et de la Castille au 14e et 15e Siecles*. Paris: Bouillon, 1898. XI, 273 p.
280. Delaborde H.-J. *Recueil des actes de Philippe Auguste roi de france*. Vol.1. 1179–1194. Paris, 1916. 424 p.
281. David N. *Italian Medieval armies 1300–1500*. London, 1983. 48 p. (Men-at-Arms).
282. Demurger A. *Temps de crises, temps d'espoirs. XIVe–XVe siècle*. Nouvelle histoire de la France medievale. Paris: Le Seuil, 1990. T. 5. 383 p.

283. De Negri F. Fierramosca Ettore. *Dizionario biografico degli Italiani*. Vol. 47. Roma, 1997. P. 32–36.
284. Denholm-Young N. Feudal Society in the Thirteenth Century: the knights. *Collected Papers on Medieval Subjects*. Oxford, 1946. P. 56–67.
285. Denholm-Young N. History and Heraldry, 1245 to 1300. A Study of the Historical Value of the Rolles of Arins. Oxford, 1985.
286. Deucher F. Die Burgunderbeute: Inventar der Beutestücke aus den Schlachten von Grandson, Murten und Nancy 1476/1477. Bern: Verlag Stämpfli und Cie, 1963. 418 p.
287. De Negri F. Fierramosca Ettore. *Dizionario biografico degli Italiani*. Vol. 47. Roma, 1997. P. 32–36.
288. De Vries K. Medieval Military Technology. Peterborough, 1992. 384 p.
289. De Vries K. Infantry Warfare in the Early Fourteenth Century. Discipline, Tactics, and Technology. Woodbridge: Boydell and Brewer Ltd, 2000. 224 p.
290. De Vries K. Joan of Arc: A Military Leader. London: The History Press, 2003. 240 p.
291. D’Ilario G., Gianazza E., Marinoni A. Legnano a la battaglia. Milano, 1976. 296 p.
292. D’Ilario G., Gianazza E., Marinoni A., Turri M. Profilo storico della città di Legnano. Milano, 1984. 358 p.
293. Dubled H. L’artillerie royale française a l’époque de Charles VII et au debut du regnes Louis XI (1437–1469): les frères Bureau. *Memorial l’Artillerie française*. Paris, 1976. № 50. P. 555–637.
294. Duby G. 27 juillet 1214. Le dimanche de Bouvines. Paris, 1973. 114 p.
295. Dupré-Theseider E. La politica italiana di Alfonso d’Aragona. Bologna, 1956. 214 p.
296. Failler A. Chronologie et composition dans l’histoire de Georges Pachymère. *Revue des études byzantines*. Paris, 1980. Vol. 38. P. 5–103.
297. Fagnen C. Armement medieval. Un Metal pour la Guerre. Paris: Desclée de Brouwer, 2005. 125 p.

298. Favier J. *La Guerre de Cent Ans*. Paris: Fayard, 1980. 678 p.
299. Fielder S. *Taktik und Strategie der Landsknechte*. Ausburg, 2002. 340 s.
300. Fino J.F. *L'Artillerie en France a la fin du Moyen Age*. *Gladius*. Paris, 1974. P. 13–21.
301. Fino J.F. *Forteresses de la France medievale. Construction-Attaque-Defence*. Paris: A. et J. Picard, 1977. 534 p.
302. Fiumi M.L. *Umbria guerriera. Vita eroica di Braccio Fortebraccio – Niccolo Piccinino – Gattamelata*. Milano, 1939. 435 p.
303. Flori J. *Chevalerie et liturgie. Remise des armes et vacabulaire "chevaleresque" dans les sourcis liturgiques du IX au XIV siècle*. *La Moyen Age*. № 84. 1978. P. 147–178.
304. Flori J. *L'essor de la chevalerie XI–XII siècles*. Cenéve, 1986. 404 p.
305. Formentini U. *Genova nel Basso Impero e nell'Alto Medioevo*. Milano, 1941. 282 p.
306. Franceschini G. *I Malatesta*. Milano, 1973. 214 p.
307. Frost R. J. *The Polish–Lithuanien Commonwealth and the "Military Revolution"* *Poland and Europe: Historical Dimensions*. Vol. 1. Selected Essays from the Fiftieth Anniversary International Congress of the Polish Institute of Arts and Sciens of America. New York, 1993. P. 19–34.
308. Funcken L. et Fr. *Le costume, l'armes et les armes au temps de la chevalerie*. T. 1. Bruxelles, 1975. 237 p.
309. Ffoulkes Ch. *The Armourer and his Craft: from the X-th to the XV-th Century / Facsimile of 1912 edition*. London: Dover Publications, 1988. 256 p.
310. Fowler K.A. *The Age of Plantagenet and Valois. The Struggle for Supremecy. 1328–1498*. London: G.P. Putnam And Sons, 1967. 208 p.
311. Fowler K.A. *The Hundred Years War*. London: MacMillan, 1971. 240 p. (Problems in Focus).
312. Gabriello A. *Giovanni Acuto / A.Gabriello // Note biografiche di Capitani di Guerra e di Condottieri di Ventura operanti in Italia nel 1330–1550*. – 2013. – P. 28–35.

313. Gaier C. La cavalerie lourde en Europe occidentale du XII-e au XIV-e siècle: un problème de mentalité. *Revue internationale d'Histoire militaire*. 1971. P. 385–396.

314. Gaier C. L'industrie et le commerce des armes dans les anciennes principautés belges du XIII-e à la fin du XV-e siècle. Paris: Les Belles Lettres, 1973. 288 p.

315. Ganshof F.L. Note sur les origines de l'union du bénéfice avec le vassalage. *Études d'histoire dédiées à la mémoire de Henri Pirenne*. Bruxelles, 1937. P. 173–197.

316. Ganshof F.L. Benefice and vassalage in the Age of Charlemagne. *Cambridge Historical Journal*. 1939. № 6. P. 147–175.

317. Ganshof F.L. Les Liens de vassalité dans la monarchie franque. *Recueils de la Société Jean Bodin*. T. 1. 1958. P. 153–169.

318. Ganshof F.L. Feudalism. / Pol. przeł. P.Grierson. Londyn, 1964. 229 p.

319. Ganshof F.L. Charlemagne et les Institutions de la monarchie franque. *Karl der Grosse* / Red. W.Braunfels. Düsseldorf, 1965–1968. S. 349–393.

320. Gembarzewski B. Husare: ubiór, oporządzenie i uzbrojenie: 1500–1775. Warszawa: Wydawnictwo Arcadia, 1999. 142 s.

321. Gianazza E., La battaglia di Legnano. Milano, 1975. 163 p.

322. Giesebrecht W. von. Geschichte der deutschen kaiserzeit. Bd. 5. Die Zeit kaiser Friedrich des Rothbarts. Braunschweig, 1880. 1012 s.; Bd. 6. Die letzten Zeiten kaiser Friedrichs des Rothbarts. Nebst Anmerkungen und register zu band 5 und 6. Braunschweig, 1895. 844 s.

323. Giménes M.J. Tercios de Flandes. Madrid: Falcata Ibérica, 2004. 284 p.

324. Giovanni II di Monferrato. *Dizionario Biografico diaeli Italiani*. Vol. 56. Roma, 2000. P. 123–129.

325. Gonzáles J. B. España Estratégica (Guerra y Diplomacia en la Historia de España). Madrid, 2007. 280 p.

326. Gonzáles M. C. Fernando IV de Castilla (1295–1312): perfil de un reinado. *Espacio, tempo y forma*. Seria III. Historia medieval. Fol. 17. 2004. P. 223–244.

327. Górski K. O rozwoju sztuki wojennej w Polce wieku XV. *Biblioteka Warszawska*. Warszawa, 1890. S. 85–98.
328. Górski K. Historia piechoty polskiej. Kraków 1893. 435 s.
329. Goutier L. La Chevalerie. Paris, 1885. 321 p.
330. Görich K. Friedrich Barbarossa. Eine Biographie. München, 2011. 286 s.
331. Grabarczyk T. Piechota zaciężna Królestwa Polskiego w XV w. Łódź, 2000. 234 s.
332. Graenevitz G. Gattamelata (Erazmo da Narni) und Colleoni und ihre Beziehungen zur kunst. Leipzig, 1906. 240 p.
333. Granata M. Il generale dalla Serenissima: (Bartolomeo Colleoni). Torino, 1956. 269 p.
334. Grillo P. Legnano 1176. Una battaglia per la libertà. Bergamo, 2010. 242 p.
335. Green D.S. Politics and Service with Edward the Black Prince. *The Age of Edward III* / Ed. by J.S. Bothwell. Woodbridge: Boydell and Brewer Ltd, 2001. P. 53–68.
336. Green D.S. Edward the Black Prince: Power in Medieval Europe. London: Longman, 2007. 312 p.
337. Green L. Castruccio Castracani: A study on the Origin and Character of a Fourteenth-Century Italian Despotism. Oxford, 1986. 324 p.
338. Grosjean G. Die Schlacht: Wirklichkeit und Legende. *Der Achetrigeler. Chronik für das Ampt Laupen*. 1989. S. 1716–1721.
339. Guerre et société en France, en Angleterre et en Bourgogne XIVE-XV-e siècle / Ed. P. Contamine, C. Giry-Deloison, M.H. Keen. Lille : Université Lille 3 Charles-de-Gaulle, 1991. 360 p.
340. Hall B.S., De Vries K.R. The Military Revolution Revisited. *Technology and Culture*. Nr. 31. 1990. P. 500–507.
341. Hegedüs G. Ige élt Dózsa György. Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 1972. 214 old.
342. Herve M. Mentalites Medievales: XI-e – XV-e siècle. Paris: Presses universitaires de France, 1998. 518 p. (Nouvelle Clio: l’histoire et ses problemes).

343. Hess M. Die Schlacht am Morgarten 1315. Ursachen von Folgen der Kriegerischen Auseinandersetzung zwischen Schwyz und Habsburg Anfang des 14. Jahrhunderts. *Militärgeschichte zum Anfassen*. Jgr. 11. Zürich–Bern, 2003. Nr. 15. 64 s.
344. Histoire militaire de la France / sous la direction d'André Corvisier. Paris, 1715. T.1 / des Origines à 1715, sous la direction de Philippe Contamine. Paris: P.U.F., 1992. 632 p.
345. Hollister C. W. The Significance of Scutage Rates in Eleventh- and Twelfth-Century England. *English history Review*. Vol. 75. London, 1960. P. 577–588.
346. Hollister C. W. The Military Organization of Norman England. Oxford, 1965. 319 p.
347. Hooper N., Bennet M. Atlas sztuki wojennej w średniowieczu (768–1487). Warszawa: Marabut. 212 s.
348. Horrox R. Richard III. A Study of Service. Cambridge, 1991. 385 p.
349. Huygens R.B.C. Un nouveau texte du traité De Constructione castri Sapel. *Studi Medievali*. Serie 3. 1965. № 6. P. 355–385.
350. Isermeyer Ch.A. Verrocchio und Leopardi das Reiterstandbild des Colleone. Stuttgart, 1963. 212 s.
351. Jacob E.F. Henry V and the Invasion of France. London: Hodder & Stoughton ltd for The English Universities Press, 1966. 157 p.
352. Jacob E.F. The Fifteenth Century. 1399–1485. Oxford University Press, 1961. 775 p.
353. Jouet R. La Résistance a l'occupation anglaise en Basse-Normandie (1418–1450). Caen : Musée de Normandie, 1969. 212 p.
354. Kaeuper R. W. Chivalry and Violence in Medieval Europe. Oxford, 2001. 350 p.
355. Kajzer L. Uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych. Wrocław, 1976. 104 s.
356. Kausler F. G. von. Wörterbuch der Schlachten, Belagerungen und Treffen alter Völker. Bd. 1. Ulm, 1825. 432 s.; Bd. 2. Ulm. 1827. 465 s.

357. Kausler F. G. von. Versuch einer Kriegsgeschichte alter Völker. Bd. 1. Ulm, 1825. 354 s.; Bd. 2. Ulm, 1827. 367 s.; Bd. 3. Ulm, 1828. 349 s.; Bd. 4. Ulm, 1830. 384 s.
358. Kazhdan A. Akritai. *Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford University Press, 1991. P. 47–48, 127–128.
359. Kempff Martina. Die Marketenderin. München: Piper ebooks, 2008. 431 s.
360. Kennet F. Sir John Hawkwood and the English condottieri in Trecento Italy. *Renaissance Studies*. T. 12. 1998. Vol. 1. P. 131–148.
361. Kyriakidis S. The employment of Larce Groups of Mercenaries in Byzantium in the period ca. 1290–1305 as viewed by the sources. *Bizantion*. T. 59. 2009. P. 208–230.
362. Knecht R. J. Renaissance warrior and Patron. New York, 1994. 425 p.
363. Kobielski S. Polska broń. Broń palna. Warszawa, 1975. 200 s.
364. Kolankowski L. Roty koronne na Rusi i Podolu 1492–1572. *Ziemia Czerwieńska*. R. 1. Z. 2. Lwów 1935. S. 141–174.
365. Konstam A. Pavia 1525: The Climax of the Italian Wars. Oxford: Osprey, 1996. 230 p.
366. Kyriakidis S. The employment of Larce Groups of Mercenaries in Byzantium in the period ca. 1290–1305 as viewed by the sources. *Bizantion*. T. 59. 2009. P. 208–230.
367. Kyriakidis S. Warfare in Late Byzantium, 1204–1453. Leiden–Boston, 2011. 254 p.
368. Kurz H. R. Schweizerschlachten. *Zweite, bearbeitete und erweiterte Auflage*. Bern, 1977. S. 165–171.
369. La Guerre, la violence et les gens au Moyen Age: T. I. Guerre et violence / sous la direction de Ph. Contamine et O. Guyot-Jeannin. Paris: Cths – Comité des Travaux, 1995. 370 p.
370. Laudage J. Friedrich Barbarossa. Eine Biographie. Regensburg, 2009. 311 s.
371. Le Goff J. La Civilisation de l'Occident médiéval. Paris, 1964. 693 p.

372. Leon F. G. de. Spanish Military Power and The Military Revolution. *Early Modern Military History. 1450–1815*. New York, 2004. P. 25–42.
373. Les compagnons d'Armes de Jeanne d'Arc. URL: <http://pagesperso-orange.fr/jean-claude.colrat/bibliographie.htm> (дата звернення 2.02.2017).
374. Liberman D. The Province of Legislation Determined. New York: Cambridge University Press, 1989. 312 p.
375. Losada J. C. Batallas Decisivas de la Historia de España. Madrid, 2006. 224 p.
376. Lot F. La France des origines a la Guerre de Cent Ans. Paris: Gallimard, 1941. 352 p.
377. Lot F. L'art militaire et les armées au Moyen Age en Europe et dans le Proche Orient: 2 vols. Paris, 1946. Vol.1. 568 p.
378. Lynn J.A. Tactical Evolution in the French Army. 1560–1660. *French Historical Studies*. Vol. 14. 1985. P. 176–191.
379. Lynn J.A. Review Essay: Clio in Arms: the Role of the Military variable in Shaping History. *The Journal of Military History*. Vol. 55. 1991. Nr. 1 (Jan.). P. 83–95.
380. Lynn J.A. Introduction: Feeding Mars: Logistics in Western Warfare from the Middle Ages to the Present. Boulder, 1993. P. 31–37.
381. Lynn J.A. The Evolution of Army Style in the Modern West, 800–2000. *The International Review*. T. XVIII. 1996. Nr. 3 (aug.). P. 505–545.
382. MacKay A. Spain in the Middle Ages: From Frontier to Empire, 1000–1500. New York: St. Martin's Press, 1977. 437 p.
383. MacKenzie W. M. The Battle of Bannockburn: a Study in Mediaeval warfare. Glasgow, 1913. 113 p.
384. MacKitterick R. Charlemagne: The Formation of European Identity. Cambridge, 2008. 448 p.
385. Mallet M. Mercenaries and their Masters. London–Sidney–Toronto, 1974. 284 p.
386. Mallett M.E. Colleoni Bartolomeo. *Chisalberti A.V. Dizionario biografico degli Italiani*. Bd. 27. Roma, 1982. P. 32–61.

387. Mallett M., Show C. *The Italian Wars 1494–1559*. Harlow, 2012. 368 p.
388. Mallett M.E. *L'organizzazione militare di Venetia nel' 400*. Roma, 1989. 308 p.
389. Marchal G. P. Zum Verlauf der Schlacht bei Zempach. *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte*. Bd. 37. Basel, 1987. S. 428–436.
390. Marini P.L. *Erazmo da Narni*. Torino, 1959. 268 p.
391. Marinoni A. La battaglia di Legnano e avvenuta nel territorio sangiorgese? *Agnoletto A. San Giorgio su Legnano – storia, società, ambiente*. Milano, 1992. P. 15–42.
392. Martinez L. F., Sanchez de Tosa J. M. *Tercios de España. La infanteria legendaria*. Madrid: Editorial EDAF, 2006. 278 p.
393. Matthews R. *The Battle of Crecy /Rupert Matthews*. Spellmount, 2007. 224 p.
394. McGill P., Pacou A., Erskine-Riddel R. *The Burgundian Army of Charles the Bold, the Ordonnance Companies and their Captains*. Lincoln: Enezywater publications, 2001. 62 p.
395. *Medieval warfare: A history / Ed. by Maurice Keen*. Oxford, 1999. 340 p.
396. Melomi G. Giovanni II di Monferrato e le Baleari. *Nuova Rivista storia*. Anno 60. Milano, 1975. Fasc. 1-2. P. 105–109.
397. Menniti A.I. Erazmo da Narni (Gattamelata). *Dizionario Biografico degli Italiani*. T. 43. Roma, 1993. P. 46–52.
398. Meynert H.H. *Geschichte der Kriegswesens und der Heerverfassungen in Europa*. Bd. 1. Wien, 1868. 412 s.
399. Michael N. *Armies of Medieval Burgundy 1364–1477 / Illustr. by G. Embleton*. Botley-Oxford: Osprey Publishing, 1983. 48 p. (Men at Arms Series, 144).
400. Michel A. *Die Schlacht am Morgarnen. Geschichte und Mithos*. Zürich, 2014. 64 s.
401. Miller D., Embleton G. *The Swiss at War. 1300–1500*. London, 1979. 48 p.

402. Miller D., Richards J. *Landsknechte 1486–1560*. Berlin, 2004. 128 s.
403. Milli G. *Andrea Fortebraccio conte di Montone*. Città di Castello, 1979. 164 p.
404. Minois G. *Du Guesclin*. Paris: Fayard, 1993. 518 p.
405. Minois G. *La Guerre de Cent Ans*. Paris: Tempus, 2008. 650 p.
406. Montu C. *Storia dell'artiglieria italiana*. Part 1: dall'origini al 1815. Roma, 1933. 534 p.
407. Murgia A. *I Gonzaga*. Milano, 1973. 155 p.
408. Nadolski A. *Broń i strój rycerstwa polskiego w średniowiczu*. Wrocław, 1979. 128 + 50 s.
409. Najemy J. M. *A history of Florence 1200–1575*. Blackwell, 2006. 527 p.
410. Newhall R.A. *Discipline an English Army of the Fifteenth Century*. *The Military Historian and Ekonomic*. London, 1917. № 2. P. 141–151.
411. Newhall R.A. *The English Conquest of Normandy (1416–1424). A Study of Fifteenth Century Warfare*. New Haven: Yale University Press, 1924. 176 p.
412. Nicholas M. *Armier of Medieval Burgundy 1364–1477*. London: Osprey Publishing Ltd., 1983. 289 p.
413. Nicolas N.H. *History of the Battle of Agincourt, and of the Expedition of Henry the Fifth into France in 1415; To Which is added the Roll of the Men at Arms in the English Army*. [Reproduction of a book, published before London, 1923]. London: Nabu Press, 2010. 550 p.
414. Nicolle D. *Medieval warfare: Source book: in 2 vols. Vol.1: Warfare in Western Christendom*. London: Arms and Armour Press, New York: Sterling, 1995. 320 p.; Vol. 2: *Christian Europe and its Neighbours*. London: Arms and Armour Press, 1996. 320 p.
415. Nicolle D. *Medieval Warfare: The Unfriendly Interface*. *Journal of Military History*. July 1999. Vol. 63. № 3 P. 579–600.
416. Nicolle D. *French Armies of the Hundred Years War: 1328–1429*. Botley–Oxford: Osprey Publishing, 2000. 48 p. (Men-At-Arms Series, 337).

417. Nicolle D. *Crecy 1346: Triumph of the longbow*. Botley–Oxford: Osprey Publishing, 2000. 96 p.
418. Nicolle D. *Orleans 1429: France turns the tide*. Botley–Oxford: Osprey Publishing, 2001. 64 p.
419. Nicolle D. *Medieval Siege Weapons (1): Western Europe. AD 585–1385*. Botley–Oxford: Osprey Publishing, 2002. 48 p.
420. Nicolle D. *Poitiers 1356: The Capture of a King*. Botley–Oxford: Osprey Publishing, 2004. 96 p.
421. Nowakowski A. *Uzbrojenie średniowieczne w Polsce 1450–1500*. Toruń, 2003. 396 s.
422. Oikonomidès N. A propos des armées des premiers Paléologues et des compagnies de soldats. *Travaux et Mémoires*. Paris: de Boccard, 1981. T. 8. P. 353–371.
423. O’Callaghan J. E. *The Gibraltair Crusade: Castile and the Battle for the Strait*. Philadelphia: University Pennsylvania Press, 2011. 375 p.
424. Oman Ch.W. *The Art of War in Middle Ages : in 2 vols*. London: Greenhill Books, 1999. Vol. 1. AD 378–1278. 526 p.; Vol. 2. AD 1278–1485. 459 p.
425. Opll F. *Friedrich Barbarossa*. Darmstadt, 1990. 486 p.
426. Ornato M. *Rèpertoire prosopoghaphique de personnages apparentès à la couronne de France aux XIV-e et XV-e siècle*. Paris, 2001. 240 p.
427. Palmer J.J.N. *England, France and Christendom. 1377–1399*. London: Routledge & Kegan Paul, 1972. 282 p.
428. Paravey D. *Memoire sur la decouverte tres ancienne en Asie et dans l’Indo-Perse de la poudre a canon et des armes a feu*. Paris, 1850. 234 p.
429. Parker G. The “Military Revolution”, 1550–1660 – a Myth? *The Journal of Modern History*. Vol. 48. 1978. Nr. 2 (June). P. 197–224.
430. Parker G. *The “Military Revolution”: Military innovation and the Rise of the West, 1500–1800*. Cambridge, 1988. 282 p.
431. Parker G. The “Military Revolution” 1955–2005: from Belfast to Barcelona and the Hague. *The Journal of Military History*. Nr 69. 2005. P. 205–209.

432. Partington J.R. *History of Greek Fire and Gunpowder*. Johns Hopkins University Press, 1960. 185 p.
433. Percivaldi E. *I Lombardi che fecero l'impresa. La Lega Lombardia e il Barbarossa tra storia e leggenda*. Ancora, 2009. 232 p.
434. Pernoud R. *Jeanne d'Arc et la guerre de Cent Ans*. Paris: Denoel, 1990. 127 p.
435. Pernoud R. *Réhabilitation de Jeanne d'Arc, reconquête de la France*. Monaco: Ed. du Rocher, 1995. 154 p.
436. Perroy E. *La Guerre de Cent Ans*. Paris : Gallimard, 1945. 342 p.
437. Perroy E. *Gras profits et rançons pendant la guerre de Cent ans: l'affaire du comte de Denia. Melanges de histoire du Moyen Age dedies a la memoire de Louis Halphen*. Paris: Presses universitaires de France, 1951. P. 573–580.
438. Perroy E. *The Hundred Years War*. New-York: Capricorn Books, 1965. 379 p.
439. Petrucci F. *Colonna Prospero. Dizionario biografico degli Italiani*. Vol. 27. Roma, 1982. P. 132–135.
440. Pieri P. *Piccinino Niccolo. Encyclopedica Italiana si scienze, lettere ed art*. Bd. 27. Roma, 1935. P. 38–42.
441. Poole A.L. *From Domesday Book to Magna Carta 1087–1216*. Oxford, 1993. 560 p.
442. Postan M.M. *The Costs of the Hundred Years War. Past and Present*. 1964. № 27. P. 34–53.
443. Prajda K. *The Florentine Scolari Family at the Court of Sigismund of Luxemburg in Buda. Journal of Early Modern History*. T. 14. 2010. P. 513–533.
444. Prestwich J. O. *The Place of War in English The Middle Ages: The English Experience*. Woodbridge, UK: Boydell, 2004. 164 p.
445. Prestwich M. *Armies and Warfare in the Middle Ages: The English Experience*. New Haven and London: Yale University Press, 1996. 474 p.
446. Puddu R. *Il soldato gentiluomo*. Bologna, 1982. 356 p.

447. Quatrefages R. *Los tercios*. Madrid: Ediciones Ejercito, 1983. 380 p.
448. Quatrefages R. *La revolucion militar moderna. El crisol espanol*. Madrid: Ministerio de Defenza, 1996. 313 p.
449. Raynaud C. *La violence au Moyen Age. XIIIe–XVe siècle, d’après les livres d’histoire en Français*. Paris: Le Leopard d’Or, 1990. 353 p.
450. Reese P. *Bannockburn*. Edinburgh: Canongate, 2003. 178 p.
451. Renaudin F. *L’homme d’armes au Moyen Age: A la fin du XV-e siècle*. Paris : Edition Errance, 2006. 95 p.
452. Renouard Y. *Les hommes d’affaires italiens du Moyen Age*. Paris, 1968. 320 p.
453. Rendina C. *I capitani di ventura*. Roma, 1994. 432 p.
454. Reynolds S. *Fiefs and Vassals: The Medieval Evidence Reinterpreted*. Oxford, 1994. 560 p.
455. Ricotti E. *Storia delle compagnie de venturia in Italia*. Torino, 1898. 218 p.
456. Roberts M. *The Military Revolution, 1560–1660*. *Roberts M. Essays in Swedish History*. London, 1967. P. 195–225.
457. Rogers C. J. *The Military Revolution of the Hundred Year’s War*. *The Journal of the Military History*. Vol. 57. 1993. Nr. 2 (April). P. 241–278.
458. Rogers C. J. *The Military Revolution in History and Historiography*. *The Military Revolution Debate*. Boulder–Oxford, 1995. P. 3–7.
459. Rogers C. J. *The Age of the Hundred Years War*. *Keen M. Medieval Warfare: A History*. Oxford, 1999. P. 136–160.
460. Rogers C.J. *War Cruel and Sharp. English Strategy under Edward III. 1327–1360*. Woodbridge: Boydell and Brever Ltd, 2000. 480 p.
461. Ross Ch. *Richard III*. London: Eyre and Mathuen, 1981. 229 p.
462. Rothero Ch. *Armies of Crecy and Poitiers*. Oxford: Osprey Publishing, 1981. 48 p. (Men-At-Arms Series, 111).
463. Rothero Ch. *The Armies of Agincourt*. Oxford: Osprey Publishing, 1981. 48 p. (Men-at-Arms Series, 113).

464. Rowe B.J.H. Discipline in the Norman Garrisons under Bedford. 1422–1435. *English Historical Review*. 1931. Vol. 46. № 182. P. 194–208.
465. Rowe B.J.H. John, Duke of Bedford and the Norman “Brigands”. *English Historical Review*. 1932. Vol. 47. № 188. P. 583–600.
466. Rufini M. Braccio da Montone. Roma, 2004. 146 p.
467. Rüstow F.W. Geschichte der Infanterie. Cotha, 1857. 420 s.
468. Rycerze. Historia i legenda / Red. naukowy K. B. Bouchard. Warszawa, 2010. 304 s.
469. Santoro C. Gli Sforza. Dalle origini fino al Ducato di Milano, a fine della dinastia. 1968. 332 p.
470. Saunders F. S. Hawkwood: The Diabolical English man. London: Faber and Faber, 2004. 400 p.
471. Schelle K. Die Sforza, Bauern, Condottieri, Herzöge. Die Geschichte der Renaissance familie. Essen, 1980. 412 s.
472. Schultz A. Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger. Leipzig, 1889. 568 s.
473. Selden J. Titles of honor / Printed by E. Tyler and R. Holt, for Thomas Dring. London, 1672. 808 p.
474. Seward D. The Hundred Years War: The English in France, 1337–1457. London–New-York: Penguin Book, 1999. 304 p.
475. Seward D. Henry V as Warlord. London–New-York: Penguin Books, 2002. 280 p. (Classic Military History).
476. Smith R.D., K. de Vries. The Artillery of the Dukes of Burgundy. 1363–1477. Woodbridge: Boydell and Brewer Ltd, 2005. 392 p.
477. Soranzo G. Battaglie sul Garda, sul Po, Mincio e Adige nella guerra veneto-viscontea del 1438–1441. *Nova Historia*. T. 14. Roma, 1962. P. 41–62.
478. Sozzi S. Breve storia della città di Cesena. Cesena, 1973. 334 p.
479. Spieralski Z. Wojskowość polska w okresie odrodzenia 1454–1576. *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864*. T. 1. Warszawa 1965. S. 244–351.

480. Spittler L.T. Vorlesungen über Politik. / Herausgegeben von Karl Wächter. Stuttgart–Tübingen, 1828. XXVIII+450 s.
481. Steger F. Geschichte Franz Sforza's und der italienischen Condottieri. Leipzig: C.B.Lorck, 1853. 342 s.
482. Stenton F. Anglo-Saxon England. Oxford, 1971. 765 p.
483. Stephenson C. The Origins and Nature of the Taille. *Revue belge*. T. 5. 1926. P. 801–870.
484. Stephenson C. The Origins and significance of Feudalism. *American Historical Review*. T. 46. 1941. P. 788–812.
485. Stephenson C. Medieval Feudalism. New York, 1942. 107 p.
486. Stöcklein H. Der deutschen Nation Landsknecht. Leipzig, 1935. 61 s.
487. Strickland M. War and Chivalry: The Conduct and Perception of War in England and Normandy, 1066–1217. Cambridge, 2008. 416 p.
488. Sumption J. The Hundred Years War. London: Faber, 1990. 659 p.
489. Tabanelli M. Giovanni Acuto capitano di ventura. Faenza: Fratelli Lego, 1975. 191 p.
490. Tabanelli M. Sigismondo Pandolfo Malatesta. Faenza: Fratelli Lego, 1977. 338 p.
491. Tachman B.W. A Distant Mirror: the Calamitous 14th Century. New York: Ballantine Books, 1987. 704 p.
492. Tateo B. S. Montferrat. Volker R. *Die großen Familien Italiens*. Stuttgart, 1992. S. 372–377.
493. Tafilowski P. Wojny włoskie 1494–1559. Zabrze, 2007. 446 s.
494. Taylor F. L. The art of war in Italy, 1494–1529. Westport, 1973. 394 p.
495. Temple-Leader J. T., Marcotti G. Sir John Hawkwood Story of a Condottiere. London–Florence, 1889. 398 p.
496. Testa D. Storia del Monferrato. Torino–Asti, 1996. 310 p.
497. The Hundred Years War: Vol. 1: Trial by Battle / ed. by J. Sumption. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1999. 672 p.

498. The Hundred Years War. Vol. 2: Trial by Fire / ed. by J. Sumption. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2001. 696 p.
499. The Hundred Years War. Vol. 3: Divided Houses / ed. by J. Sumption. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2009. 1006 p.
500. Trease G. Die Condottieri. Söldnerführer, Glücksritter und Fürsten der Renaissance. München, 1982. 254 s.
501. Troisi F. Quel 29 Maggio del 1176. *Medioevo*. Roma, 2010. P. 18–29.
502. Ugolini L. Condottieri d'Italia. Milano–Messina–Principato, 1944. 232 p.
503. Ullrich F. L'Art de La Guerre. Paris, 1941. 286 p.
504. Urban W. Medieval Mercenaries: The Business of War. Greenhill Books, 2006. 256 p.
505. Vale M. English Gascony. 1399–1453. Oxford University Press, 1970. 288 p. (Oxford Historical Monographs).
506. Vale M. Charles VII. University of California Press, 1974. 267 p.
507. Vale M. The Angevin Legacy and the Hundred Years War (1250–1340). Oxford University Press, Cambridge, 1990. 317 p.
508. Van Caengen R. Government, Law and Society. *Cambridge History of Political Thought* / Red. J.H.Burns. Cambridge, 1988. P. 174–210.
509. Van de Kieft C. De feodale maatschappij der middeleeuwen. *Bijdragen Medelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*. Vol. 89. 1974. S. 193–211.
510. Vaughan R. Charles the Bold. The last Valois duke of Burgundy. London: Longman Group Ltd, 1973. 500 p.
511. Verbruggen J. F. The Battle of the Golden Spurs: Courtrai, 11 July 1302. Woodbridge, 2002. 267 p.
512. Vernier R. The Flower of Chivalry. Bertrand du Guesclin and the Hundred Years War. Woodbridge: Boydell and Brewer Ltd, 2007. 256 p.
513. Wilkinson B. Constitutional History of England in the Fifteenth Century (1399–1485). London: Longmans, 1964. 418 p.
514. Wilson T. The Battle of Pavia. Oxford: Ashmoelan Museum, 2003. 24 p.

515. Wimmer J. Historia piechoty polskiej. Do roku 1864. Warszawa, 1978. 256 s.
516. Wise T. Medieval European Armies 1300–1500. Botley-Oxford: Osprey Publishing, 1975. 48 p. (Men at Arms Series, 50).
517. Zarys dziejów wojskowości Polskiej do roku 1864. T. 1. Do roku 1648 / Red. J.Sikorski. Warszawa, 1965. 501 s.
518. Żigulski Z. Stara broń w polskich zbiorach. Warszawa, 1984. 274 s.

III. Електронні ресурси

519. Армия средневековой Англии. Английские рыцари: URL: [www.ciwar.ru/angliya-srednie-veka/angliyskie-ryitsari-1200-1300\[sostav-vojska-gusarej\]](http://www.ciwar.ru/angliya-srednie-veka/angliyskie-ryitsari-1200-1300[sostav-vojska-gusarej]) (дата звернення 1.02.2017).
520. Армия средневековой Франции. Феодалная служба: URL: www.ciwar.ru/franciya-srednie-veka/armiya-srednevekovoj-francii/feodalnaja-sluzhba/ (дата звернення 5.09.2016).

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. *Мацюк І.* Початки європейських професійних армій: Джон Хоквуд // Держава та армія. Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. 2014. № 809. С. 133–141.
2. *Мацюк І.* Становлення європейських професійних армій: Сержанти / Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. 2014. Вип. 15. С. 18–26.
3. *Мацюк І.* Становлення європейських професійних армій: Бартоломео Коллеоні // Військово-науковий вісник. 2015. Вип. 24. С. 139–150.
4. *Мацюк І.* Становлення європейських професійних армій: Битва при Леньяно 29 травня 1176 р. // Схід: аналітично-інформаційний журнал. Серія “Історичні науки”. 2015. Вип. 7 (139). С. 30–35.
5. *Мацюк І.* Становлення Європейських професійних армій: Скопітарії, петріналії й аркебузири // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія “Історичні науки”. 2016. Вип. 25. С. 201–207.
6. *Masiuk I.* The first professional formations in Medieval Armies // Tractu temporis. Ludzie-Regiony-Fakty / dedykowana T. Nowakowi; red. T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak. Łódź: Wydanie Uniwersytetu Łódzkiego, 2017. S. 186–196 (ISBN 978-83-940074-6-1).

АПРОБАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Проміжні результати роботи та окремі розділи дисертації обговорено на засіданнях Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України та Науково-дослідної лабораторії (військово-історичних досліджень) Наукового центру сухопутних військ, а також оприлюднено у виступах на:

- 66-й Міжнародній конференції “Каразінські читання” (25–28 квітня 2013 р.), Харків, виступ за темою;

- п'ятій науковій конференції «Кременецькі читання з історії Волині» (26–27 вересня 2013 р.), Кременець, виступ за темою;
- п'ятих наукових читаннях імені академіка Я.Д. Ісаєвича “На службі Церкві і Україні (до 150 річчя з дня народження митрополита Андрея Шептицького) (24–26 лютого 2015 р.), Львів, виступ за темою;
- шостих Ісаєвичівських наукових читаннях “Книгодрукування і видавнича справа в соціокультурних і державотворчих процесах в Україні” (9–10 березня 2016 р.), Львів, виступ за темою;
- Міжнародній науковій конференції “Виклики політики безпеки: історія та сучасність” (16–18 червня 2016 р.), Львів, виступ за темою;
- науковій конференції «Війна і збройний конфлікт як інструмент геополітики і соціальної інженерії: історична ретроспектива і сучасність» (жовтень 2016 р.), Львів, виступ за темою;
- сьомих Ісаєвичівських наукових читаннях “Культурна пам'ять України: Європейський контекст (кін. ХХ – поч. ХХІ ст.)” (6–9 березня 2017 р.), Львів, виступ за темою.